

VIKTOR NIITSOO

Müüri- murdjad

MRP-AEG JA ERSP LUGU

VIKTOR NIITSOO

Müüri- murdjad

MRP-AEG JA ERSP LUGU

TALLINN 2002

VIKTOR NIITSOO

© Viktor Niitsoo 2002

Makett ja kaas Mati Kiirend

Müüm
bajbrum

MRP-AEG JA ERSP LUGU

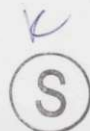
Trükikoda OÜ Ortwil

ISBN 9985-897-13-7

Tallinn 2002

EESTI
RAHVUSRAAMATUKOGU

1-03-00044

SISUKORD

SAATEKS	5
MOLOTOV–RIBBENTROPI PAKTI AVALIKUSTAMISE EESTI GRUPI TEGEVUS AASTAIL 1987–1988	
Poliitvangide vabastamine.....	7
MRP-AEG moodustamine	10
Hirvepargi miiting	12
Pärast Hirveparki.....	16
Sündmused Võrus	22
2. veebruari meelevaldus Tartus	25
Eesti Vabariigi 70. aastapäeva tähistamine	31
1949. aasta märtsiküüditamise mälestamine	38
MRP-AEG sulandub ERSP-sse.....	41
EESTI RAHVUSLIKU SÖLTUMATUSE PARTEI TEGEVUS AASTAIL 1988–1991	
ERSP moodustamise ettepanek.....	44
ERSP Korraldava Toimkonna moodustamine.....	49
Pikett poliitvangide Mart Nikluse ja Enn Tarto vabastamiseks	56
Asutav koosolek	62
Esimesed sammud	66
Infostendid ja esimene pressikonverents	68
Jahe sügis.....	71
Mõttevahetus <i>Kuidas taastada Eesti iseseisvus</i>	77
Sini-must-valge rahvuslipu heiskamine Pika Hermannini torni	81
Eesti kodanike komiteede liikumise algus	82
ERSP häälekandjatest ja büroodest	84
Välissuhted	87
Teine suurkogu.....	89
Lendleht, Genf-49 ja suhtumine 1989. aasta kohalike nõukogude valimistesse	93
2. veebruari linnahalli üritus ja Eesti Kongressi valimised.....	99
Eesti NSV-st saab Eesti Vabariik.....	103
Tragöödia Pirita teel	105
Elu läheb edasi.....	107
“Kaheksa avaldus”	110
Ennetav referendum	112

Kasvuraskused.....	115
Augustiputši-järgne suurkogu	117
KGB maja ülevõtmine Tartus	119
Põhiseaduse Assamblee moodustamine	121

EESTI RAHVUSLIKU SÕLTUMATUSE PARTEI TEGEVUS AASTAIL 1991–1995

Tegevus Põhiseaduse Assamblees.....	123
Võitlus kodakondsuse nullvariandi kehtestamise vastu	128
Suhted Tiit Vähi üleminekuvalitsusega.....	128
Punapasside kogumine	129
Valmistumine Riigikogu valimisteks	131
Valitsuskoalitsiooni moodustamine	140
Pärast valimisi	141
Vastasseisud koalitsioonis.....	145
Sisekriis	151
Jäägrite mäss	156
Kohalike omavalitsuste volikogude valimised.....	170
Lagle Pareki tagasiastumine.....	171
Uue siseministri otsingud	173
“Isamaasõda”.....	175
Vene mereväe staabi piketeerimine.....	177
Isamaa lõhenemine	179
Juulilepped	182
Umbusaldusavaldus Mart Laarile.....	185
“Jõulurahu valitsuse” moodustamine	188
Valimisliit Isamaaga.....	192
Eelviimane suurkogu.....	193
Teede- ja sideminister Andi Meistri lahkumine erakonnast.....	197
VIII Riigikogu valimised	199
Tiit Vähi valitsuse moodustamine	203
Lõppvaatus	205
LÕPETUSEKS.....	209
KIRJANDUS.....	214
LÜHENDID	216
ISIKUNIMEDE REGISTER.....	218

SAATEKS

Möödunud sajandi eelviimase kümnendi lõpul ja viimase kümnendi algul Eesti iseseisvuse taastamise eest peetavas võitluses etendasid teedrajavat osa kaks poliitilist rühmitust: Molotov–Ribbentropi Pakti Avalikustamise Eesti Grupp (MRP-AEG) ja Eesti Rahvusliku Sõltumatusse Partei (ERSP). Neist esimese poolt 23. augustil 1987 Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahelise mittekallaletungi lepingu ehk Molotovi–Ribbentropi pakti (MRP) sõlmimise 38. aastapäeval Tallinnas Hirvepargis korraldatud rahvarohke meelevaldus, kus esmakordselt nõuti avalikult MRP salajase lisaprotokolliga avalikustamist, selle tühistamist ja tagajärgede likvideerimist, oli Eesti taasiseseisvumise eest peetava võitluse avataktiks. Allkirjastades MRP salajase lisaprotokolliga huvisfääride jagamise kohta Ida-Euroopas, oli stalinlik NSV Liit andnud natsi-Saksamaale vabad käed Teise maailmasõja vallapäätmiseks ning saanud vastutasuks võimaluse anastada iseseisvad Balti riigid ja üritada teha sama Soomega.

Selle salaprotokolliga olemasolu lõi jalad alt Nõukogude propagandistide poolt kultiveeritud müüdid, nagu oleks Eestis, Lätis ja Leedus 1940. aasta juunis toimunud sotsialistlik revolutsioon ja kolm Balti riiki liitunud NSV Liiduga seaduslikul teel. MRP salaprotokolliga õigustühiseks tunnustamise ja tagajärgede likvideerimise nõudega taotleti Hirvepargis NSV Liidu okupatsiooni lõpetamist ja Eesti iseseisvuse taastamist.

MRP-AEG aastase tegevuse sisse mahtus veel mitmeid dramaatilisi vastasseise okupatsioonivõimudega, grupi liikmete ja nende tuttavate kallal toimepandud läbiotsimisi, ülekuulamisi, lühiajalisi arreteerimisi ning isegi maalt väljasaatmisi. Need repressioonid aga ei suutnud kuigivõrd heidutada MRP-AEG liikmeid, kellest enamiku moodustasid nii põrandaaluses kui ka avalikus vastupanuliikumises osalenud isikud, neist mitmed omakorda olid saanud karastuse poliitvangilaagrites. Avaldusest avaldusse kordus MRP salaprotokolliga avalikustamise nõue ning aja möödudes võeti see nõue kõigi eestimeelsete poliitiliste jõudude programmidesse, aga alles siis, kui selliste nõudmiste väljakäimine enam endast erilist ohtu ei kujutanud. Nõnda kujuneski, et MRP salaprotokolliga avalikustamise ja hukkamõistmise NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressi poolt saavutas mitte MRP-AEG, vaid sellega põhimõttelises opositsioonis olev Rahvarinne. Nõnda jäid nii MRP-AEG kui ka tema järglane ERSP müürimurdjateks, kes võtsid ennastohverdavalt enda kanda vägivallamüüri murendamise, taludes vapralt sellega kaasnenud nii võimude repressioone kui ka mittemõistmist rahva poolt, kes kaldus uskuma kompartei ja Rahvarinde poolt tulevaid süüdistusi perestroika protsessi kahjustamises.

1988. aasta kevadtalve poliitilised arengud pakkusid uusi võimalusi ja seadsid uusi ülesandeid, mille täitmiseks jäi MRP-AEG tegevusväli ahtaks. Loomulikuks arenguks oli MRP-AEG sulandumine 1988. aasta 20. augustil Pülistveres asutatud Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei (ERSP) hulka. Tegemist oli esimese Eestis ja kogu NSV Liidus avalikult tegutseva poliitilise erakonnaga, mis seadis endale ülesandeks olla opositsiooniks seni suveräänset ainuvõimu omanud komparteile. Sealjuures võtsid MRP-AEG liidrid juhtohjad enda kätte ka ERSP-s.

ERSP kujunes oma tegevusaastate jooksul (aastad 1988–1995) iseseisvuse taastamise eest peetava võitluse äärealadel tegutsevast survegrupist poliitiliseks erakonnaks, mille tegevuse kõrgpunkt oli osalemine taasiseisvunud Eesti esimeses põhiseaduslikus valitsuses. Sellele oli eelnenud pingeline töö kodanike komiteede liikumise organiseerimisel ja Eesti Kongressi tööorgani Eesti Komitee tegevuses.

Alljärgnevalt on püütud vaadelda MRP-AEG ja ERSP tegevust alates 1987. aasta algusest, mil pärast poliitvangide vabanemist algasid vastupanuvormide otsingud uutes oludes, kuni 1995. aasta detsembrini, kui ERSP lõpetas tegutsemise erakonnana, liitudes oma kauaaegse koostööpartneri Rahvusliku Koonderakonnaga Isamaa. ERSP-d käsitlev osa on jagatud kaheks. Esimeses osas vaadeldakse erakonna käekäiku selle loomisest kuni Eesti iseseisvuse taastamiseni. Teises osas on ERSP juba valitsusliidu liikme ja täitevvõimu teostaja rollis.

Jälgides ERSP käekäiku, on uuritud põhjuseid, mis viisid algselt üsnagi üksmeelse erakonna sisestest vastuoludest tingitud lõhenemisele ja hilisemale allakäigule. On püütud ka leida vastust küsimusele, miks peaaegu kõik MRP-AEG-s ja ERSP-s aktiivset rolli mänginud isikud, nende seas eranditult kõik endised poliitvangid, osutasid praktilise poliitikutöö tarvis vähesobivaiks ning on tänaseks poliitilisest ja ühiskonnaelust tagasi tõmbunud.

Selle raamatu kirjutamisel olid hindamatuks abiks Andres Mäe ja Eve Pärnaste mälestuskilud ERSP tegevuse mitmesuguste tahkude kohta ning nende asjalikud märkused ja kommentaarid, mille eest olen väga tänulik.

Viktor Niitsoo

MOLOTOV-RIBBENTROPI PAKTI AVALIKUSTAMISE EESTI GRUPI TEGEVUS AASTAIL 1987-1988

Poliitvangide vabastamine

NLKP KK peasekretäri Mihhail Gorbatšovi poolt algatatud perestroikapoliitika tõi muude liberaliseerumisilmingute kõrval kaasa ka vangistatud režimikriitikute vabastamise vangilaagritest. 1986. aasta suvel lõpetati peasekretäri korraldusega impeeriumi kõige nimekama vastasrindlase, Nobeli rahupreemia laureaadi akadeemik Andrei Sahharovi sisepagendus Gorkis (praegune Nižni Novgorod) ja tal lubati Moskvasse tagasi pöörduda. Seejärel hakkasid vabanema ka teised poliitvangid.

Koju naasid ka vangistatud Eesti vabadusvõitlejad. 1986. aasta lõpul ja 1987. aasta algul vabanesid üksteise järel Arvo Pesti, Lagle Parek, Heiki Ahonen ja Jan Kõrb. Erinevalt teistest ei tulnud Kõrb mingil põhjusel Eestisse, vaid asus elama Läti pealinna Riiga. Üksnes mitmekordsed poliitvangid Enn Tarto ja Mart Niklus jäid okastraadi taha. Nemad pääsesid vabadesse alles 1988. aasta teisel poolel.

Esialgul ei toonud poliitvangide Eestisse tagasijõudmine endaga kaasa vastupanuliikumise olulist elavnemist. Pärast 1984. aasta poliitilisi kohtuprotsesse oldi loobutud avalikest võitlus-meetoditest. Lakanud oli kollektiivsete avalike märgukirjade läkitamine, ajutiselt katkenud vastupanuliikumise põrandaaluse kroonika *Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis* väljaandmine. Kogumik hakkas uuesti ilmuma alles 1986. aastal, kusjuures käsikiri saadeti salateid pidi Stockholmis asuvasse Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskusse (EVVA), ilma et seda oleks Eestis levitatud. Tegeldi ka võimude poolt Eestis toime pandud inim- ja rahvuse õiguste rikkumise juhtumite ning okupatsioonivõimu kuritegude dokumenteerimisega teavitades neist EVVA vahendusel maailma avalikkust. Teine tähtis tegevusvaldkond oli vangistatud kaaslaste käekäigu kohta informatsiooni kogumine ja avalikustamine ning nende perekonnaliikmete toetamine eelkõige EVVA abisaadetiste vahendamine näol.

Vastupanuliikumise olukorra tegi keeruliseks äge tüli, mis 1986. aastal puhkes ootamatult EVVA esimehe Ants Kippari ning Eesti demokraatlikus liikumises* osalemise eest vangistatud ja pärast vabanemist 1981. aastal Saksamaale emigreerunud Sergei Soldatovi vahel ning milles Soldatovi poolel löi

* Eesti Demokraatliku Liikumise kohta saab lähemat teavet järgmistest allikatest: M. Raun *Eesti Demokraatlik Liikumine ja Eesti Rahvusrinne. Dokumenteeritud tagasivaade*. – Akadeemia 6 ja 7/2002, lk vastavalt 1131-1156 ja 1366-1391; *EDL vihik*. Musta Kassi Fond. Tallinn, 2000; Viktor Niitsoo. *Vastupanu 1955-1985*. Tartu, 1997, lk 75-98.

agaralt kaasa 1979. aastal Rootsi välja rännanud endine tartlane Jüri Lina. Sellesse ilmselt KGB poolt inspireeritud ja õhutatud sõnasõtta kisti ka Soldatovi endine võitlus- ja vangistuskaaslane Mati Kiirend, kes oli Kippari peamiseks kontaktisikuks Eestis ning kellele Soldatov heitis ette ebaväärikat käitumist eeluurimisvangistuses viibides. Selle tüli tegelikud tagamaad on senini jäänud hämaraks.

Olukorda pingestas veel üks Mati Kiirendiga seotud vahejuhtum. 1987. aasta algul avastas KGB ühest korterist väikese kohvri, mis tšekistide sõnul sisaldas mitmesuguseid trükiseid, videokassette, märkmeid ning aruannet EVVA poolt abistatavate poliitvangide omastele eraldatud rahast kogusummas 35000 rubla.¹ KGB tegi kiiresti kindlaks, et käsikirjalised märkmed olid kirjutatud Kiirendi käega. Lisaks sellele olid tšekistid Kiirendit jälitades märganud, et ta külastab aeg-ajalt korterit, kust kohver leiti. See andis tšekistidele alust pidada teda kohvri omanikuks ning KGB-lased Viktor Kozlov ja Anto Ots tegid Kiirendile ametliku hoiatuse nõukogudevastase tegevuse jätkamise eest. Vangistusega ähvardades nõudsid tšekistid, et Kiirend annaks kirjaliku lubaduse loobuda edaspidi nõukogudevastasest tegevusest. Taktikalistel kaalutlustel Kiirend seda ka tegi. Kuigi midagi enamati Kiirend organitele ei lubanud, oli EVVA-ga aktiivset ühendust pidanud ja viimase poolt poliitvangide sugulastele läkitatud abisaadetiisi vahendanud endise poliitvangi mängumaa muutunud võrreldamatult ahtamaks. Samuti ei saanud Kiirend jätkata vastupanuliikumise põrandaaluse kroonika Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis toimetamist. Temale asendajat ei leitud ja kroonika üllitamine katkes.

Lisaks ühe vastupanuliikumise võtmefiguuri rivist väljalangemisele tekitas nimetatud kohvriõnnetus vastupanuliikumise seas palju segadust. Eriti suurt kahju tekitas EVVA poolt poliitvangide omaste abistamist kajastava aruande sattumine tšekistide kätte. Ilmselt KGB-poolsete insinuaatsioonide tulemusena tekkisid poliitvang Enn Tarto abikaasal Erna Tartol rahalised nõudmised Kiirendi ja pärast Kippari surma EVVA-t juhtima asunud Tiit Madissoni vastu. Kõige selle tulemuseks oli Enn Tarto kahtlustav suhtumine MRP-AEG liikmetesse ja ERSP juhtkonda. On alust arvata, et peamiselt sel põhjusel ei astunud Tarto ka ERSP liikmeks, kuhu ta oma maailma-vaate ja tausta tõttu oleks loomulikult pidanud kuuluma. Siin olid tšekistide kombinatsioonid kandnud head vilja.

Analoogselt Kiirendiga olid käed seotud ka teistel enne tähtaega vabanevad poliitvangidel. Nemadki olid olnud sunnitud vabanemiseks andma organitele kirjaliku lubaduse loobuda nõukogudevastasest tegevusest. (Edaspidi

¹ Rahva Hääl 25.VIII 1987.

näeme, et hilisemas poliitilises võitluses kasutati need lubadused oponentide poolt julmalt ära.) Peamiselt eeltoodud põhjustel, aga ka suutmatusest kohandada uute tingimustega, oli vastupanuliikumine 1987. aasta algul võrdlemisi passiivne.

Seda passiivsust elas eriti valuliselt üle äsjane poliitvang Tiit Madisson. Tema vabanes 1986. aasta mais, olles kogu karistuse täielikult ära kandnud. Oma mälestusteraamatus *Vastasseis*. Mälestusi ning olupilte ikestatud Eestist, Gulagi laagrist ja Kolõmalt kurdab Madisson, kuidas ei leidnud poolehoidu tema algatus asutada põrandaalune võitluspartei. Äärmiselt pettununa otsustas Madisson kodumaalt lahkuda ja kirjutas 1986. aasta sügisel emigreerumise avalduse.²

Et võimud keeldusid Madissonile väljarännuluba andmast, leidis ta oma ülekeevale energiale rakenduse muinsuskaitse liikumises. (Teised vastupanuliikujad olid tähtsate omaalgatuslike liikumiste suhtes esialgu ettevaatlikud.) KGB suureks jahmatuseks valiti ta 11. aprillil 1987 Pärnu Muinsuskaitse Seltsi presidendiks. Seltsi esimeseks suuremaks tööks sai Vabadussõjas langenute haudade korrastamine Pärnu Alevi II kalmistul. See ettevõtmine tõi kaasa palju jagelemist EKP Pärnu Linnakomitee ja KGB-ga.³ Sellega seoses juhtus kummaline lugu. Tundmatute isikute poolt kuulutati 7. novembril 1987 ehk oktoobripöörde aastapäeval välja rahvakogunemine Alevi kalmistul ning kutsuti üles lõhkuma ja rüvetama nõukogude tegelaste haudu.⁴ Tegemist oli selgekujulise provokatsiooniga ilmse sihiga kompromiteerida Pärnu muinsuskaitse eesotsas Madissoniga.

Põhjanaanabritest märksa kiiremini reageeris uutele võimalustele Läti vastupanuliikumine. Juba 1986. aastal moodustati Liepājas ühiskondlik rühmitus Helsingi-86, mis sarnaselt 1970. aastate teisel poolel mitmel pool NSV Liidus tegutsenud Helsingi-gruppidele pühendus inim- ja kodanikuõiguste kaitsele. Selle grupi eestvõttel korraldati 14. juunil 1987 Riias miiting küüditatute mälestuseks. Riia linnavõimud miitingut ära keelata ei sõandanud, küll aga tegid kõikvõimaliku selle segamiseks. Sellest hoolimata kogunes Vabadusesamba juurde mitmetuhandeline rahvahulk, lauldi rahvalaule ja ausamba jalamile asetati lilli. Kuigi miitingu korraldajatele sai osaks ametlikus pressis äge laimukampaania ning nad olid võimude tagakiusamise tõttu sunnitud emigreeruma, otsustati järgmine miiting korraldada 23. augustil, Molotovi-Ribbentropi pakti 48. aastapäeval.

Pole midagi imekspandavat, et järgmiseks väljaastumiseks valiti just

² Tiit Madisson. *Vastasseis*. Mälestusi ning olupilte ikestatud Eestist, Gulagi laagrist ja Kolõmalt. Tallinn, 1996, lk 158.

³ Samas, lk 169-170.

⁴ Mait Raun. *Muinsuskaitse Selts ja poliitika*. – Tuna 1/2000, lk 67.

see tähtpäev. 23. augustil 1979 oli 45 leedulast, lätlast ja eestlast saatnud avaliku kirja NSV Liidu, Saksa Liitvabariigi, Saksa Demokraatliku Vabariigi ning Atlandi hartale allakirjutanud riikide valitsustele ja ÜRO peasekretärile Kurt Waldheimile, milles nõuti Molotovi-Ribbentropi pakti salaprotokollide avalikustamist, tühistamist ja tagajärgede likvideerimist. Samuti olid Kanada eestlaste algatusel väliseestlased juba mitmeid aastaid tähistanud 23. augustit kui Musta Lindi päeva.

MRP-AEG moodustamine

1987. aasta varasuvel viibis Tiit Madisson ravil Jürjala sanatooriumis. Aegajalt Riias käies külastas ta seal endisi vangilaagrikaaslast. Viimaste kutsel 14. juuni miitingul osalenud Madissonile jättis lätlaste algatus sügava mulje. Madisson kirjutab, kuidas talle läks eriti südamesse ühe noore lätlase küsimus: "Kunas teie, eestlased, nii kaugele jõuate?"⁵

Helsingi-86 grupi kavatsus korraldada järgmine väljaastumine 23. augustil oli nii eestlaste kui ka leedulaste jaoks tõsine väljakutse, mis tuli igal juhul kaasa teha. Siiski kaheldi Eesti vastupanuliikumise ringkondades viimase hetkeni selle ürituse otstarbekuses. Lagle Perek on nende kõhkluste kohta meenutanud järgmist: "Jalutasime kolmekesi – Madisson, Heiki Ahonen ja mina – Pärnu rannakõrkjates. Ja Tiit on hulluks minemas, et vaata, mis lätlased teevad, neil on küüditamise aastapäeval... Et kuidas on võimalik, et eestlased on nii magedad? Et teeme meie ka endale Helsingi grupi. Mina olin vastu, et Helsingi grupil pole Eestis midagi teha. Ja siis tuligi idee, et teeme midagi, millel on kindel eesmärk. /.../ Et teeme MRP avalikustamise grupi. Kui aus olla, siis alguses kaheldi selle grupi mõttes. Keegi ei tahtnud ju uuesti kinni minna. Ühesõnaga alguses see asi vedu ei võtnud."⁶

Kõhklustest saadi viimaks siiski võitu ning 30. juulil saatsid endised poliitvangid Heiki Ahonen, Jan Kõrb, Tiit Madisson ja Lagle Perek avaliku kirja EKP Ajaloo Instituudile, ajalehele Rahva Hääle ja ajakirjale Aja Pulss, milles tehti ettepanek avalikustamise ning ajaloo "valgete laikude" kõrvaldamise raames avalikustada Molotovi-Ribbentropi pakti salaprotokollid selle kurva sündmuse 48. aastapäeval.⁷ Kuna mingit vastust ei saadud, avaldati 15. augustil teadaanne Eesti elanikele Molotov-Ribbentropi Pakti Avalikustamise Eesti Grupi (MRP-AEG) moodustamisest. (Peale nelja algataja liitusid gruppiga veel Mati Kiirend, Jüri Mikk ja Ilse Heinsalu.) Grupi avaliku esindajana

⁵ Madisson 1996, lk 173.

⁶ Mart Laar, Urmas Ott, Sirje Endre. *Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986-1991*. Tallinn, 1996, lk 256-257.

⁷ Madisson 1996, lk 176.

astus esile Tiit Madisson, teiste liikmete nimed lubati avalikustada 23. augustil. Samas teatati 23. augustil kell 12 Tallinnas Raekoja platsil korraldatavast miitingust meenutamaks Hitleri ja Stalini vahel sõlmitud lepingu tagajärjel hukkunud eestlasi.⁸

Järgmisel päeval esitas Madisson grupi nimel avalduse Tallinna Linna RSN Täitevkomitee esimehele, milles teatas MRP-AEG kavatsusest korraldada 23. augustil 1987 Tallinnas fašismi ja stalinismi ohvrite mälestamiseks miiting ning pärgadepanek. Ühtlasi paluti avalduses tagada demonstrantide julgeolek vastavalt ENSV Konstitutsiooni § 47-le.⁹

Edasi hakkasid sündmused arenema pöörase kiirusega. Päev pärast täitevkomiteele avalduse üleandmist teatas viisade ja registreerimise osakonna (OVIR) töötaja nimega Kask, et Madissoni emigreerumisavaldus on läbi vaadatud ning tal lubatakse koos abikaasa ja pojaga Iisraeli viisaga lahkuda. Et Madisson oli väga hõivatud kavandatava miitingu ettevalmistustega, ei tahtnud ta emigreerumisele mõeldagi. Seepeale tuletati talle meelde Mart Nikluse saatust.¹⁰

MRP-AEG liikmete kavatsuste väljaselgitamiseks kasutas KGB väga originaalset meetodit. Tartu ajalehe Edasi peatoimetaja Mart Kadastik avaldas ootamatult soovi intervjueerida Lagle Parekit. Seni oli vastupanuliikumisel olnud täiesti võimatu avaldada oma seisukohti ametlikus ajakirjanduses, nüüd aga pakuti lahkelt leheruumi. Oli päris selge, et siin ei saanud olla tegemist muu kui provokatsiooniga. Lisaks sellele oli Parekil piisavalt põhjust olla umbusklik Kadastiku isiku ja kavatsuste suhtes. Oli ju viimane Jaak Kalju varjunime kasutades alles paar aastat tagasi avaldanud mitmeid halvustavaid paskville nii Pareki kui ka tema kaasvõitlejate kohta.

Ent teisalt ei saanud sellele väljakutsele ka vastamata jätta, sest vastasel korral oleks järgnenud süüdistused, et MRP-AEG pelgab avalikku dialoogi ametliku pressi veergudel. Vähendamaks võltsimise võimalusi paluti Kadastikul esitada küsimused kirjalikult, millele Parek pidi samuti kirjalikult vastama. Jüri Adamsi ja Viktor Niitsoo abiga koostas Parek vastused, kuid seda intervjuud muidugi ei avaldatud. Selle asemel kasutas Kadastik Pareki ütlushi kontekstist väljakistuna oma järjekordsetes paskvillides *Kelle üleskutsele anda oma allkiri?; Provokatsioonid vasakule ja paremale; Elukutselt eestlased*.¹¹

Samal ajal jätkusid ettevalmistused MRP aastapäeva tähistamiseks. Vastloodud MRP-AEG ajutiseks peakorteriks sai kunstnikepaar Iiris Uuki ja Henno Arraku Pääskülas asuv eramu, kus viimased päevad enne miitingut

⁸ Kogumik MRP-AEG Infobülletään. Tallinn, 1998, lk 10.

⁹ Samas, lk 10.

¹⁰ Madisson 1996, lk 178-179.

¹¹ Edasi 13.-15.I 1988.

varjas end ka vahistamist karteiv Madisson. Sealsamas maaliti miitingu tarvis loosungid, mille juures etendas peaosa Arrakute kunstiüliõpilasest poeg Karl-Hans.

Oululiselt lisas grupi liikmetele julgust 20 USA senaatori ja Kongressi liikme avaldus Mihhail Gorbatsšovile, mille põhisonumiks oli järgmine üleskutse: "Selles vaimus pöördume teie poole üleskutsega, et teie hoiaksite ära igasuguste takistuste tegemise seoses mälestustseremooniatega Vilniuses, Riias ja Tallinnas ning lubaksite Molotovi-Ribbentropi pakti teksti avaldamist ning selle lepingu igakülgset vaba arutamist."¹² Mari-Ann Kelami andmetel õhutasid väliseesti organisatsioonid tähtsamate väljaannete ajakirjanikke sõitma 23. augustiks Eestisse, et olla sealsete sündmuste vahetuks tunnistajaks.¹³

Samas tekitas korraldajatele parasjagu meelehärmi Tallinna linnavõimude ootamatu meeleuuutus. Üritust küll ära ei keelatud, kuid see lubati läbi viia Raekoja platsi asemel Hirvepargis. Et sellest muudatusest anti korraldajatele teada vaid kaks päeva enne ürituse algust, väljendas võimudega läbirääkimisi pidav Madisson muret, kuidas rahvast sellest muudatusest teavitada. Selle peale soovitas täitevkomitee esindaja Svetlana Tšuklova kavalalt naeratades kasutada "oma kanaleid".¹⁴

Tagantjärele võib MRP-AEG järeleandmine tunduda tarbetuna. Vaevalt oleksid võimud sõandanud Raekoja platsil toimuvat miitingut laiali ajada. Äärmisel juhul oleks peakorraldajat nuheldud administratiivtrahviga. See aga oleks olnud sümboolne karistus, sest poliitiline otsus Madisson välja saata oli juba langetatud. Samas tuleb arvesse võtta, et miitingu korraldajate jaoks oli tegemist sootuks uue situatsiooniga, milles tunti end veel väga ebakindlalt. Kardeti võimalikke repressioone ja oldi üsna pessimistlikud osavõtjate hulga suhtes. Madisson meenutab, et ta lootis vähemalt tuhandet osavõtjat. Heiki Ahonen oli palju pessimistlikum ja pakkus kümme korda väiksemat arvu.¹⁵

Hirvepargi miiting

Tegelikkus aga ületas kõige julgemad ootused, sest miitingu korraldamine õnnestus üle ootuste hästi. 23. augusti keskpäeval oli Raekoja plats rahvast tulvil. Korraldajatele suurt peavalu valmistanud probleem, kuidas juhtida rahvas Raekoja platsilt Hirveparki, lahendati väga lihtsalt. Heiki Ahonen

¹² Vaba Eesti Sõna 3.IX 1987.

¹³ Mari-Ann Kelami ettekanne 23.VIII 1996 Rahvusraamatukogus toimunud konverentsil *10 aastat esimesest Hirvepargi meeleavaldusest - 58 aastat Molotov-Ribbentropi paktist*.

¹⁴ Madisson 1996, lk 182.

¹⁵ Samas, lk 182.

ronis Raekoja trepile ning teatas läbi omatehtud pappruupori, et rahval tuleb minna Harjumäele. Kardetud segadust ei tekkinud, inimesed hakkasid kohe mööda Harju tänavat Vabaduse väljaku (tollal Võidu väljak) poole minema. Seal suunduti Harjumäele Linda kuju poole. Teel rulliti lahti loosungid, mis nõudsid Molotovi-Ribbentropi pakti avalikustamist, stalinlike timukate kohtu alla andmist, poliitvangide Enn Tarto ja Mart Nikluse vabastamist ning kuulutasid Eesti, Läti ja Leedu ühtsust. Mitmel lapsel ja täiskasvanul olid rinnal plakatid, millel oli kujutatud aastaarv 1939 koos viisnurga ja haakristiga.

Linda kuju jalamile asetati lilled ja pärjad ning suunduti Hirveparki. Miitingu korraldajad jäid treppidele, rahvas läks alla parki. Mitmed ettevaatlikumad seirasid toimuvat ülevalt barjääri tagant. Nende sekka olid end poetanud ka KGB agendid ja erariides miilitsatöötajad. Kohal oli ka ETV filmigrupp, rääkimata KGB foto- ja videomeestest, kes sündmust demonstratiivselt jäädvustasid. Erinevalt varasematest aegadest rahvas seekord end sellest heidutada ei lasknud. Miitingule tulnutest olid paljud samuti fotoaparaadi kaasa võtnud. Seetõttu on Hirvepargi miitingust säilinud võrdlemisi palju fotosid ja helisalvestusi. Kahjuks ei saa sama ütelda filmimaterjali kohta. ETV poolt salvestatud kaadrid hävitati EKP Keskkomitee korraldusega, KGB poolt jäädvustatu on ilmselt Eestist välja viidud.

Miitingu avas Tiit Madissoni pikem sõnavõtt, milles anti põhjalik ülevaade lähiajaloo toimunud sündmustest ja nende tagajärgedest Eestile. Kõneleja tõi esile sündmusi ja fakte, mille tulemusel Nõukogude Liit okupeeris ning annekteeris Eesti ja teised Balti riigid, rõhutades, et need traagilised sündmused said alguse hitlerliku Saksamaa ja stalinliku Nõukogude Liidu vahelise sobingu tulemusena. Madisson esitas hulgaliselt arvulisi näiteid stalinlike repressioonide kohta Eestis ning tões, et tuleb tõsiselt kahelda ideaalides, kui nende nimel on nii palju verd valatud ja põhjustatud nii palju kannatusi. Lõpetuseks kutsus ta üles avalikustama oma rahva ajalugu: "Me peame ausalt avalikustama oma rahva ajaloo. Palju tuleb seejuures ümber hinnata. Kõik kuriteod inimsuse vastu tuleb otsustavalt hukka mõista. Stalinlikud timukad, kellest paljud saavad praegu personaalpensiooni, tuleb kohtu alla anda! Ainult siis võime olla kindlad, et kõik see jällegi kunagi ei kordu. Molotov-Ribbentropi pakti 23. augusti 1939. aasta salatehing tuleb avalikustada."¹⁶

Pärast põhiettekannet esinesid lühikeste sõnavõttudega Heiki Ahonen, Erik Udam, Villu Rooda, Lagle Parek ja Jüri Mikk. Neist suurem vastukaja oli kahtlemata kahel viimasel esinejal. Pareki üleskutse moodustada initsiatiivgrupp, mis asub taotlema stalinismiohvritele monumendi püstitamist, leidis

¹⁶ Kogumik MRP-AEG Infobülletään 1998, lk 13.

palju suuremat toetust kui üleskutse ühineda MRP-AEG-ga. Pärast miitingu lõppu andis sellele üleskutsele allkirja üle saja inimese, samal ajal kui MRP-AEG grupiga liitus vaid mõni üksik. Peale Villu Rooda, kelle tegevuse kahtlastest motiividest tuleb juttu allpool, ning Jüri Miku, oli nende puhul enamasti tegemist endiste poliitvangide või vastupanuliikumises osalenutega. Ringi käis allkirjaleht nõudega tühistada MRP, millele koguti 584 allkirja. Seejuures läks neljas allkirjakaust umbes 200 allkirjaga salapärasel kombel kaduma.¹⁷

Pareki järel sõna võtnud Jüri Mikk tegi oma kõne lõpul ettepaneku pöörata nägu sümboolselt Moskva poole ja nõuda koos rusikas käe tõstmisega MRP avalikustamist. Rahvas tuli selle üleskutsega innukalt kaasa.

Planeerimata esinejaist oli enne Pareki sõnavõttu näitleja ja poetess Merle Jääger esitanud luuletuse *Kodukased*. Kuna miitingu pidamiseks antud aeg ei olnud veel täis saanud, tegi miitingut juhatanud Madisson kohaletulnud oponentidele ettepaneku samuti sõna võtta: "Ma arvan, et praegu koosviibijate seas viibib ka oponente, kes ei ole eelpool toodud sõnavõttudega võib-olla nõus. Ma paluks oponentidel sõna võtta siin, avalikkuse ees. /.../ Ma loodan, et sel juhul ei hakata kasutama ära vabariigi ja üleliidulist pressit, et pärast meid siin mustata. Las oponentid ütlevad oma sõna siin kõigi kuuldes!"¹⁸

Selline pakkumine on alati seotud suure riskiga, kuna rahvakogunemistel kipuvad vaba mikrofoni tihti ära kasutama vaimuhairetega isikud või usu-kuulutajad. Nii juhtuski, et sõna sai ilmsete vaimuhaiguse tunnustega Roman Bode, kelle seosetu kõnevoolu pidi Madisson lõpuks katkestama. Seejärel kasutas juhust Raivo Raave, et lugeda ette *Sõnum Eesti rahvale*. Nende kahe esinemine jättis meelevalduse eesmärkidest küsitava mulje. Segadust lisas ka oponentina üles astunud Moskva literaadi Platon Afanasjevi rumal sõnavõtt, mille rahvas välja vilistas.

Kõnede vaheajal lauldi laule *Mu isamaa on minu arm* ja *Saa vabaks Eesti meri*.

Täpselt ettenähtud ajal miiting lõpetati ja inimesed läksid rahulikult laiali. Erinevail hinnanguil võis osalejaid olla 3000 ringis. Ühe vaatleja hinnangul alustas rongkäiku Raekoja platsilt 5000-7000 inimest. Madissoni arvates võis Raekoja platsil olla vähemalt 5000 inimest.¹⁹

Samal päeval peeti analoogilised miitingud ka Riias ja Vilniuses. Eriti rahvarohke oli Läti pealinnas toimunu, kus osales ligikaudu 10000 inimest. Vilniuse miiting oli tagasihoidlikum, sellest võttis osa vaid 1000-2000 inimest.

¹⁷ *MRP-AEG lugu* – Eesti Ekspress 1989/5.

¹⁸ *Kogumik MRP-AEG Infobülletään* 1998, lk 16.

¹⁹ Madisson 1996, lk 182.

Nii miitingu korraldajatel kui ka osavõtjatel oli põhjust olla kõrgendatud meeolus. Kõik oli kulgenud sujuvalt ja ilma mingite vahejuhtumiteta. Eriti rõõmustas korraldajaid ühelt poolt rahva entusiastlik toetus ja teisalt vaashoiatus, mis ei andnud võimudele jõuga sekkumiseks vähimatki ettekäänat.

See oli esimene poliitiline meelevaldus okupeeritud Eestis, mida saadi segamatult läbi viia ja millele ei järgnenud otseseid repressioone. MRP-AEG näol oli esile kerkinud esimene avalikult tegutsev poliitiline rühmitus, kes deklareeris ja demonstreeris avalikult oma opositsioonilisust kehtivale režiimile. Ent kõige olulisemaks tuleb lugeda seda, et mitmetuhandalise auditooriumi ees esitati avalikult nõudmine avalikustada ja tühistada MRP salaprotokollid. Kuna Eesti ja teised Balti riigid olid okupeeritud ja annekteeritud MRP otsese tagajärjena, tähendas salaprotokollide õigustühiseks kuulutamise nõue ka okupatsiooni lõpetamise ja Eesti iseseisvuse taastamise nõudmist. Lauri Vahtre on Hirvepargi põhisõnumi kohta tabavalt märkinud, et "nõue tühistada MRP peitis siiski enamat, ehkki seda otsesõnu veel välja öelda ei saanud, ja nimelt nõuet taastada Eesti Vabariik – st minna juriidiliselt tagasi aastasse 1940".²⁰ Hirvepargi miitinguga oli antud Eesti taasiseseisvumise eest peetava avaliku võitluse avalööök.

Hirvepargi miitingu pealööök oli suunatud valitseva režiimi kõige nõrgema koha – selle ebaseaduslikkuse – pihta. Selles kontekstis tundub kummaline Tunne Kelami väide 23. augusti 1997 Postimehe kirjutises *Hirvepark murdis lahti tee meelega avaldamiseks*, nagu poleks Hirvepargis nõutud vabadust, vaid esitatud "täiel häälel küsimus saada teada tõe sellest, mis juhtus tegelikult aastail 1939-40 eesti rahvaga...". Kelam ajab kas teadmatusest või sihilikult segamini avaliku ja pörandaaluse võitluse meetodid. Pöranda all range konspiratsiooni tingimustes oli isegi Stalini ajal, rääkimata hilisematest aastatest, võimalik septseda kõige julgemaid proklamatsioone ja seejuures loota, et organid ei suuda nende autorit kindlaks teha. Paraku ei pööra avalikkus reeglina sellistele läkitustele peaaegu mingisugust tähelepanu. Erandiks oli vaid Eesti Demokraatliku Liikumise ja Eesti Rahvusrinde poolt 1972. aastal koostatud ja kaks aastat hiljem Läände jõudnud memorandum ÜRO Peaassambleele, seda aga põhjusel, et läkituse koostamise eest mõisteti pikkadeks aastateks vangilaagrisse Sergei Soldatov, Kalju Mätik, Artjom Juskevitš ja Mati Kiirend.

Seevastu alates 1970. aastate teisest poolest Eestis avalikult tegutsenud vastupanuliikumine pidi oma dokumentides iga sõna väga hoolikalt kaaluma, et mitte esile kutsuda asjataid repressioone. Ning isegi sellised, mõnede arvates suhteliselt ettevaatlikult sõnastatud avaldused pälvisid maailma avalikkuse tunduvalt suuremat tähelepanu kui 1970. aastatel mitmesuguste kõlavate ni-

²⁰ Lauri Vahtre. *Vabanemine. Eesti 1987-1992*. Tallinn, 1996, lk 22.

medega pörandaaluste organisatsioonide poolt Läände smugeldatud üliradi-kaalsed läkitused. Põhjus seisnes selles, et anonüümsete organisatsioonide puhul ei saanud keegi kindel olla, kas tegu on blufi või provokatsiooniga. Vastupanuliikumise avalikele kirjadele olid aga alla kirjutanud konkreetsed isikud ja just see asjaolu muutis nad kümneid kordi usaldusväärsemaks anonüümsetest pöördumistest.

Pärast Hirveparki

Võimudepoolne vastulöökk tuli juba samal õhtul ETV saates *Aktuaalne kaamera*, kus matuselise ilmega diktor Urmas Reitelmann luges ette ETA teate välismaiste õõnestusraadiojaamade poolt inspireeritud kogunemisest, mille korraldas väike grupp varem nõukogudevastase tegevuse eest süüdi mõistetud isikuid eesotsas Tiit Madissoniga. See "spektaakel" olevat kohale toonud mõnisada uudishimulikku. Teates märgiti ära, et provokatsioon oli ühitatud Nõukogude-Saksa 1939. aasta mittekallaletungilepingu allakirjutamise aastapäevaga.²¹

24. augustil 1987 toimus EKP KK Büroo istung, mis oli pühendatud eelmisel päeval Tallinnas toimunud Hirvepargi miitingu, mida kompartei slängis nimetati *sborištše*'ks, arutelule. Istungil, millel osalesid seltsimehed EKP KK esimene sekretär Karl Vaino, ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees Arnold Rüütel, EKP KK tööstussekretär Nikolai Ganjušov, ENSV KGB esimees Karl Kortelainen, EKP Tallinna Linnakomitee I sekretär Enn-Arno Sillari, ENSV Ministrite Nõukogu aseesimees ja esimehe I asetäitja Indrek Toome ning EKP KK liikmed Nikolai Juhanson, Arno Almann ja Ain Soidla, iseloomustati toimunut kui natsionalistlikku ja nõukogudevastast väljaastumist. KGB, siseministerium, kompartei linna- ja rajoonikomiteed said sarjata selle eest, et neil ei olnud vajalikke andmeid *sborištše* suuruse kohta, mistõttu juhtunu tuli nende jaoks täieliku ootamatusena. EKP KK, ajalehtede toimetused, raadio ja TV ei võtnud midagi ette "radiohäälte" neutraliseerimiseks. EKP propaganda ja agitatsiooniosakonnale, vabariiklike ajalehtede toimetajatele tehti ülesandeks anda operatiivne vastulöökk, paljastada *sborištše* eesmärgid ja selle organiseerijaid ning avaldada kultuuritegelaste ja tööeesrindlaste arvamusi. KGB ja siseministerium pidid tugevdama tööd, et saada õigeaegset teavet dissidentliku elemendi poolt kavandatavate ettevõtmiste kohta.²²

Büroo istungi suunistest lähtuvalt algas ajakirjanduses Hirvepargi miitingu ja selle korraldajate vastane äge kampaania. Rünnakute peamiseks ob-

²¹ Madisson 1996, lk 193.

²² ERAF, f 1, n 4, s 6945, l 2-5.

jektiks kujunes Hirvepargi peakõneleja Tiit Madisson, keda ajakirjanduses püüti kujutada hämara taustaga, väheste vaimuannete, ent samas ülisuurte ambitsioonidega isikuna. Selle mustamiskampaania üheks silmapaistvamaks stiilinäiteks oli ajakirjanik Mark Levini 15.– 16. septembril 1987 ajalehes Noorte Häääl avaldatud kirjutis *Sulid*: "Mulle tundub, et piiratud ja auahnest Tiit Madissonist ei oleks saanud nõukogudevastast tegelast, kui ta ei oleks olnud natsionalist. Ja Madisson on äge natsionalist. Ta ei salga, et on lapsest peale kommuniste vihanud ja kuulunud lugusid metsavendadest – need fašistlikud bandiidid olid tema jaoks peaaegu ideaal. Kui Madisson suuremaks kasvas, sai temast hipi. Muidugi mitte niisugune hipi nagu need olid Läänes ja protesteerisid kodanliku elukorralduse vastu, vaid maatõugu hipi, kes Lääne eeskujusid jäljendades oma eluga sassi läks, ning seejärel kibestunult põrnitses meie probleeme, raskusi ning ettevõtmisi. /.../ Madisson proovis 23. augustil Hirvepargis, kuidas juhiroll talle istub. Kuid ei tema ise ega ka paljud nende hulgast, kes teda kuulasid, ei mõistnud, et Madisson pole miski prohvet, vaid hoopis äratuskell. Keera üles ja ta säriseb. Ja Madisson säriseski."

Levinile sekundeerisid mitmed "järelehuüded" 12. septembril Eestist emigreerunud Madissonile (24. septembril oli välismaale siirdunud ka Jan Kõrb), milles okupantide kaasajooksikutest ajakirjanikud ning varjunimede all esinevad tšekistid püüdsid üksteist üle trumbata Madissoni ja tema kaaslaste alavääristamises. Maarja Päril-Lõhmus on Hirvepargi miitingu kajastamist ja kajastamisviisi nimetanud Eesti ajakirjanduse suletuse-avatuse eksistentsiaalseks piirsündmuseks ning tõsiseks moraalseks kriisiks Eesti ajakirjanduses.²³

EKP KK ja KGB suunitlusi kuulekalt järgiva Eesti NSV ajakirjanduse räge rünnakulaviin, kus MRP-ga seotud küsimuste käsitlemise asemel keskenduti MRP-AEG liidrite ründamisele, häiris tõsiselt Eesti intelligentsi esindajaid. 23. septembril 1987 pöördus ENSV Loominguliste Liitude Kultuurinõukogu EKP KK agitatsiooni- ja propagandaosakonna juhataja Silvi-Aire Villo poole avaldusega, milles juhiti tähelepanu massiteabevahendite arvukatele ebatäpsustele Hirvepargi ürituse kajastamisel ning tehti ettepanek "avaldata veel tänavu NSVL-Saksa 23. aug. 1939. a. mittekallaletungi pakti ja selle lisaprotokoll ning NSVL-Saksa 28. sept. 1939. a. piiri- ja sõpruslepingu ja selle lisaprotokoll, samuti 7. juuni 1939. a. Eesti-Saksa mittekallaletungilepingu, 28. sept. 1939. a. NSVL-Eesti vastastikuse abistamise pakti ja 16. juuni 1940 NSVL valitsuse ultimaatumi Eesti Vabariigile täielikud tekstid väljaandes Aja Pulss koos asjatundliku kommentaariga mõnelt meie autoriteetselt ajaloolaselt". Kultuurinõukogu nimel avaldusele allakirjutanud Arhi-

²³ Maarja Päril-Lõhmus. *Sovetlikust postsovetlikuks: Eesti ajakirjanduse muutumisi 1987-1996*. – Akadeemia 1997/9, lk 1799.

tektide Liidu juhatuse aseesimees Aado Eigi, Heliloojate Liidu juhatuse esimees Jaan Rääts, Kinoliidu juhatuse esimene sekretär Mark Soosaar, Kirjanike Liidu juhatuse esimees Vladimir Beekman ja Kunstnike Liidu juhatuse esimees Enn Põldroos lugesid "nõukogude inimese kodanikuvääriskust alan-
davaks ikka veel harrastatavat praktikat, mil tõlgendusi, hinnanguid ja järeldusi esitatakse üldsusele tunduvalt varem kui tõlgendatavaid tekste või hoopis ilma nendeta".²⁴

Pärast Hirvepargi miitingut suurenes MRP-AEG 14-liikmeliseks. Juurde tulid Sven Heinsalu, abielupaar Karin ja Urmas Inno, Endel Ratas, Eve Pärnaste, Erik Udam ja Kalju Mätik. 1988. aasta algul ühines grupiga Viktor Niitsoo, sama aasta märtsis Tiina Hallik ja juunis Maris Sarv (alates 1995 Sarv-Kaasik). Grupi 19. detsembri 1987. aasta avaldusega nimetati MRP-AEG au-
liikmeteks poliitvangid Mart Niklus ja Enn Tarto. Nii loodeti anda suuremat kaalu nende vabastamisnõuetele. Avalduses rõhutati, et "iseegi ENSV ametlikus ajakirjanduses praegu avaldatavad artiklid on radikaalsemad ja "nõukogudevastasemad" kui vaated, seisukohad ja avaldused, mille eest mõisteti nii Mart Niklusele kui ka Enn Tartole karistuseks 10 aastat erirežiimiga vangilaagrit ja 5 aastat asumist". Samas märgiti ära, et Nikluse ja Tarto vangistamise üks põhjuseid on allakirjutamine Balti Apellile 23. augustil 1979, mistõttu peeti nende gruppi kaasamist endastmõistetavaks.²⁵

Segastel asjaoludel sai grupi liikmeks ka Villu Rooda, keda oli juba pikemat aega kahtlustatud koostöös KGB-ga. Hiljem leidsid need kahtlused täielikku kinnitust.²⁶

Võrdlemisi nimekaks kujunes Tiit Madissoni juhitud MRP-AEG Välisesindus, kuhu peale tema kuulusid veel Priit Aruvald ja Markus Hess (Toronto, Kanada), Jüri Estam (München, Saksamaa LV), Ardo Hansson (Vancouver, Kanada), Margus Reemets (Älvsjö, Rootsi), Mari-Ann Rikken (Arlington, USA), Juta Ristsoo (New York, USA), Jaak Treiman (Canoga Park, California, USA), Toomas Tubalkain (Lakewood, Kanada) ja Lembit Zilinsky (Stockholm, Rootsi).²⁷ Hiljem lülitus Välisesinduse tegevusse märtsis 1988 Rootsi emigreerunud Heiki Ahonen.

Grupi tegevuses domineeris salastatus, mis tegi raskeks uute inimeste kaasamise. Sellele tendentsile on osutanud ka Jüri Adams: "Mina ei osalenud nendes asjades ja ma ei kuulunud ka sinna gruppi. Väga mitmetel põhjustel. Üks oli see, et seda tehti põhiliselt juba endiste poliitvangide tasemel pluss mitmesugused inimesed, kellel olid arvatavasti isiklikud huvid saavutada selle

²⁴ Kogumik MRP-AEG infobülletään 1998, lk 95-97.

²⁵ MRP-AEG Infobülletään 1987/1.

²⁶ Vt Madisson 1996, lk 163-167.

²⁷ MRP-AEG Infobülletään, 1987/1.

tähelepanu kaudu emigreerumisvõimalus. /.../ Ja meil oli ka põrandaaluse võitluse aastatest säilinud niisugune arusaam, et kunagi ei paisutata ühtegi gruppi liiga suureks."²⁸

Põhijoontes kujunes MRP-AEG taktika võrdlemisi sarnaseks avaliku vastupanuliikumise tegevusmeetoditega. Grupil puudus põhikiri ja programm, koosolekuid ei peetud regulaarselt, vaid vastavalt vajadusele ning neid ei protokollitud. Samuti ei olnud peakorterit ning enamasti peeti koosolekuid ja koostati grupi läkitusi Eve Pärnaste väikeses Koidu tänava üürikorteris. Pärnaste oli üks väheseid MRP-AEG liikmeid, kellel oli kodus telefon, ja nii kujunes ta Tallinnas peamiseks infovahendajaks. (Sama rolli täitis Tartus Õie-Mai Laarman, kes ei olnud grupi liige.) Kuna Pärnaste töötas sel ajal kirjanik Andres Ehini erasekretärina, võimaldas suhteliselt vaba töögraafik tal end täielikult pühendada MRP-AEG asjadega tegelemisele. Nii kujuneski välja, et kogu grupi paberimajanduse korraldamine jäi Pärnaste õlgadele. Päevast päeva tegeles ta kuni hiliste õhtutundideni MRP-AEG avalduste ning muude dokumentide trükkimise ja paljundamisega.

Kogu tegevuse aluseks oli MRP avalikustamise nõue, mis kordus avaldusest avaldusse. Samuti anti vastulööke ajalehtedes ilmunud laimuartiklitele või protesteeriti grupi liikmetele osaks saanud repressioonide vastu. Nii näiteks taotles Mati Kiirend Rahva Hääle ajakirjaniku Toomas Leito kriminaalvastutusele võtmist, ent prokuratuur keeldus kriminaalasja algatamast.²⁹

Anti välja MRP-AEG Infobülletääni, mis sisult ja vormilt meenutas aastail 1978-1986 ilmunud vastupanuliikumise põrandaalust kroonikat *Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis*. Toimetuse liikmete nimesid ja toimetuse aadressi ei avalikustatud, kaastööd ilmusid enamasti samuti anonüümsetena. 1987. aasta lõpul oli see juba tarbetu konspireerimine.

Infobülletääni esmanumbri, mis oli pühendatud Hirvepargi miitingule, pani kokku Tiit Madisson. Tema emigreerumise järel asus infobülletääni toimetama Viktor Niitsoo, keda abistas Maris Sarv. 1988. aasta veebruarist aprillini, kui Niitsoo viibis kordusõppustel, toimetas bülletääni Eve Pärnaste. Kokku anti välja 23 numbrit. Viimane number ilmus 23. augustil 1988 ja oli pühendatud Hirvepargi miitingu esimesele aastapäevale. Selleks ajaks oli MRP-AEG tegevus juba sisuliselt lõppenud.

MRP-AEG Välisesindus andis Rootsis välja esimesed kaheksa infobülletääni, mida toimetas Margus Reemets. Mingitel põhjustel bülletäänide Rootsis avaldamisega kaugemale ei jõutud. Mõningatel andmetel oli üheks põhjuseks bülletääni Eesti toimetuse poolne rahulolematuse, et Reemets li-

²⁸ Laar, Ott, Endre. *Teine Eesti*. Eeslava 1996, lk 30.

²⁹ Kogumik MRP-AEG Infobülletään 1998, lk 98.

sab nendega kooskõlastamata kogumikesse täiendavaid materjale.

Uued inimesed tõid endaga kaasa uusi võitlusmeetodeid. Nii näiteks kuulutas Jüri Mikk 1. septembril välja näljastreigi, nõudes sel viisil MRP ja selle lisaprotokolli avaldamist. 30. septembril korraldas ta Moskvas Punasel väljakul üksikmeeleavalduse, kandes loosungit *Nälgin alates 1. sept. protestiks MRP ja selle salaprotokollide mitteavaldamise vastu*. Paari minuti pärast toimetati Mikk ja teda saatnud Eve Pärnaste erariietes “nõrдинud nõukogude inimeste” poolt miilitsaosakonda ning saadeti seejärel Moskva SAO ülema asetäitja kindral Šarankovi määrusega Moskvast välja.³⁰

Seni oli Eesti vastupanuliikumises näljastreiki peetud poliitvangide võitlusvahendiks protestiks ebainimlike kinnipidamistingimuste vastu. Üldtuntud on Mart Nikluse ja Jüri Kuke pikaajalised näljastreigid vangistuses, mis Jüri Kukele said saatuslikuks. Miku tegevus laiendas näljastreigi kasutusala, võttes selle kasutusele poliitiliste nõudmiste saavutamise vahendina. Ent salaprotokollide avalikustamist see kaasa ei toonud. Kuna Mikk oli töötanud nälgida kuni salaprotokollide avalikustamiseni, kujunes välja väga delikaatne olukord. Et kuidagi sellest välja tulla, olid MRP-AEG liikmed sunnitud saatma Mikule kirja, kus nenditi, et ENSV võimud pigem lasevad Mikul surra, kui nõustuvad avaldama MRP-d koos salajaste lisaprotokollidega, ja palusid tal näljastreik lõpetada.³¹ See kiri andis Mikule võimaluse väärikalt taganeda ja 31. oktoobril 1987 lõpetas ta nälgimise.

Tunduvalt edukam MRP-AEG pingutustest pakti salaprotokollide avalikustamise nõudmisel oli Lagle Pareki juhitud initsiatiivgrupi tegevus, mis nõudis stalinismi ohvritele monumendi püstitamist. Parekiga võttis ühendust kümneid vabatahtlikke, kes asusid monumendi püstitamise üleskutsele allkirju koguma. Kui varem oli vastupanuliikumine tegutsenud rahvast isoleeritult, siis allkirjade kogumiskampaaniaga suudeti sellest eraldatusest välja murda.

See nn rahva sekka minek oli peamine põhjus, miks võimud keelasid otsitud ettekäändel ära muinsuskaitseklubide IV kokkutuleku, mis pidi aset leidma 5.-6. septembril 1987 Tarvastus. ENSV Ministrite Nõukogu esimees Bruno Saul üllitas korralduse nr 362-k, millega, viidates raskustele põllutöödel, keelduti selle ürituse läbiviimiseks luba andmast. Korralduses leiti, et muinsuskaitseklubide üritus tõmbab palju inimesi põllutöödest kõrvale. Kuigi Muinsuskaitseklubide Nõukogu esimees Trivimi Velliste tegi ettepaneku, mille kohaselt kokkutulekul osalevad muinsuskaitstjad lähevad ühtlasi appi põllutöödele, jäi Tarvastu ürituse keeld jõusse.³²

Keelule vaatamata olid 5. septembril Tarvastusse küll tulnud mõned

³⁰ *Kogumik MRP-AEG Infobülletään* 1998, lk 49-56.

³¹ Samas, lk 109.

³² EMS Sõnumid 1988/1.

muinsuskaitstjad, ent tšekistide arv ületas neid tunduvalt. Samal päeval peeti Tarvastusse suunduv Lagle Perek ja teda saatnud Viktor Niitsoo Viljandi bus-sijaamas end kriminaaljälituse töötajana tutvustanud erariides isikute poolt kinni ja sõidutati Tartusse. Niitsoo lasti kohe vabaks, ent Perek viidi Tartu miilitsijaoskonda, kus temaga vestlesid Tartu miilisaülem Aleks Uibo ja KGB Tartu osakonna ülem Anti Talur.³³ Sellest episoodist sai alguse MRP-AEG liikmete lühiajaliste kinnipidamiste ja liikumistakistuste korraldamise taktika, millega püüti ära hoida nende osalemist mitmesugustel üritustel. Sel teel loodeti jätta kohaletulnud rahvas ilma organisaatoriteta ning ühtlasi süüdistada MRP-AEG liikmeid nahahoidmises. Seda preventiivse isoleerimise taktikat rakendati grupi liikmete suhtes kuni 1988. aasta aprillini, mil pärast loominguiliste liitude ühispleenumit need aktsioonid lõpetati.

MRP-ga seonduva lükkas tagaplaanile 26. septembri 1987 Edasis avaldatud Siim Kallase, Tiit Made, Edgar Savisaare ja Mikk Titma artikkel *Ettepanek: kogu Eesti NSV täielikule isemajandamisele*. Selle ettepaneku sisuks oli Eesti NSV muutmine täielikult isemajandavaks vabariigiks ühes oma rahaga, mis pidi olema konverteeritav lääneriikide valuutade suhtes. Osavalt rõhuti veel ühele valupunktile, lubades pidurdada sisserännet Eestisse. Kuna muulaste massiline sissevool ähvardas jätta eestlased vähemuseks oma kodumaal, mõjus see nõue eesti rahvale eriti kõitvalt.

Mõte Eesti majanduslikust iseseisvusest võeti üldsuse poolt vastu suure entusiasmiga. Otsekohe vallandus ajakirjanduse veergudel selleteemaline diskussioon. Okupatsiooniaastatel ridade vahelt lugema harjunud eestlased nägid isemajandamise ettepaneku taga tunduvalt enam kui lihtsalt majanduslikku sõltumatust. Väärrib märkimist, et isemajandamise teemalistele kirjutistele avanes ajakirjanduses roheline tee. Samal ajal kehtis MRP-AEG seisukohtade suhtes endiselt jäik infoblokaad. Laiemalt võttes sai sellest ettepanekust alguse Eesti ühiskonnategelaste koondumine ühelt poolt MRP-AEG toetajate ja muinsuskaitstjate, teisalt isemajandava Eesti, millele leiti peagi väga lööv akronüüm "IME", ettepaneku tegijate taha.

Nelja mehe ettepanek surus paratamatult tagaplaanile MRP-AEG poolt propageeritava MRP salaprotokollide avalikustamise nõude. Seda põhjusel, et majandusliku iseseisvuse saavutamine tundus eestlaste enamiku jaoks olevat tunduvalt lihtsamini saavutatav. Pealegi oli isemajandava Eesti ideed võimalik sobitada Gorbatsšovi uutmise ja majanduslike ümberkorralduste raamidesse, kuna näiteks ettevõtete üleminek isemajandamisele oli juba mitu aastat olnud majanduse perestroikapoliitika kindlaks suunaks. Seevastu MRP-AEG nõue, et Nõukogude valitsus avalikustaks MRP salaleppe,

³³ Võitleja 1.XII 1990.

tähendanuks sõna otseses mõttes seda, et Nõukogude valitsus oleks pidanud tunnistama salalepet natsi-Saksamaaga, mis võimaldas viimasel alustada Teist maailmasõda, ning et sama lepingu kohaselt avanes NSV Liidul võimalus okupeerida ja annekteerida Balti riigid, osa Poolast ning üritada ka Soome anastamist. Lisaks sellele pidanuks impeerium tunnistama, et Eesti, Läti ja Leedu kuulumine NSV Liidu koosseisu on vastuolus rahvusvahelise õigusega ning salaprotokollide õigustühiseks tunnistamine tähendanuks ajaloolise ebaõigluse likvideerimise raames ka Balti riikide iseseisvuse taastamist. 1987. aasta sügisel, mil Eestis oli võim veel kindlalt kompartei kätes, mil kompartei kilp ja mõök KGB oli küll veidi oma löögiindu talitlenud, ent siiski kõigeks valmis, mil maad lämmatasid okupatsiooniväed ja muulastest koosnev viies kolonn, tundus MRP-AEG nõudmiste elluviimine olevat väga raskesti teostatav. Ja otsekui demonstreerimaks oma lojaalsust Kremli perestroikapoliitikale, hakati isemajandava Eesti algatuse toetajate poolt MRP-AEG-d süüdistama ekstremismis ning kogu demokratiseerimisprotsessi ja isemajandava Eesti programmi ohtu seadmises, millega mängitakse trumbid kätte perestroika vaenlastele.

Uut hoogu sai MRP-AEG liikmete tagakiusamine. Seekord suunati pealöökk Lagle Pareki vastu, keda pärast Madissoni pagulusse siirdumist hakati pidama MRP-AEG liidriks. Sealjuures võttis Pareki vastu suunatud aktsioon võrdlemisi küünilise vormi. 10. detsembril 1987 kutsuti Parek Tartu KGB-sse, kus talle tutvustati 1941. aastal tšekistide poolt mõrvatud isa, Eesti Vabariigi sõjaväe kapteni Karl Pareki toimikut ning ühtlasi püüti teda veenda emigreeruma.³⁴ See kõik aga oli asjatu, sest Parek välja rännata ei soovinud ega andnud väljapressimisele järele. 24. detsembril 1987 kutsuti Parek ENSV Prokuratuuri, kus 1980. aastatel toimunud poliitilistel kohtuprotsessidel süüdistajatena esinenud prokurörid Adolf Kessler, Siim Kirsipuu ja Evald Lang ning veel keegi tundmatu mees tegid üheskoos teatavaks, et kui Parek oma poliitilist tegevust ei lõpeta, tühistatakse armuandmine ning ta saadetakse vanglasse tagasi.³⁵

Süüdistused Võrus

Kagu-Eesti väikelinn Võru on rahulikel aegadel tuntud unise provintsilinnana. Ent pöördelistel aegadel on seal vallandunud tunduvalt suurem poliitiline aktiivsus kui mujal Eestis. Poliitiline elu on Võrumaal läbi aegade olnud keeruline. Just siin peeti Vabadussõja kõige ägedamad lahingud, Võrumaal oli ka

³⁴ Võitleja 1.XII 1990.

³⁵ Kogumik MRP-AEG Infobülletään 1998, lk 168.

kõige ulatuslikum sõjajärgne metsavendade tegevus. Ajaloolase Merle Ermeli hinnangul ei ole Eestis teist nii keeruka minevikuga maakonda: "1940. a. sündmused, saksa okupatsioon ning laiaulatuslik metsavendlus märgivad Eesti ajaloo valupunkte, mida Võrumaal ehk teravamalt kui mujal on tulnud läbi elada."³⁶ Seda arvesse võttes on seaduspärane, et 1987. aasta sügisel kujanues Võrust poliitiliselt kõige "kuumem" koht Eestis.

Võru sündmuste eestvedaja, tol ajal diskorina tegutsenud Ain Saar meenutab oma raamatus *Aksioonide aeg*, kuidas temas süvenes vajadus midagi teha peale Rannatares aja surnukslöömise või plikade võrgutamise: "Midagi oleks tarvis teha... Midagi, mis oleks suunatud meie rahvale ja maale. Midagi, mis oleks enam kui tänase päeva toimetused."³⁷ Pärnu muinsuskaitsete eeskujul alustasid Ain Saar ja tema sõber Argo Männimets oktoobris 1987 korrastustöid Võru kalmistu Vabadussõjas langenute kalmudel. Päev-päevalt ühines nendega üha rohkem noori võrulasi. 21. oktoobril otsustati kalmistul korraldada Vabadussõjas langenute mälestamine. Alljärgnev miitingu ülevaade põhineb MRP-AEG Infobülletäänis 5/1987³⁸ talletatul.

Kaks päeva enne miitingut hoiatasid Tallinnast kohalesõitnud tšekistid Saart, et kui miitingul öeldakse midagi nõukogudevastast, karistatakse teda §68 järgi (nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda), kui ei, siis §195 järgi (huligaansus), ja kui lihtsalt põletatakse küünlaid, siis saab ta 15 ööpäevaaresti. 20. oktoobril toimus Võru Linna RSN Täitevkomitee istung, kuhu kutsuti ka Ain Saar ja Argo Männimets. Täitevkomitee esindajad keelasid miitingu põhjendusel, et see on oma olemuselt nõukogudevastane, pole korralikult ette valmistatud ja pealegi tunnevad noored halvasti ajalugu.

Miitingupäeva varahommikul toimetati Saar ja Männimets koos Tšernobõli sõitvate kordusõppuslastega Tallinna. Keskpäeval blokeeriti kalmistu ümbrus kilomeetrite ulatuses märkidega *Sissesõit keelatud*, *Peatumine keelatud*, *Läbisõit keelatud*. Tänavanurkadel patrullis liiklusmiilits, raudteejaama ja linna sisenevaid teid valvasid radiofitseeritud miilitsapostid. Linnas levisid kuuldused, et kohale olevat sõitnud ENSV siseministri abi Arved Jaaska ning miilitsajõud Põlvast, Tartust ja Valgast koos teenistuskooertega.

Ent miitingu juhtide isoleerimine ja mundrimeeste demonstratiivne kohalolu ei suutnud üritust nurjata. Kella 18³⁰ paiku tungis rahvahulk kalmistuvärvat blokeerivast miilitsatõkkest läbi ja suundus Vabadussõjas langenute haudade juurde. Kalmudele asetati lilli ja süüdati küünlad. Kohalolijate hinnangul võis kalmistul viibida 2000-4000 inimest. Lauldi isamaalisi laule, Võru 1.

³⁶ Merle Ermel. *Mitteformaalsed liikumised ja nõukogude võim Võrus 1987. a. oktoobrist 1988. a. oktoobrini*. TÜ Filosoofia teaduskonna ajaloo osakonna lõputöö. Tartu 2000, lk 3.

³⁷ Ain Saar. *Aksioonide aeg*. Võru, 1998, lk 8.

³⁸ *Kogumik MRP-AEG Infobülletään* 1998, lk 109-115.

Keskkooli õpilane Epp Sõna luges ette Ain Saare kõne. Leinaseisakusse seksus kompartei Võru esimene sekretär Aare Männiste, kes valjuhääldaja kaudu keelitas rahvast laiali minema. Ärritunud rahvas hakkas hüüdma kompartei-vastaseid hüüdlauseid ja esitama majanduslikke nõudmisi. Skandeeriti: "Vabastage Ain Saar!"

Kalmistult suundusid miitingulised Punaste küttide väljakule. Kolonni eesotsas lehvis sini-must-valge rahvuslipp. See oli esimene avalik rahvuslippuga demonstreerimine pärast Eesti taasokupeerimist. Trikoloori üritati heisata ka täitevkomitee hoone lipuvardasse.

Stiihiline miiting jätkus hüüdlause, Männistega sõnelemise ja Ain Saare vabastamise nõudmistega. Männiste ja täitevkomitee hoonet kaitsva miilitsaaheliku suunas lendasid pudelid, kivid ja õunasüdamed. Umbes 500-600-pealiseks kahanenud rahvahulk suundus sõjakomissariaadi juurde, kus visati sisse mõned aknad. Kella kümne paiku astus rahva ette miilitsaohvitser Vahing, kes vabandas rajoonivõimude nimel, tunnistas, et ürituse korraldajate isoleerimine oli viga, ning teatas, et Ain Saar on juba vabastatud. Vahingu lubadus, et kui Saar ja teised kinnipeetud ei ole 24 tunni jooksul vabastatud, on ta 24 tunni pärast valmis ise rahva ette astuma, rahustas kohaletulnuid ning rahvas läks laiali. Järgmisel päeval nähti Saart ja Männimetsa rahulikult kalmistut korrastamas.

Kuigi võimud Võrus miitingut laiali ajada ei üritanud ning hoidusid vägi-valda tarvitamast, karistati kümnet miitingul osalenut 10- kuni 30-rublase rahatrahviga.

Võru sündmuste puhul oli tegemist kohaliku algatusega, mis kuidagi ei saanud mahtuda tšekistide skeemi: välismaised õõnestusraadiojaamad – dissidendid – käputäis uudishimulikke. Kuigi MRP-AEG-l polnud Võru sündmustega midagi pistmist, üritas KGB ikkagi teha selle eest vastutavaks Lagle Parekit.

Ain Saare ja tema kaaslaste tegevuse loogiliseks jätkuks oli oma organisatsiooni moodustamine. Esialgu kutsus Saare ümber koondunud tuumik end *Eriüksus Keissi*'ks. Saare sõnul nimetati end nii sel põhjusel, et eriüksus kõlas "sõjakalt ja veidi spetsiaalselt". "Lisaks sellele oli ettevõtmine omajagu eriline. Eriline loomulikult nõukogude okupatsiooni tingimustes. Nõukogude Liit oli ainuke riik maailmas, kes surnutega sõda pidas, kalmistud muudeti ideoloogilise võitluse tallermaaks, kus nõukogude võimu vaenlasel polnud õigust ei kalmule ega selle rahule," kirjutab Saar.³⁹ Seega tähendas kalmistute korrastamine vastupanu okupatsioonivõimule. Haudade korrastamise kõrval otsustati taastada ka Vabadussõjas langenute mälestussammas.

³⁹ Saar 1998, lk 18.

Katsed *Eriüksus Keissi*'t ametlikult registreerida ei kandnud vilja. Samuti ei lubatud registreerida Noorte Restaureerijate Klubi *Otto*. Seepeale loobus Saar katsetest kooskõlastada organisatsiooni loomine võimudega. 20. detsembril 1987 moodustati Rannatares sõltumatu noorteorganisatsioon Vaba-Sõltumatu Noorte Kolonn Nr 1. Asutamiskoosolekust võttis osa 20 inimest, kellest kõigist, peale kahe organisatsiooni juures vaatlejana tegutsemist eelistanud muinsuskaitsele, said organisatsiooni liikmed.⁴⁰ 1988. aasta jaanuari algul asuti välja andma Vaba-Sõltumatu Noorte Kolonni Nr 1 häälekandjat *Avalik Arvamus*. Selle toimetajaks oli Ain Saar, kes logiseval kirjutusmasinal trükkis koos abikaasa Mia-Ly'ga üllitise esmanumbrit. Mitmepäevase vaevarikka töö tulemusena valmis 20 eksemplari. Ent 9. jaanuaril 1988 toimunud kolonni üldkoosolekul sai *Avalik Arvamus* halastamatu kriitika osaliseks. Leiti, et nii sisuline, vormiline kui ka tehniline külg nõuavad parandamist. Selleks moodustati korrektorite grupp koosseisus Kristi Kuklane, Raivo Paas ja Kaja Tullus. Häälekandja trükkimisega hakkasid tegelema Enna Raudpuu, Piret Soe, Kaja Tullus ja Mia-Ly Saar. Väljaande vastutava sekretärina tegutses Riho Nassar.⁴¹

Kolonni tegevusest väärrib märkimist veel rahvuslipu heiskamine Suure Munamäe torni 1988. aasta juuni algul ning skaudiliikumisele ja Kaitseliidule alusepanemine.

Kolonni tasalülitamine oli triviaalne. 1988. aasta augusti algul leidis Kubijal Suvorovi linnaosas aset suur kaklus eestlaste ja venelaste vahel. KGB kasutas seda vahejuhtumit, et süüdistada Saart kui kakluse algatajat. Alternatiivina kohtu alla andmisele pakuti Saarele emigreerumisvõimalust, millega viimane ka nõustus. Saar meenutab: "KGB ja kompartei mõlema tiiva nõiajaht minu peale kandis lõpuks vilja. Pidasin paremaks emigreerumisavaldus kirjutada, mille täitevkomiteele esitasin. Peale seda mind enam ei süüdistatud. Uurimine lõpetati ja kedagi kohtu alla ei antud. Seegi kinnitab, et kogu Suvorovi lööming oli KGB peenelt plaanisetud manööver, et minust ükskord lõplikult lahti saada."⁴² 19. novembril 1988 suundus Saar Põlva rongiga Moskvasse ja päev hiljem oli ta juba Rootsis. Ilma liidrita jäänud kolonni tegevus hääbus, nagu ka kogu Võru fenomen. Pärast Saare lahkumist ei paistnud Võru Eesti taasiseseisvuse liikumises enam millegagi silma.

2. veebruari meelevaldus Tartus

Pärast Hirvepargi miitingut MRP-AEG enam suuremaid aktsioone ei korral-

⁴⁰Saar 1998, lk 77.

⁴¹ Samas, lk 97-99.

⁴² Samas, lk 193.

danud. Grupp oli jäänud eestvedajata, sest selle liidriks tõusnud Tiit Madisson oli emigreerunud Rootsi. Teisalt ei olnud aasta lõpul ka mingeid rahvuslikke tähtpäevi, mille puhul avalikke väljaastumisi korraldada. Jätkus avalduste ja läkituste koostamine ning allkirjade kogumine üleskutsesele püstitada monument stalinismi ohvrite mälestuseks. Uus aktiviseerumine algas 1987. aasta lõpul ja 1988. aasta algul, mil väike seltskond, kelle hulka kuulusid mõned MRP-AEG liikmed, asus koostama ettepanekut Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei moodustamiseks ja kaasama inimesi, kes sellele ettepanekule alla kirjutaksid. (Sellest tuleb juttu ERSP tegevust käsitlevas osas.)

Järgmine suurem rahvuslik tähtpäev, mille puhul grupp kavatses meelevalduse korraldada, oli 1988. aasta 24. veebruar – Eesti Vabariigi 70. aastapäev. Ent 1987. aasta lõpul hakkas MRP-AEG liikmete seas idanema mõte juhtida avalikkuse tähelepanu MRP kõrval veel teisele ülimalt tähtsale sündmusele Eesti lähiajaloo – Eesti Vabariigi ja Vene Föderatsiooni vahel 2. veebruaril 1920 Tartus sõlmitud rahulepingule. Selle lepingu tulemusena tunnustas Venemaa Eesti iseseisvust ja loobus igaveseks ajaks pretensioonidest Eesti territooriumile. Alljärgnev sündmuste kirjeldus pärineb MRP-AEG Infobülletäänist 1988/10.⁴³

1988. aasta jaanuari keskpaiku Aegviidus MRP-AEG liikmete Karin ja Urmas Inno kodus toimunud nõupidamisel võeti vastu otsus korraldada 2. veebruaril Tartus Vanemuise tn 35 asuva endise kohtumaja esisel väljakul Tartu rahu 68. aastapäevale pühendatud kõnekoosolek. Selles majas oli 68 aastat tagasi kirjutatud alla Tartu rahulepingule. 22. jaanuaril saadeti vastavasisuline teade Eesti Raadiotele, ETV-le ning ajalehtedele Edasi, Sirp ja Vasar, Rahva Hääl ning Noorte Hääl. Samal päeval saatsid Lagle Parek ja Viktor Niitsoo teate Tartu Linna RSN Täitevkomitee esimehele Toomas Mendelsonile. 25. jaanuaril kutsuti Parek ja Niitsoo Tartu prokuratuuri, kus Tartu linna prokurör Andrus Siibak tundis huvi kõnekoosoleku programmi ja avaliku korra kindlustamise vastu. Prokurör avaldas arvamust, et miilits koosoleku läbiviimist ei takista ning soovitas ürituse kooskõlastada Tartu Linna RSN Täitevkomiteega.

Samal päeval suundusid Parek ja Niitsoo täitevkomiteesse, kus Mendelsoni puudumise tõttu vestles nendega täitevkomitee sekretär Tõnu Anton. Viimane veenis neid loobuma "sellisest äärmuslikust väljaastumisest, mis toob kasu vaid utmise ja demokraatia vastastele ja segab neid, kes võitlevad demokraatlikuma tuleviku eest". Selle asemel käis Anton välja võimaluse, et MRP-AEG avaldaks oma vaateid ajalehes Edasi. Selline pakkumine MRP-AEG liikmeid ei rahuldanud, sest puudus usaldus Edasi peatoimetaja

⁴³ Kogumik MRP-AEG Infobülletään 1998, lk 232-262.

Mart Kadastiku vastu. Seejärel tegi linnasekretär MRP-AEG liikmetele ettepaneku esineda TRÜ poolt 16. veebruaril korraldataval Tartu rahule pühendatud teaduslikul konverentsil. Parek ja Niitsoo olid sellest pakkumisest väga huvitatud, kuid ei nõustunud vastutaks loobuma väljakuulutatud kõnekoosolekust.

Järgmisel päeval võttis Riiga sõitnud Parekit asendanud Jüri Adamsi ja Niitsoo vastu Toomas Mendelson. Viimase lahkudes räägiti edasi Tõnu Antoniaga, kes pakkus välja võimaluse viia üritus läbi Tartu 16. Kutsekeskkooli saalis. Sellest kõnelusest jäi Adamsile ja Niitsoole mulje, et linnavõimud ei soovigi kokkuleppele jõuda, vaid kasutavad läbirääkimisi selleks, et teada saada MRP-AEG kavatsusi. Seda arvamust süvendas veelgi asjaolu, et Niitsoo oli vahepeal saanud kutse ilmuda 27. jaanuaril sõjakomissariaati arstlikule läbivaatusele. Kuna Niitsoo oli 1972. aastal sõjaväe tegevteenistusest tervislikel põhjustel vabastatud, suunati ta Tallinnas asuvasse sõjaväehospidali, kus ta tunnistati sõjaväeteenistuseks kõlblikuks ning mõni aeg hiljem saadeti kordusõppustele. Samal päeval kutsuti sõjakomissariaati ka Adams, kellele esitati kutse ilmuda 1. veebruaril kordusõppustele Gvardeiski linna Kaliningradi oblastis. Väärib märkimist, et kordusõppustele saadetud Adams ei olnud kunagi sõjaväes teeninud.

29. jaanuaril õhtul saadeti Gvardeiskisse kordusõppustele ka Urmas Inno. Pärast 2. veebruari sündmusi jagas tema saatust Niitsood Tartu linnavõimudega läbirääkimistel asendanud ja Tartu rahu aastapäeval Vanemuise ringauditooriumis üles astunud TRÜ teadusraamatukogu töötaja Andres Mäe (Mäe ei olnud MRP-AEG liige), keda sõjakomissariaat oli juba varem taga otsinud, kuid ei suutnud tabada. Kõik nad viibisid Kaliningradi oblastis kordusõppustel (Niitsoo ja Mäe Tšernjakhovskis, endine Insternburg) kuni aprilli alguseni.

Vahetult enne Tartu rahulepingu aastapäeva kulmineerus MRP-AEG liikmete vaenamine füüsilise ründega. 29. jaanuari hilisõhtul tungiti Tallinnas kallale Lagle Parekile ja Heiki Ahonenile. Mõlemad paisati sportlikult rietatud venekeelsete noorukite poolt jalust, kusjuures röövkallaletungi mulje jätmiseks rabati Parekilt käekott. Miilits kurjategijaid tabada ei suutnud, küll aga leiti kusagilt puuriitade vahelt röövitud käekott, millest olid kadunud raha ja MRP-AEG dokumendid.

Heiki Ahonen oli juba 21. jaanuaril saanud kutse ilmuda 1. veebruaril 90-päevastele kordusõppustele Tšernobõli. Et tegemist oli provokatsioonilise katsega saata MRP-AEG liige eluohtlikku piirkonda tuumaelektrijaama avarii tagajärgi likvideerima, kirjutas Ahonen 1. veebruaril sõjakomissariaadis avalduse, milles keeldus kordusõppustele sõitmisest, tuues ettekäändeks perekondlikud põhjused. Ahonen võeti sealsamas vahi alla ja paigutati Patarei

vanglasse. Mõni aeg hiljem pakuti Ahonenile võimalust välja rännata Rootsi, mis sai teoks 5. märtsil 1988.

28. jaanuaril teatas ajaleht Edasi Tartu Linna RSN Täitevkomitee otsusest "mitte anda MRP-AEG-le luba korraldada 2. veebruaril miiting ning ühtlasi kohustada siseasjade osakonda võtma tarvitusele abinõud avaliku korra kaitseks Tartu linnas".

Alternatiivse sammuna olid linnavõimud kavandanud suunata rahvas Vanemuise tänaval asuvasse TRÜ keemiateaduskonna ringauditooriumisse TRÜ ajaloolaste poolt juhitud vestlusringi. Sellega loodeti initsiatiiv enda kätte võtta. Et MRP-AEG otsustas keelule vaatamata ürituse siiski läbi viia, koondati 1. veebruaril Tartusse kolm roodu miilitsaid, kes majutati ülikooli Laia tänava spordihoonesse. Järgmisel päeval marssisid miilitsad demonstratiivselt kesklinnas. Asutused said kõrgemalt poolt korralduse anda miilitsa käsutusse sõidukeid, rahvamalevlasi ja parteiaktiviste. Lagle Pareki elukohta jälgiti lausa demonstratiivselt ja jälitati seal lahkuvaid külalisi.

2. veebruari varahommikul peeti miilitsa poolt Tallinnas Mooni tänaval kinni bussijuht Sivert Žoldin, kellelt võeti ära umbes 400 siiditrüki tehnikas valmistatud 24. veebruarile pühendatud lendlehte. ETA teates rõhutati, et Žoldini puhul on tegemist huligaansuse, varguste, autode ärandamise ja sugulise kire rahuldamise eest ebaloomulikul viisil varem neljal korral karistatud isikuga. Lisati, et just sellistele isikutele tugineb MRP-AEG oma tegevuses.⁴⁴

Žoldini vahistamine andis KGB-le hea võimaluse kuulata tema kriminaalasja uurimise ettekäändel üle MRP-AEG liikmeid ja teostada läbiotsimisi. 6. veebruaril toimus läbiotsimine sel ajal sõjahospitali paigutatud Viktor Niitsoolt MRP-AEG Infobülletääni toimetamise üle võtnud Eve Pärnaste elukohas. Läbiotsimist juhatas KGB uurimisosakonna uurija vanemleitnant Kruuser, koos sama ametkonna major Ilvese ja kaastöötajaga, kelle nimi oli ametitunnistuses Lepikult, kuid kelle auastet ei olnud seal märgitud. Ära võeti kõik MRP-AEG materjalid: infobülletäänid, avalikud kirjad, avaldused ja käsikirjalised märkmed. Samuti jäi Pärnaste ilma ERSP moodustamise ettepanekust, Vaba Sõltumatu Noorte Kolonni Nr 1 häälekandjast *Avalik Arvamus*, aadressidest, telefoninumbritest ja kirjutusmasinast Continental. Läbi otsiti ka Pärnaste külalised Lembit Rästa, Vello Väärtnõu ja Eke-Pärt Nõmm, kellelt võeti ära märkmikud.

Selle rüüstamise üks eesmärke oli peatada MRP-AEG häälekandja ilmumine. Järgmise numbri väljaandmine sattuski ohtu, sest KGB oli ära viinud selle käsikirjalised materjalid. Olukorrast tuldi välja sel teel, et osalt hospitalis viibiva Niitsoo jooksvatest sündmustest tehtud märkmete põhjal, osalt oma

⁴⁴ Rahva Hää! 3.II 1988.

mälu forsseerides õnnestus Pärnastel äravõetud materjal siiski taastada.

2. veebruari pärastlõunal koondati Tartus Vanemuise ringauditooriumisse parteiaktiviste, kellele jagati näpunäiteid, kuidas suunata MRP-AEG poolt korraldatavale kõnekoosolekule tulijaid vestlusringile ringauditooriumis. Kooliõpetajatele tehti ülesandeks õpilaste kojuajamine. Jagati välja märgid, mille järgi pidi miilits omad ära tundma. Asutused, mis jäid kõnekoosoleku lähedusse (ZBI, ATK, Kullmanni-nim Kutsekeskkool), pidid kell 17 töö lõpetama ja ruumid tühjendama. Tund aega enne ürituse algust suleti bussidega ligipääs kvartalile, kus kõnekoosolek pidi toimuma, tänavatele ilmusid sissesõitu keelavad märgid, sauadega liiklusmiilitsad, miilitsamasinad ning kilpide ja kumminuiadega varustatud miilitsad. Rahvale selgitati lõputuid kordi, et kõnekoosolek jääb ära, ning soovitati minna koju või ringauditooriumisse.

Sellises olukorras oli kõnekoosoleku läbiviimine kavandatud kohas mõeldamatu. Kuigi MRP-AEG plaanidesse ei kuulunud osavõtt vestlusringist, otustati osa liikmeid siiski sinna saata. Teised pidid kutsuma rahva Toomemäele, et miiting seal läbi viia. Grupi poolt oli ette valmistatud kaks ettekannet. Ajaloolise ülevaate Tartu rahulepinguga seotud sündmustest oli koostanud ja pidi ette kandma Viktor Niitsoo. Teise ettekande teemaks oli Tartu rahu ajaloolis-õiguslik tähendus, autoriks ja ettekandjaks oli Jüri Adams. Paraku riibisid mõlemad kordusõppustel ega saanud ise üles astuda.

Pärast kella 19 algas ringauditooriumi puupüsti täis saalis vestlusring, mida juhatas TRÜ prorektor Valter Haamer. Kuulajate seas oli rohkesti teadlasi ja ülikooli õppejõude. Sissejuhatava lühisõnavõtuga esines ajaloolane Kaido Jaanson, kes korduvalt vabandas oma ebakompetentsuse pärast ja avaldas kahetsust, et antud valdkonna spetsialistid pole saanud tulla. Seejärel püüti rahva seast, kas kedagi MRP-AEG esindajatest on kohal. Tõusis Lagle Perek ja ütles oma nime, millega pälvis tugeva aplausi. Sellele järgnes diskussioon, kus väljendati mitmesuguseid seisukohti nii Tartu rahu kui ka muudel teemadel. Eke-Pärt Nõmm kasutas oma sõnavõtuaega selleks, et lugeda ette Jüri Adamsi ettekande tekst. Veel tutvustas Nõmm üleskutset Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei moodustamiseks.

Pärast seda etteastet puhkes uus diskussioon Tartu rahuga määratud piiride üle. EPA marksismi-leninismi õppejõud Voldemar Tolk avaldas arvamust, et teispoole Narva jõge pole kunagi ühtki eesti asundust olnud ja et Petseri ei saa Eestile kuuluda. TRÜ õigusteaduskonna dotsent Paul Varul aga hoiatas: "Mõtleme enne järele, kui tõstame käe MRP-AEG grupi poolt ja plaksutame neile."⁴⁵

⁴⁵ Edasi 5.II 1988.

Paljud vastuväitjad kuulajate seast juhtisid tähelepanu Narva-tagustele eesti küladele ja asundustele. Arvukad sõnavõtjad küsisid, miks keelati MRP-AEG-l kõnekoosoleku pidamine. Koosoleku juhataja Haamer andis sõna Tartu Linna RSN Täitevkomitee sekretärile Tõnu Antonile, kes rääkis ürituse läbiviimiseks peetud läbirääkimiste mõningatest nüanssidest. Anton selgitas, et grupp ei palunud luba, vaid teatas ürituse korraldamisest ning e-reklaam välisraadiotes algas enne loa saamist. Kuni "raadiohääled" ei sekkinud, olevat täitevkomitee tõesti olnud valmis luba andma, kuid vaenulike raadiote sekkumine olevat linnavalitsusele selgelt teada andnud, milliste jõududega MRP-AEG on end sidunud. Lisaks ilmus ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi määrus 28. jaanuarist 1988, mis reguleeris taoliste ürituste läbiviimise korda: miitingut saab taotleda vaid see grupp, mis on ametlikult baasasutuse juures registreeritud. Anton avaldas arvamust, et MRP-AEG-taolist gruppi ja Pareki-sarnaste inimeste taotlusi ükski nõukogude asutus ei registreeri nüüd ega tulevikus. Korduvad vasturepliigid nõudsid andmeid miilitsavägede suuruse ja kavatsuste kohta. Anton sõnas vastuseks, et täitevkomitee on esitanud taotluse tagada linnas kord, muu on nende endi asi.

Andres Mäe rääkis repressioonidest MRP-AEG liikmete suhtes, seejärel tehti kuulajate poolt Lagle Parekile ettepanek rääkida lähemalt MRP-AEG eesmärkidest. Parek andis ülevaate kahest kavandatud ettekandest ja tegi ettepaneku pidada siinsamas ära leinaminut Vabadussõjas langenute auks. Esinemise katkestas Tolk, kes teatas, et tema saab seista ainult nõukogude võimu eest langenute eest. Tolki käratsemisele vaatamata sai leinaseisak teoks. Rahva seast tuli ettepanek toetada MRP-AEG-d ja Lagle Parekit. Sellele reageeriti pika ja tugeva aplausiga. Seepeale esines Haamer hädise lõppsõnaga ja kiirustas koosolekut lõpetama.

Umbes kell 21 ringauditooriumist väljunud Lagle Parekilt palusid intervjuud kaks Eesti Raadio reporterit. Usutus jäi pooleli, sest Parek viidi miilitsa ja viie erariides isiku saatel ukse ees ootavasse autosse ja sõidutati korrakaitsepunkti, kus teda peeti kinni kuni kella 23-ni. Sama kohtlemise osaliseks sai ka Eke-Pärt Nõmm.

Need inimesed, kes ringauditooriumisse ei mahtunud või ei soovinud vestlusringist osa võtta, suundusid Erik Udami ja Õie-Mai Laarmani kutsel Toomemäele. Kell kaheksa algas Ohvrikivi juures miiting, kus Udam selgitas kogunenud inimestele, miks kõik ei saanud toimuda kavandatud plaanide kohaselt, ja luges läbi ruupori ette Niitsoo kõne. Miilitsad nõudsid rahvahulga laialiminemist, kuid kõne lubati siiski lõpetada. Rahvas laulis laulu *Mu isamaa armas, kus sündinud ma...* Miilitsad tungisid rahvahulga keskele ja vahistasid Udami. Suur hulk inimesi tungles ümber bussi, kuhu toimetati Udam ja veel kaks noorukit. MRP-AEG liige Endel Ratas nõudis enda bussi lask-

mist, et näha, kuhu Udam viiakse. Seda talle lahkesti ka lubati. Hiljem karistati Udamit ja Ratast administratiivkorras 30-rublase rahatrahviga. Mitut inimest, nende seas ka tulevasi ERSP liikmeid Johannes Sirelit ja Rein Vanjat, karistati kuni 15-ööpäevase arestiga. Pärast Udami vahistamist palus MRP-AEG liige Jüri Mikk ühelt miilitsalt valjuhääldaja, et teatada ürituse lõppemisest. Selle asemel hakkas Mikk rääkima Tartu rahust ja ka tema vahistati.

2. veebruari sündmuste lõppvaatus toimus Raekoja platsil, kuhu kella kümne ajal kogunes hulgaliselt inimesi, kes laulsid isamaalisi laule. Mõne aja pärast saabus umbes paarisajameheline kilpide ja kumminuiadega relvastatud kiivreid kandev miilitsavägi. Mitmed neist talutasid rihma otsas lõrisevaid teenistuskoeri. Rahvale anti paar minutit aega laiali minna. Et keegi äraminekuaga ei kiirustanud, tungisid miilitsad inimestele kallale ja ajasid nad laiali. Neile, kes jalgu jäid või kukkusid, jagati kumminuia- ja jalahoope, paljud said koertelt pureda. KGB maja läheduses nähtud veekahurit õnneks käiku ei lastud.

2. veebruari Tartu sündmuste näol oli tegemist ühe dramaatilisema vastasseisuga rahva ja võimukandjate vahel. Tartus ilmnenud rahva otsustavus andis võimudele tõsise õppetunni, näidates, et eesti rahvas pole enam kaugeltki see, kelle üle nad olid harjunud valitsema. Hilisemaid meelevaldusi võimud enam jõuga laiali ajada ei sõandanud.

Eesti Vabariigi 70. aastapäeva tähistamine

Pärast 2. veebruari sündmuse Tartus oli selge, et võimud ei ole enam suuteli- sed eesti rahva vabaduspüüdlusi kammitsema. Vaatamata sellele, et MRP-AEG kavandatud Tartu rahu 68. aastapäeva tähistamine oli õnnestunud kumminuiade ja kilpidega varustatud miilitsavägede ning verekoerte abil nurjata, oli selge, et Eesti Vabariigi 70. aastapäeva tähistamist ära hoida ei õnnestu.

Seda tunnetades valmistusid võimud eriti hoolikalt eelseisvateks sündmusteks. Juba 13. novembril 1987 oli EKP KK Büroo oma istungil võtnud vastu määruse *Täiendavatest vastupropagandistlikest ja organisatsioonilistest meetmetest aastateks 1987-1988*. Seltsimehed Karl Vaino, Arnold Rüütel, Bruno Saul, Georgi Aljošin, Nikolai Ganjušov, Rein Ristlaan, Artur-Bernhard Upsi, Karl Kortelainen, Valeri Liiv, Ain Soidla ja Indrek Toome leidsid, et "seoses kodanlike ideoloogiakeskuste kavatsustega kasutada provokatsioonilistel eesmärkidel ära kodanliku Eesti Vabariigi 70. aastapäeva, peab EKP KK vajalikuks viia läbi kompleksi vastupropagandistlikke ja organisatsioonilisi meetmeid planeeritavate vaenulike aktsioonide vastu".⁴⁶ Samas kinnitati orga-

⁴⁶ ERAF, f 1, n 4, s 6958, l 2.

nisatsiooniliste ja vastupropagandistlike meetmete plaan, mis nägi muu hulgas ette ajaloolisteks tähtpäevadeks vastupropagandistlike kalendrite koostamist, millest propagandistid saaksid juhendada oma töös. Ajalehetele tehti ülesandeks avaldada vastupropagandaartikleid.⁴⁷

Kahtlemata oli nende "organisatsiooniliste ja vastupropagandistlike meetmete" peamiseks rakendajaks KGB. Kahjuks puuduvad Eesti arhiivide dokumendid kompartei "kilbi ja mõõga" tegevuse kohta neil aastatel. Küll aga on säilinud ENSV Siseministeeriumi Orginspektori osakonna toimik nr 33047 *Спецматерялы (сборица)*.^{*} Toimikut on peetud alates 2. veebruarist kuni 24. detsembrini 1988. Talletatud materjal kajastab miilitsa tegevust seoses enamiku 1988. aastal toimunud poliitiliste sündmustega, alates Eesti Vabariigi aastapäeva tähistamisest 24. veebruaril Tallinnas, Tartus, Pärnus ja Võrus ning lõpetades Hirvepargi meelevaldusega sama aasta 23. augustil.

Toimiku kohaselt moodustati siseminister Marko Tibari käskkirjaga 17. veebruaril 1988 ENSV Siseministeeriumi parteiaktiivi liikmetest vastupropagandagrupp, kes pidi tagama avaliku korra Tallinnas 23.-24. veebruaril. Gruppi koondati eesti keelt valdavad kõrgemad miilitsaohvitserid Leho Lugna, Hermann Simm, Harald Tupits, Aarne Mesilane, Enno Loonurm, Jüri Lillemaa, Urmas Unt, Ivar Teeäär, Jüri Taidur, Heldur Roone, Vello Andre, Väino Pedosk, Lembit Allingu, Toomas Randmaa, Heino Norman, Kalev Uustalu, Jüri Nurme, Jüri Kaljuvee, Jaan Puskar ja Tiit Maidre. Reservi jäeti Gunnar Kender. Sama kuupäeva kandva siseminister Tibari teletaipogrammi kohustati siseasjade osakondade ülemaid koostama spetsiaalsete abinõude plaanid tagamaks kord 20.-25. veebruaril, minema üle tugevdatud teenistusvariandile (*усиленный вариант несения службы*), kaasata isikkoosseisu ning üldsuse maksimaalsed jõud, viima lahinguvalmidusse erivahendid ning side- ja transpordivahendid. Erilist tähelepanu tuli osutada riigilippude mahakiskumise, lendlehtede levitamise ja vaenulike plangukirjutiste ärahoidmisele. Ühtlasi tuli tagada mälestussammaste, vennashaudade, partei ja nõukogude- ning miilitsahoonete kaitse. Nendest plaanidest tuli teha ettekanne kohalikele partei- ja nõukogude organitele.

20. veebruaril 1988 kinnitas siseminister Tibar salajase otsuse *Siseministeeriumi isikkoosseisu ja ühiskondlike jõudude taktikaliseks kasutamiseks nationalistlike aktsioonide ärahoidmiseks ja takistamiseks seoses kodanliku Eesti "iseseisvuse" aastapäevaga 24. veebruaril 1988*. Otsuse kohaselt moodustati siseministeeriumi operatiivstaap järgmises koosseisus: staabiülem -

⁴⁷ ERAF, f 1, n 4, s 6958, l 7-15.

^{*} Siinkirjutajal oli võimalik kasutada selle toimiku koopiat, mis oli nüüdseks ilmumise lõpetanud ajalehe Liivimaa Kuller toimetuse valduses. Toimiku originaali ei olnud Riigiarhiivis ega ka kaitsepolitsei arhiivis. Juhul kui originaali ei ole hävitatud, asub see eravalduses. – VN.

siseminister Tibar, asetäitjad – siseministri asetäitja Arved Jaaska, staabiülema abi – polkovnik Rein Pollimann; staabi liikmed: siseministri I asetäitja kindralmajor Vitali Jepifanov, poliitosakonna ülem polkovnik Matti Irval, ühiskondliku korra kaitse ülem alampolkovnik Svjatoslav Golitsõn, 7. osakonna ülem polkovnik Valdur Kõdar, riikliku autoinspektsiooni ülem polkovnik Hellat Rumvolt ja Tallinna siseasjade valitsuse ülem alampolkovnik Leonid Zupsman.

Ühtlasi moodustati informatsiooni arvelevõtu, analüüsi ja väljaandmise grupp (juhataja alampolkovnik Heino Urvaste, liikmed alampolkovnik Sikkenberg ja major Maidla), informaatorite grupp (juhataja polkovnik Ants Veesaar, liikmed kapten Rein Kuusalu ja major Kuusk), foto-, video- ja helisalvestusgrupp (juhataja alampolkovnik Roman Dembovski, fotograafid Makejev ja Koovit, videosalvestaja Aljohhin ning helisalvestaja Keel. Peale selle loodi sidegrupp ning veel üks grupp, mille ülesandeks jäid majandus-, meditsiinilise teenindamise ja transpordiküsimused.

Riikliku julgeoleku tagamiseks loodi siseministeeriumi organite töötajatest grupp, kuhu Tallinnas koondati 2220 inimest, nende seas 1000 rahvamalevlast. Lisaks sellele oli väeosade dislokatsioonipunktides reservis:

väeosas nr 5460 – 50 inimest (reservi ülem Abdulkamin Abdulkalparov);

väeosas nr 7519 – 60 inimest (reservi ülem major Rozalko);

Tallinna miilitsakoolis – 240 ja õppekeskuses 70 inimest.

Raekoja platsi, Lossi platsi, Hirvepargi, Tammsaare pargi ning EKP Keskkomitee hoone blokeerimiseks tuli hoida reservis iga objekti tarvis 170 inimest, sh 150 rahvamalevlast. Võimalike väljaastumiste mahasurumiseks mobiliseeriti miilitsatest, miilitsakursantidest ja rahvamalevlastest grupid järgmises suuruses: Pärnus – 300 (vastutav siseministri asetäitja polkovnik Viljam-Viktor Lembinen), Tartus – 370 (vastutav ametkonnavälise valve valitsuse ülem polkovnik Jüri Tõniste), Viljandis – 190 (vastutav ÜKK valitsuse ülema asetäitja alampolkovnik Olavi Vananurm), Rakveres – 170 (vastutav alaealiste kolooniade osakonna ülem polkovnik Enno Palusaar) ja Võrus – 200.

Otsus kohustas looma koostöös prokuratuuriga kainestusmajade baasil infiltratsioonipunktid Tallinnas (vastutav Tallinna SAV-i uurimisosakonna ülem alampolkovnik Vello Rannamäe), Pärnus, Tartus, Viljandis, Võrus ja Rakveres. Väeosa nr 5460 baasil moodustati asukohaga Tuletõrjemajas 100-liikmeline grupp rahvahulga laialiajamiseks. Lisaks sellele komandeeriti Tallinna 100 miilitsat Lätist ja 200 Leningradist. Seati valmis erivahendid: *Tšerjomuhha* gaas, kumminuiad ja kilbid, raadiojaamad ja valjuhääldid ning transpordivahendid.

Toimik sisaldab veel raadioinformatsiooni protokollisündmuskohtadest Tallinnas 24. veebruaril 1988. Selle kohaselt oli Tallinn jagatud 9 objektiks ja igalt objektilt saadud raportid on hoolikalt protokollis jäänud. Raadioinformatsioon algas kell 14⁴³ ja lõppes kell 23¹¹. Toimiku 24. veebruari puudutatav osa lõpeb salajase kokkuvõttega nimetatud päeval Eestis toimunud sündmustest, mis kannab pealkirja *Negatiivsetest ilmingutest Eesti NSV-s 24. veebruaril 1988. a.*

Viimane võimudepoolne katse diskrediteerida Eesti Vabariigi 70. aastapäeva miitingu korraldajaid leidis aset selle sündmuse eelõhtul. 19.-20. veebruaril ilmus ajalehes Rahva Hääli intervjuu "ausa nõukogude meremehe Voldemar Holmiga". Holm esines ka ETV-s koos KGB ideoloogiliste diversioonide vastase võitluse osakonna ülema major Evald Selgaliga. Tallinn ja Stockholmi vahelisel liinil kurseeriva kaubalaeva meremees Holm tunnistas, et edastas vastupanuliikumise materjale EVVA esimehele Ants Kipparile ja sai tema käest mitmesuguseid materjale Eestisse toimetamiseks. Et see "sidekanal" oli tšekistide täieliku kontrolli all, sattus suurem osa Kippari poolt saadetud tehnikast (tuumakiirguse mõõtjad, diktofonid, foto- ja videokaamerad jms) ning mitmesugusest "nõukogudevastase sisuga kirjandusest" KGB kätte, mida telesaates koos Kipparile adresseeritud vastupanuliikumise materjalidega uhkusegemonstreeriti. Saates püüti igati paljastada MRP-AEG liikmete ja Kippari seotust Lääne eriteenistustega ning tegutsemist nende poolt etteantud stsenaariumide järgi. Erilise trumbina demonstreeriti Mati Kiirendi kohvrist leitud ruudulist paberilehte, millel olid üles tähendatud vastupanuliikumise seotud isikute eesnimed, kusjuures iga nime taha oli kirjutatud teatud rahasumma.

Tiit Madissoni andmetel olid Kipparil juba mõnda aega tagasi tekkinud Holmi suhtes tõsised kahtlused, millesse ta pühendas ka Rootsi kaitsepolitsei.⁴⁸ Et paljastatud Holm oli agendina muutunud kasutuks, otsustasid tšekistid teda TV kaudu avalikkuse ees paljastades veel viimast korda pruukida.

Selle propagandakära taustal mõjus kurioosumina asjaolu, et 23. veebruari 1988 Edasi avaldas faksiimilena sellesama lendlehe, mille levitamise eest oli aresteeritud Sivert Žoldin. Tuleb märkida, et EKP KK pani seda Edasi toimetajale kommunist Mart Kadastikule väga pahaks. 1. märtsil toimunud kompartei büroo istungil kinnitasid EKP Tartu Linnakomitee II sekretär Albert Saunanen ning EKP Tartu Rajoonikomitee sekretär Peep Tarre, et kompartei linna- ja rajoonikomitee poolt on moodustatud kompetentne komisjon, kellele

⁴⁸ Madisson 1996, lk 166.

on tehtud ülesandeks välja selgitada, kuidas nimetatud materjal sattus ajalehe veergudele.⁴⁹ Ent ilmselt oli Kadastikul kellegi näol kusagil piisavalt tugev seljatagune, sest EKP KK hammas tema peale ei hakanud. Igatahes puuduvad andmed, et Kadastikku oleks selle "isetegevuse" eest kompartei liinis karistatud.

Kui võimudele sai selgeks, et MRP-AEG initsiatiivil läbiviidavat meeleavaldust ära hoida ei õnnestu, otsustati korraldada kontraüritus eesmärgida anda vastulöökk Lääne imperialistlikele jõududele, kes sekkuvad NSV Liidu siseasjadesse. Järgnev 24. veebruari sündmuste kirjeldus pärineb MRP-AEG Infobülletäänist 1988/11.⁵⁰

24. veebruaril kell 15 toimus tol ajal Võidu väljaku nime kandval platsil (praegu uuesti Vabaduse väljak) ametlik miiting, kuhu oli kokku aetud paar tuhat inimest. Kanti eesti- ja venekeelseid loosungeid, millele oli kirjutatud: *Teha lõpp sekkumisele meie siseasjadesse!, Elagu Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik!, Elagu NSV Liidu rahvaste sõprus!* Koosolekut juhatas Tallinna RSN TK esimees Harri Lumi, sõna võtsid Tallinna aukodanik Ludvig Vammus, tootmiskoondise Talleks brigadir Valeri Liiv, Tallinna 44. Keskkooli õpetaja Merle Raidma, ENSV Kunstnike Liidu esimees Enn Põldroos, TPI üliõpilane Tiit Kolk, NSV Liidu teeneline meistersportlane Jaan Talts, parteiveteran Dmitri Kuzmin ja ENSV TA president akadeemik Karl Rebane. EKP Tallinna Linnakomitee Büroo liige, ehitusbrigadir Leo Mets luges ette miitingust osavõtjate avalduse USA Kongressile ja USA presidendile Ronald Reaganile. Siseministeeriumi Orginspektori osakonna toimiku nr 33047 järgi lõppes miiting kell 15⁴⁴ ja rahvas läks kiiresti laiali.

Ametliku miitingu lõppedes hakkas rahvas kogunema Tammsaare monumendi juurde. Rahvakirjaniku mälestussamba jalamile asetati lillekimpe. Kella kuueks oli platsile kogunenud palju inimesi. Algasid spontaansed sõnavõttud. Natuke aega pärast kella kuut sõitis kohale raadiotranslatsioonibuss, milles istusid tuntud ühiskonnategelased eesotsas populaarse telemehe Mati Talvikuga. Neile oli tehtud ülesandeks ajada rahvas laiali või suunata filharmoonia saali ja poliitharidusmajja, kus pidid toimuma avalikud diskussioonid ühiskonna valupunkte puudutavates küsimustes. Suur osa rahvast suunduski sinna. Ent hoopis enam oli neid, kes jäid Tammsaare monumendi juurde.

MRP-AEG liikmetest oli üksnes Mati Kiirendil õnnestunud isoleerimist vältida, teised vahistati ja peeti kuni hilisõhtuni prokuratuuris kinni. Kiirend pöördus Tammsaare monumendi juures lühikese tervitusega kokkutulnute

poole ja tegi ettepaneku nõuda kõigi kinnipeetud MRP-AEG liikmete kohest vabastamist. Kiirendi ja järgmiste kõnelejate sõnad sumbusid translatsioonibussist kostuvasse mürtsuvasse muusikasse, mida aeg-ajalt katkestasid Talviku kohati lausa räuskavad keelitused, et "loll rahvas" peab kodudesse laiali minema. Talviku üleskutseid toetasid mikrofoni kaudu Harri Lumi, Jaar Eilart, Mikk Titma, Gabriel Hazak ja üllataval kombel ka Muinsuskaitse Seltsi esimees Trivimi Velliste. Rahvas reageeris nendele keelitustele vilekoori ja halvustavate vahelehiüetega ega mõelnudki laiali minna.

Filharmonia saalis toimunud diskussiooni juhatas EKP Tallinna Linna-komitee sekretär Jaak Saarniit, küsimustele vastasid ajaloodoktorid Toomas Karjahärm ja Erich Kaup, loodusteadlane Jaan Eilart ning Tallinna Linna RSN TK esimehe asetäitja Tiit Järve. Poliitharidusmajas astusid üles ajaloodoktorid Mati Graf ja Karl Siilivask, ajalookandidaadid Klara Hallik ja Kalev Tammistu, väliskommentaator Tõnu Kõrda, Tallinna Linna RSN TK sekretär Uno Veering jt. Esitada võis ainult kirjalikke küsimusi. Rahva seast tulnud küsimusele, miks ei ole kohal MRP-AEG liikmeid, vastas Järve, et täitevkomiteest olevat grupele selleks õhtuks pakutud diskussioonivõimalust, aga see polevat gruppi huvitanud ning seepärast ei ole neid täna ka siin. Saalis viibinud Helve Udam ja Malle Kiirend, MRP-AEG liikmete Erik Udami ja Mati Kiirendi abikaasad, saatsid kirjaliku õienduse, milles teatasid, et täitevkomitee ei ole MRP-AEG liikmetele pakkunud mingit diskussioonivõimalust ning kui saalis ei viibi tühtki MRP-AEG liiget, siis on nad erineval viisil isoleeritud ega saa kohale tulla. Seda teadet ette ei loetud ja arvata võib, et nii mõndagi ebamugavat küsimust tabas sama saatus.

Kuna valjuhääldajatest kostuv muusika ei võimaldanud Tammsaare monumendi juures kõnekoosolekut pidada, tuli rahva seast ettepanek suunduda rongkäigus Raekoja platsile. Rahvahulk suundus Viru tänava kaudu Raekoja platsile, skandeerides *Eesti! Eesti!, Eesti vabaks!* Raekoja trepil pidas Peeter Bötter kõne ja püstitas kaks küsimust, millele ta koos rahvaga vastust ootaks. "Miks ei arvestatud 1940. aastal Eesti riikliku korralduse ja kuuluvuse otsustamisel Eesti Vabariigi kahekojalise Riigikogu teise kojaga – Riiginõukoguga? Miks ei korraldatud rahvale nii tähtsas küsimuses, nagu seda on riiklik korraldus ja kuuluvus, referendumit?" Spontaansed sõnavõttud katkestas Raekoja platsile jõudnud translatsioonibussist kostuv vali muusika.

Rahvast kogunes veel Linda kaju juurde ja Hirveparki. Umbkaudsetel hinnangutel võis 24. veebruari sündmustes Tallinnas osaleda 20-30000 inimest.

Tartus korraldas ÜTÜ ajalooring ülikooli teadusraamatukogu saalis koosoleku, kus isiklikke mälestusi Eesti Vabariigist jagas ajalooprofessor Jaan Konks. Samaaegselt ametliku üritusega hakkas rahvas kogunema Toome-

mäele. Kella kaheksa paiku õhtul võis kokkutulnuid olla umbes kolme tuhande ringis. Rahvas koondus kolonni ja suundus kesklinna poole. Paljud läksid Raadi kalmistule, kus asetati lilli Vabadussõja kangelase Julius Kuperjanovi hauale ja süüdati küünlad.

MRP-AEG liikmetest viibis Tartus vaid Lagle Parek. Kell veerand kuus õhtul külastas teda miilitsa piirkonnarolinik, kes kuulutas, et päeva jooksul on miilitsasse korduvalt helistatud ja teatatud, et kui Parek sel õhtul välja läheb, saab ta nahatäie. Parek tänas hoiatuse eest ja küsis, kas miilits kavatseb teda kaitsta. Saanud vastuseks, et ta pole kaitset palunud, ütles Parek, et ta seda ei vajagi ja väljub ikkagi. Miilits lahkus nentides, et tema ülesanne on täidetud. Parek viis lilled Kuperjanovi hauale ja sel käigul teda ei häiritud.

Pärnus kogunes Alevi surnuaiale 500-600 inimest. Vabadussõjas langenute kunagise mälestussamba kohale pandi rahvusvärvides lintidega pärg.

Võrus asetasiid Vaba Sõltumatu Noorte Kolonni Nr 1 liikmed pärjad ja süütasid küünlad Vabadussõjas langenute haudadele. Seejärel toimus Kreutzwaldi ausamba ees miiting, kus loeti luuletusi ja lauldi isamaalisi laule.

Erinevalt 2. veebruari sündmustest käitusid võimud 24. veebruaril üllatavalt vaoshoitult. Eespoolmainitud siseministeriumi toimiku andmetel peeti vaid Tartus kinni suurem hulk inimesi, kokku 14. Neist kaks paigutati kaunistusmajja, üks jaotuspunkti, kahte karistati 10-ööpäevase arestiga, kolme ahatrahviga.

EKP KK propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja Silvi-Aire Villo ning parteiorganisatsioonilise osakonna juhataja Eduard Tšerevaško poolt 29. veebruaril koostatud märgukirjas, milles anti aru vastumeetmetest "natsionalistlikele väljaastumistele 24. veebruaril vabariigis", märgiti rahuloluga, et aktiiv suutis rahva suunata varem selleks ettevalmistatud ruumidesse filharmonia saali ja EKP Poliitharidusmajja Sakala tänavas, kus toimus diskussioon mitmesugustel teemadel. Kuigi vahel esitati provokatsioonilisi küsimusi, suutsid partei ja nõukogude töötajad olla olukorra peremehed. Kiita sai EKP Tallinna Linnakomitee, kes oli diskussioonile kaasanud eksperte teadlaste ja rahvamajanduse spetsialistide seast. Negatiivsete tagajärgede ärahoidmiseks oli Tammsaare monumendi juurde saadetud 1900 aktivisti ja rahvamalevlast, kes piirasid kogunenute tuumiku sisse ning olid barjääriks nende, juhuslike möödakäijate ja uudishimulike vahel.⁵¹

Eesti Vabariigi 70. aastapäeva tähistamine kujunes eesti rahva võimsaks spontaanseks meelsuseväljenduseks. Võimude arvestused nurjata üritus MRP-AEG liikmete isoleerimisega osutusid vääraks. Suur osavõtjate hulk ja rahva enesealgatuslik initsiatiiv olid põhjused, mille tõttu võimud ei sõandanud

⁵¹ ERAF, f 1, n 4, s 7072, l 4.

meeleavaldusi jõuga laiali ajada, vaid olid sunnitud piirduma saalidiskussioonide ning Mati Talviku jt okupatsioonivõimude kaasajooksikute keelitustega laiali minna. 24. veebruari sündmused andsid eesti rahvale julgust avalikult välja öelda tõe, mida okupatsiooniaastatel oli hoolega tema eest varjatud – teadvustada enda jõudu, paljastada valel ja vägivallal püsiva võõrvõimu ning seda toetavate kollaborantide ideoloogilist mannetust.

1949. aasta märtsiküüditamise mälestamine

Viimaseks MRP-AEG poolt organiseeritud suuremaks ürituseks 1988. aasta kevad-talvel oli 1949. aasta märtsiküüditamise aastapäevale pühendatud meeleavaldus. Eesti NSV võimud aga ei olnud veebruarikuus aset leidnud sündmustest midagi õppinud. 20. märtsil ilmus ETA vahendusel anonüümne stalinistlikus stiilis kirjutatud artikkel *Klassivõitlus Eestis 1940-1950-ndail aastail*⁵², mis üritas õigustada “kulakliku elemendi” väljasaatmist Eestist klassivõitluse käigus. See võimude vastusamm oli suunatud 25. märtsil eeldatavalt toimuva meeleavalduse vastu. Juba järgmisel päeval, 21. märtsil tegi loominguliste liitude kultuurinõukogu avalduse, milles nõudis ETA kirjutise autori nime avalikustamist. 25. märtsi 1988 Edasis ilmus kümme-konna uutmis-meelse kompartei liikme *Avalik kiri ETA-le ja veel mõnele tundmatule*, milles väideti, et "mitte mingid, ka kõige üllamana deklareeritavad eesmärgid ei saa õigustada antihumaanseid, seaduslikkust eiravaid ja isikuõigusi rikkuvaid vahendeid. Veel enam, niisuguste vahendite kasutamine välistab vääramatult mainitud eesmärkide saavutamise. Näiteks andis sõjajärgne küüditamine tugeva hoobi Eestimaa rahva usaldusele nõukogude võimu vastu. Seda ruttasid ära kasutama fašistid ja nende otsesed käsilased, kusjuures nad tegid seda oskuslikult ja tulemuslikult."

25. märtsil toimunud loominguliste liitude kultuurinõukogu raadiotunnis võeti 39 aastat tagasi okupatsioonivõimu poolt eesti rahva vastu toime pandud genotsiidiakt põhjaliku vaatluse alla ja vastati avameelselt raadiokuulajate telefoniküsimustele. Raadiosaate kulminatsioonina tegi Ignar Fjuk ettepaneku mälestada küüditatud ja repressioonide ohvreid leinaminutiga. Selle ja saates väljaöeldud küüditamist hukkamõistvate seisukohtade tulemusena käskis Eesti Raadio- ja Telekomitee esimees Allan Kullaste kultuurinõukogu otse- saated lõpetada.⁵³

25. märtsi meeleavaldust aga ei suutnud miski ära hoida. Järgnev ülevaade

⁵² Rahva Hää! 20.III 1988.

⁵³ Laar, Ott, Endre. *Teine Eesti*, lk 278.

põhineb MRP-AEG Infobülletäänis 1988/15⁵⁴ avaldatud materjalidel.

Juba enne kella 19 kogunes Tammsaare monumendi juurde hulk inimesi, nad seisid tiheda müürina ümber monumendi, mille alusele oli asetatud rohkesti lilli. Monumendi jalamile tõusis keegi vanem mees, kes kõneles rahvuslikel ja looduskaitse teemadel. Mees rebiti ilmselt erariides KGB-lastest poolt sealt maha ja kõne tekst võeti ära. Rahvas ärritus ja astus mehe kaitseks välja. Tundmatu pääses uuesti rääkima, kuid enam polnud tal teksti. Kõnelejat summutasid valjuhääldajad, kust esitati üleskutseid siirduda Estonia kontserdisaali või poliitharidusmajja Sakala tänavas. Kõneleja kõrvale tõusis noorem mees, kes juhtis tähelepanu asjaoludele, miks ollakse kogunenud, ja palus kokkutulnutel paljastada pea 1941. ja 1949. aastal küüditatute mälestuseks.

Seejärel ilmus monumendijalamile Lagle Parek, keda tervitati aplausiga. Parek teatas, et ilmselt on jällegi kõik MRP-AEG liikmed kinni peetud. Ta selgitas oma saabumise asjaolusid ja alustas kõnet, kuid jutt kadus valjuhääldajate kakfooniasse. Monumendi jalamile asetati pärjad.

Otsustati suunduda Hirveparki, sinna minnes aga kujunes spontaanselt otsus tõusta Musumäele. Kogunes umbkaudu kolm tuhat inimest. Kui rahvahulk Tammsaare monumendi juurest lahkus, kostus valjuhääldajast hädaldav hääl: "Inimesed, kuhu te lähete, te lähete ju vales suunas..." Musumäe Viru väljaku poolsel kõrgendikul kujunes tihe rahvaring, ülejäänud alal seisid arvukad inimgrupid. Kõnede pidamiseks leiti sobiv tribüün – prügikastide rida. Miiting jätkus. Uuesti sõna võtnud Parek jätkas oma kõnet, pöördudes tagasi stalinismi ohvrite mälestusmärgi teema juurde. Ta meenutas, kuidas seda ettevõtmist on ajakirjanduses laimatud, süüdistatud, et ohvriteks peetakse ei tea keda. Parek tutvustas eelmisel päeval saadud huvitavat kirja ettepanekuga püstitada monument eesti rahva poolt kokku kantud kivikangruna, millesse iga eestlane tooks oma kivi, kas või lihtsa munakivi. Sellisel juhul langeksid ära ka rahamured. Ettepanekut tervitati aplausiga.

Järgnevalt pidas küüditamise aastapäevaks ette valmistatud kõne Artur Ratas. Kõne lõppes 1944. aasta Eesti Rahvuskomitee korralduse tsiteerimisega: "Ärge abistage okupatsioonivõime rahvuslaste jälitamisel ja tagakiusamisel..."

Inimesi kutsuti üles kõnelema isiklikest läbielamustest või omaste ja tuttavate saatusest küüditamise käigus, ühtlasi hoiatati KGB agentide provokatsioonide eest. Ette astus Tallinna Konservatooriumi õppejõud Heli Susi – üks neist, kes 39 aasta eest oli asunud pikale teekonnale. Ta seletas, et teda ajendas sõna võtma eelmisel nädalavahetusel Rahva Hääles ilmunud ETA teadaanne küüditamise teemal – see häbiväärne kirjutis ilma nimeta,

⁵⁴ Kogumik MRP-AEG Infobülletään 1998, lk 374-388.

kus öeldi, et see kõik oli õige, et oli tarvis hävitada kulaklus kui klass, kodanlus kui klass, oli tarvis likvideerida inimesed... Niimoodi, nimetult, mõisteti õigeks stalinlik terror. Kõneleja tutvustas oma vaguni koosseisu: seal oli 74-aastane saunanaine, kaks pensionäri, üks seitsme lapse ema, kel polnud midagi kaasa võetud, ning kolm last, kes oli ära viidud ilma vane mateta. Need siis pidid olema nood kulakud ja kodanlased, kes kuulusid likvideerimisele... Kõneleja tegi ettepaneku nõuda ETA artikli stalinlike seisukohtade avalikku tagasivõtmist. Rahvas aplodeeris ja skandeeris: "Nõuame!" Üksmeelselt tõsteti käed selle nõudmise väljenduseks.

Järgnevalt astus üles stalinismiohvrite monumendi initsiatiivgrupi liige Valev Kruusalu, kes meenutas veel kord võimalust anda sellele allkirja näol oma toetus. Kruusalu järel esines keegi mees pika rahvusliku luuletusega, mille iga rida kooslijad kordasid. Rahva hulgast paluti Parekil rääkida Sivert Žoldinist. Parek rääkis tema kui stalinismiohvrite monumendi initsiatiivgrupi liikmest, mõistis hukka Rahva Hääles avaldatud artikli pealkirja all *Tabati kurjategija* – enne kohut on juba teada, et tegemist on kurjategijaga? Parek tegi ettepaneku nõuda poolteist kuud alusetult kinnipeatava Žoldini vabastamist, kuna tema süü pole millegagi põhjendatud. Rahvas skandeeris: "Vabadus Sivert Žoldinile!"

Artur Ratas pidas veel ühe kõne. Kui ta jõudis sõnadeni: "Töötame neile kes oma elu isamaa altarile ohverdasid, kaasa arvatud Jüri Kukk, kes suri Siberis alles hiljuti, mälestada suurte tegudega füüsilisel, majanduslikul ja kultuurilisel alal. Töötame üksmeelselt sini-must-valge lipu all edasi sammuda vastu õilsale, kuulsusrikkale tulevikule!" Järgnesid hurraahüüded ja kestev aplaus.

Seejärel rääkis Parek Kohtla-Järve nelipühilastest, venelastest, kes tahavad emigreeruda. Ta lisas, et jõudis Tallinna miitingule ainult tänu nende inimeste abile. Parek teatas, et nelipühilased olid korraldanud 5. märtsil 1988 Tallinnas demonstratsiooni, milles osales kümme inimest, kes kandsid loosungeid emigreerumistaotlustega. Parek palus mitte pahandada vene keeles esinemise üle ja andis sõna Anatoli Melnišukile.

Miitingu lõppedes kostus rahvas hulgast küsimus: "Millal on järgmine rahvakogunemine?" Keegi hüüdis: "14. juunil!" Seepeale avaldati arvamust, et juunini on pikk aeg – nii kaua oodata ei saa. Siis kostus naishääl, et tulemas on ju jüripäev – Jüriöö ülestõusu aastapäev.

Miiting ei olnud veel lõppenud, kui KGB töötajad sundisid Pareki istuma Musumäe kõrval seisvasse autosse ja sõidutasid ta Laari tänavas asuvasse Oktoobri Rajooni Siseasjade Osakonda. Rahvas, kes autosseviimist pealt nägi, avaldas ägedat protesti. Koguneti auto ümber, taoti seda rusikatega ja püüti takistada auto ärasõitmist. Miilitsas koostati Parekile kõnepidamise eest pro-

tokoll. Ta vabastati pool tundi enne südaööd. Valev Kruusalu toimetati samuti Oktoobri rajooni siseasjade osakonda, kus talle koostati samasisuline protokoll. Nemad olid ainsad, kes sellel miitingul arreteeriti. Teised miitingu organiseerijad olid aegsasti isoleeritud. Ettekäändeks toodi ülekuulamine Sivert Žoldini kriminaalasjas prokuratuuri uurijate Onki jt poolt, mis pidi aset leidma just 25. märtsil. Kinnipeetuid kuulati üle tunnistajatena, kusjuures ülekuulamist venitati kuni hilisööni. Sellise kohtlemise osaliseks said Mati Kiirend, Erik Udama ja Endel Ratas. Hoopis pretsedenditu oli aga täitevkomiteede töötajate esilekerkimine MRP-AEG liikmete isoleerimise aktsioonis. Tiina Hallik, Eve Pärnaste, Arvo Pesti, Jüri Mikk ja Kalju Mätik viidi kas tänavalt või töölt sunniviisiliselt Tallinna erinevatesse korrakaitsepunktidesse, kus täitevkomitee töötajad pidasid neid pealesunnituid "vestlusega" südaööni kinni.

Estonia kontserdisaalis oli kavandatud suur kontsert akadeemilise meeskoori ja estraadisolistide osavõtul teemal *Aeg ja inimesed*. Filharmoonia administratsioon ei teadnud veel eelmisel öhtul, mis nende majas 25. märtsil täpselt toimub. Kava koostasid parteifunktsionäärid oma äranägemisel kontserdisaali juhtkonna selja taga. Tulemus oli näha ja tunda: enamikus äratas selline galaõhtu vastumeelsust. Mälestada tuhandeid kannatanuid ja traagiliselt hukkunuid põhiliselt ajaviitekavaga (milles silmapaistev osa oli viimastel aastatel peamiselt Venemaal esinenud Jaak Joalal) tundus ebaeetilisena. Publikut oli tublisti alla poole saali.

Poliitharidusmaja saalis toimus võimude algatusel järjekordne mõtetevahetus, seekord 1949. aastal märtsiküüditamise aastapäevale pühendatud rahvakogunemisest osavõtjatega, keda Tammsaare monumendi juures pargipuudele riputatud valjuhääldite kaudu tungivalt saali kutsuti. Küsimustele vastajate seas olid justiitsministri asetäitja Jaak Kirikal, TPI õppejõud Ants Ruusmann, EKP Ajaloo Instituudi õppejõud Armin Lebbin, TA Geoloogia-Valitsuse juhataja Dmitri Kaljo, TA ühiskonnateaduste osakonna sekretär Tiit Käbin, prokurör Heino Tõnismägi jt.

MRP-AEG sulandub ERSP-sse

25. märtsi miitinguga lõppes MRP-AEG sooloosinimine rahvakogunemiste korraldaja ning poliitiliste algatuste ja ideede esitajana. Isemajandava Eesti ettepaneku avaldamise järel populaarsust minetanud grupp oli ennastohverdava aktsioonidega suutnud initsiatiivi uuesti enda kätte võtta. Ent seda edu ei saanud grupp kaua nautida. 13. aprillil populaarses telesaates *Mõtleme veel* tehtud R

luse marginaali seisundisse.

Grupi suurimaks saavutuseks tuleb lugeda diskussiooni käivitamist Eesti lähiajaloo pöördeliste sündmuste tähenduse üle. Võimudepoolse vastupropaganda mannetus ning sündmuste selgituseks väljapakutud valed ja pooltõed üksnes tugevdasid poolehoidu grupile. Kuna MRP-AEG tegevus ei toonud selle liikmete jaoks kaasa tõsisemaid repressioone, julgustas grupi suhtelin "karistamatus" teisigi poliitiliselt aktiivseid isikuid põranda alt välja tulema ja organiseeruma. MRP-AEG-l tuli leppida, et nende poolt välja võideldud ideed viidi teiste poolt ellu. Kujukamaks näiteks on siin MRP salaprotokollide avalikustamise lugu. Rahvarinne võttis selle algatuse üle ja suutis peamiselt Endel Lippmaa pingutuste viljana saavutada, et 24. detsembril 1989 NSV Liidu Rahvasaadikute Kongress tunnustas MRP saladokumentide olemasolu, mõistis tehingu hukka ja õigustühiseks selle sõlmimisest alates. Analoogiliselt tehti võimude poolt "omaks" mitmed MRP-AEG poolt välja käidud ja esialgu suurt vastuseisu leidnud algatused.

MRP-AEG esimene kokkupõrge võimuväliste organisatsioonidega tekkis mitte Rahvarinde algatuse, vaid 28. aprillil EKP Poliitharidusmajas moodustatud Rohelise Liikumisega. Väärrib märkimist, et roheliste esimeheks valiti Tiit Made, kes oli mõni aasta tagasi töötanud NSV Liidu Rootsi saatkonnas ning kellel seoses selle ametiga lasus kahtlus koostöös KGB-ga. Tunnuslik on ka see, et Made asetäitjaks sai samuti NSV Liidu Rootsi saatkonnas töötanud ning sarnaselt Madele KGB kaastöötaja kahtlustuste taaka kandev Vello Pohla. Vaatamata sellele, et Made ja Pohla olid uue poliitilise liikumise asutajad ja juhid, jäid nad edasi kompartei liikmeteks. Samavõrra üllatav oli seni piiriteaduste ja müstikaga tegelemise poolest tuntud Peeter Liivi ilmumine roheliste etteotsa. Kuna Madel ega Pohlal ei olnud kunagi varem olnud mingit pistmist rohelise maailmavaatega ning kuuldavasti oli neil ka rohelise liikumise ideoloogiast üsna ähmane arusaamine, pidi Liiv liikumises esindama selle ökoloogilist tiiba. Asutamispaik ja ka juhtide isikud ei saanud jätta kaksipidist arvamust, missuguse nabanööri oli vastne liikumine seotud.

Ja nagu tellitult, tekkis rohelistel kohe konflikt MRP-AEG-ga. See juhtus seoses 1. mai demonstratsiooniga. Rohelised otsustasid korraldada oma miitingu Tammsaare monumendi juures, kuhu oli oma miitingu kavandanud ka MRP-AEG. Ilmselt lootsid telgitagused niiditõmbajad, et roheliste miiting lükkab MRP-AEG tagaplaanile. Lootused end ei õigustanud, sest roheliste kolonniga saabunud rahvahulk jäi kuulama ka MRP-AEG liikmete kõnesid. Peeter Liivi ülesandeks jäi tekkinud segaduse klaarimine. 11. mai 1988 Rahva Hääles ilmunud artiklis *Rohelisi mõtteid maidemonstratsioonist ja muustki* kirjutas Liiv: "Mulle on mõistetav linnavõimude meelehärm selle pärast, et

rohelist, lõpetanud rongkäigu A. H. Tammsaare mälestussamba juures, aitasid otsekui kaasa sellele järgnenud MRP-AEG ettevõtmisele, mis oli, nagu hiljem selgus, "planeeritud" alates kella 12. /.../ Arvan, et grupi MRP-AEG aeg on lihtsalt möödas."

Tegelikult sai MRP-AEG aeg ümber mõni aeg hiljem, kuigi formaalselt pole grupi tegevust kunagi lõpetatuks kuulutatud. Et MRP-AEG liikmed olid samaaegselt ka ERSP Korraldava Toimkonna liikmed, läks grupi tegevus 1988. aasta suvel sujuvalt üle ettevalmistuste tegemiseks ERSP asutava koostööleku läbiviimiseks. MRP-AEG viimaseks avalduseks jäi seisukoht Molotovi-Ribbentropi pakti avalikustamise suhtes 23. augustil 1988, milles avaldati tunnustust ajaloolasele Heino Arumäele ning ajalehtede Rahva Hääli ja Sovetskaja Estonia toimetustele selle eest, et leiti võimalus avaldada MRP salaprotokolli tekst. Avalduses rõhutati, et jäädakse ootama, et järgneb ka teiste salaprotokollide tekstide avaldamine ja NSV Liidu valitsuse ametlik seisukoht.⁵⁵

⁵⁵ Kogumik MRP-AEG Infobülletään 1998, lk 562.

EESTI RAHVUSLIKU SÕLTUMATUSE PARTEI TEGEVUS AASTAIL 1988-1991

ERSP moodustamise ettepanek

21. jaanuaril saatsid Vello Väärtnõu, Eke-Pärt Nõmm, Ärvi Orula, Eve Pärnaste, Heiki Ahonen, Erik Udam, Urmas Inno, Karin Inno, Endel Ratas, Mati Kiirend, Kalju Mätik, Rein Arjukese, Mati Vilu ja Arvo Pesti massiteabevahenditele ja ENSV Ministrite Nõukogule ettepaneku Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei asutamiseks, mis kaitseks "eesti rahva huve praeguses riiklikus situatsioonis ja oleks rahvuslikuks opositsioonirühmituseks EKP-le". Ettepanek sisaldas rahvuslikke minimaalnõudmisi ajalootõe taastamise, põhirahvuse kaitse, kodakondsuse, ökoloogia, majanduse, inimõiguste, kultuuri, tervishoiu, sõjaväe, seadusandluse ja välispoliitika valdkonnas. Tehti ettepanek kuulutada 24. veebruar kui iseseisva Eesti Vabariigi aastapäev riigipühaks. Ettepanekuga kutsuti ühinema kõiki, kes tunnevad muret Eestimaa ja eesti rahva saatuse pärast ning sisemist kohustust Eesti elu edendamiseks.¹

Seni ainsa poliitilise jõuna võimudele avalikku opositsiooni kehananud MRP-AEG (mõni aeg hiljem deklareeris oma opositsioonilisust ka Muinsuskaitse Selts) oli hakanud kiirelt arenevatele sündmustele jalgu jääma. Grupi liikmete arv jäi väikseks ega ületanud kunagi kahtkümmend. MRP-AEG tegevus sarnanes 1970.-1980. aastate vastupanuliikumise taktikaga. Grupi struktuur ja eesmärgid ei olnud põhikirjaliselt fikseeritud ning tegevusel puudus selge programmiline alus. Sellist tüüpi grupp võis küll olla sobilik *ad hoc* survegrupina MRP avalikustamist nõudma, ent 1988. aasta algus pakkus hoopis avaramaid poliitilise tegevuse võimalusi. Nende lahendamise osutus MRP-AEG tüüpi rühmitusele ülejökäivaks.

Poliitilise võitluspartei loomise idee oli juba 1986. aastal välja pakunud Tiit Madisson. Kuna vanad võitluskaaslased selle plaaniga kaasa ei läinud, hakkas Madisson mõtlema maalt lahkumisele ja kirjutas sama aasta sügisel emigreerumisavalduse.² Tol ajal oluks poliitilise partei moodustamine selge avantüür, millele oleksid viivitatamatult järgnenud repressioonid. Sellest ka Madissoni kaasvõitlejate skepsis, sest nemad emigreeruda ei soovinud, vaid kavatsesid jätkata võitlust kodumaal. Ilmselt ei olnud Madissoni võitluskaaslased oma seisukohti poliitilise erakonna asutamise suhtes ka 1988. aasta alguseks muutnud, sest ERSF loomise idee ei tulnud

¹ Kogumik MRP-AEG Infobülletään 1998, lk 254-257.

² Madisson 1996, lk 158.

mitte MRP-AEG liikmete seast, vaid hoopis mujalt. Ühe ERSP moodustamise ettepanekule allakirjutanu MRP-AEG liikme Eve Pärnaste sõnul oli ERSP loomise algataja budistist kunstnik Vello Väärtnõu: "Tema tuli ühel õhtul minu juurde ja ütles: "Davai, Nõrguke, hakkame parteid tegema!" – ta pani mulle niisuguse hüüdnime. Tal oli natuke paberile pandud programmi- lisi põhimõtteid ja siis ma ütlesin, et hakkame pealegi. Istusime kohe autosse ja sõitsime Erik Udami juurde metsa. /.../ Ja fakt on see, et kui ei oleks Vello Väärtnõul seda mõtet tulnud, siis ma arvan, et meil oleks kulunud veel natuke aega selleni jõudmiseks."³

Eve Pärnaste andmetel avalikustati ERSP moodustamise ettepanek esmakordselt Väärtnõu ja Orula poolt Moskvas toimunud pressikonverentsil välisajakirjanikele. Teel Moskvasse peeti nende auto mingil väljamõeldud ettekäändel kinni ja otsiti läbi, kuid kuna paberid olid peidetud kohvitermosesse, neid ei leitud. Kui Moskvast tuli signaal, et pressikonverents on toimunud, avalikustati ettepaneku tekst ka Eestis.

Paraku tumestas kogu seda algatust asjaolu, et ERSP moodustamise ettepaneku initsiaatorite, seni igasugusest poliitilisest tegevusest hoidunud Väärtnõu ning tema kaaslaste Eke-Pärt Nõmme ja Ärvi Orula tegelik eesmärk tundus pigem olevat saavutada partei loomise kaudu emigreerumisluba. Juba 1971. aastal oli Väärtnõu koos Jüri Lipuga üritanud põgeneda välismaale. Nad tabati ning Väärtnõu mõisteti kaheks ja Lipp aastaks üldrežiimiga vangilaagrisse. 1982. aastal tegi Väärtnõu uue katse. Seekord oli tema kaaslasena laulja ja näitleja Tarmo Urb. Rajakargajad tabati Karjalas Soome piiri läheduses. Karistuseks veetis Väärtnõu kuus kuud Patarei vangla psühhiaatriaosakonnas. Veel 1987. aasta sügisel oli ta asjatult taotlenud luba asuda Indiasse budismi õppima.

Mõni aeg varem oli Gorbatšov võtnud kasutusele Kuuba diktaatorilt Fidel Castrolt ja Saksa DV kompartei juhilt Erich Honeckerilt laenatud võtte saata rahulolematud isikud mitte enam okstraadi taha või vaimuhaiglasse, vaid lihtsalt maalt välja. Nii oli võimalik tabada kaht kärbest ühe löögiga: lahti saada režiimikriitikutest ja panna suu kinni Lääne avalikkusel, mis pidevalt kritiseeris NSV Liitu juutide, etniliste sakslaste, usklite ja teisitimõtlejate represseerimise ning NSV Liidust väljarändamise takistamise pärast. Nii näiteks vormistati pärast Hirvepargi miitingut Tiit Madisonile kiiresti emigreerumisluba, mida ta oli pikka aega asjatult taotlenud. Lahkuda lubati ka ühtäkki politiseerunud usuühingu Elu Sõna liikmetel, kesotsas Hubert Jakobsi ja Rein Metsaga. Elusõnalased "teenisid" emigreerumisoa tänu nende proklamatsioonis *Harta 87* esitatud üleskutsetele

³ Laar, Ott, Endre. *Teine Eesti. Eeslava* 1996, lk 241.

loobuda Nõukogude kodakondsusest. Lisaks sellele korraldasid nad 1987. aasta lõpul ja 1988. aasta algul mitmeid ristiretki sini-must-valge lipu all nii Tallinnas kui ka mujal Eestis, propageerides rahvuslippu tunduvalt enne sama aasta aprillis toimunud Tartu muinsuskaitsepäevi, kus sini-must-valge avalikult välja toodi. Hiljem kasutas Elu Sõna kaudu võimalust Läände siirdumiseks kümneid noori, sealhulgas ka mõned tuntud inimesed, nagu levilauljad Tõnis Mägi ja Joel Steinfeldt.

Eravestluses ei teinud Väärtnõu saladust, et võimude vastukäiguna tuleb kõne alla ERSP ettepaneku algatajate väljasaatmine. Kuna lisaks Väärtnõule soovisid emigreeruda ka ülejäänud kaks ERSP ettepaneku initsiaatorit, Nõmm ja Orula, jättis kogu erakonna loomisega seonduv kahtlase mulje. ERSP moodustamise initsiaatorite mittesiiraid motiive läbi nähes keeldusid ettepanekule alla kirjutamast mitmed isikud, nende seas Jüri Adams ja Viktor Niitsoo. Lagle Parek aga ei olnud kindel, kas olemasolevate jõududega on võimalik nii suurt ettevõtmist välja vedada. ERSP moodustamise ettepanekule keeldus alla kirjutamast ka endine poliitvang Jaan Isotamm, põhjendades seda järgmiselt: “Kadunud Erik Udam tuli Tartusse paberiga, kus oli kuus allkirja, ja tahtis minult seitsmendat. Vaidlesime mitu tundi. Minu põhiargumendiks oli, et neist kuuest usaldan ma täielikult ainult teda ja vastuvõetav on ka Heiki Ahonen, kuid ülejäänud isikutega ma mingit parteid moodustama ei hakka ega soovita temalgi seda teha. Neist ülejäänuist olin varem mingil määral kokku puutunud Pärnaste ja Väärtnõuga ning viimase kohta olin baptistidelt (kelle hulgas see aferist oli ka sekeldanud) saanud otseselt süüdistavaid andmeid. Nii me siis jagelesime, Erik rõhus aktsiooni vajalikkusele ja mina nõudsin algatajate täielikku puhtust ja läbipaistvust. Ja lõpuks, kui me kokkuleppele polnud saanud, ütles Erik kuldsed sõnad: “Hea küll, ära kirjuta alla, mina võin oma allkirja ka tagasi võtta, aga pane sa tähele, see tehakse ära ka ilma meieta ja tehakse ära igal juhul.” Nii sündiski.”⁴

Võrus tegutseva Vaba Sõltumatu Noorte Kolonni Nr 1 liidri Ain Saare sõnul keelitasid 1988. aasta jaanuari algul selleks Võrru sõitnud Väärtnõu ja Orula ka teda ettepanekule alla kirjutama. Ettepaneku tekstiga tutvudes leidis Saar palju sarnaseid jooni Kolonni sihtidega ning ei tahtnud kuidagi aru saada, miks on nende sihtide saavutamiseks parteid vaja. “Tehke siis parem kolonn nr 2,” soovitas Saar, kelles ilmselt parteitegijate isikud ja tegevusstiil ei äratanud erilist usaldust. “Mulle jäi nende mõttekäik arusaamatuks. Kui tahetakse luua ühte parteid, siis võetakse kätte ja asutatakse,

⁴ Viktor Niitsoo. *Eesti Rahvusliku Sõltumatusse Partei tegevus aastail 1988-1991*. – Akadeemia 2/2000, lk 251-252.

aga mitte ei kolistata mööda maad ringi, et partei loomise ettepanekule allkirju saada. Nende hoiatus, et selle eest võidakse maalt välja saata, oli ka kuidagi kummaline. Minul polnud mingit soovi Eestist lahkuda,” meenutas Saar oma mälestusraamatus.⁵

Võru muinsuskaitseklubi juhatuse esimehe Ants Pindise sõnade kohaselt oli Väärtnõul ja Orulal teiskordselt Võrru saabudes kaasas dokument 16 nimega, nende hulgas ka Saare ja Pindise nimi. Pindis meenutab, et kuna Saare karismaatiline isik tähendaski suures osas noortekolonni, oleks see tema lahkumisel kindlasti lagunenud. Seetõttu välistasid nad Mati Viluga Saare allakirjutamise. Arutati ka, kes võiks Pindist väljasaatmise korral muinsuskaitseklubi eesotsas asendada ja leiti, et keegi ei suuda temast paremini võimude survele vastu seista. Seetõttu langes allakirjutanute seast välja ka Pindis.⁶

Olgu öeldud, et 1988. aasta märtsiks olid Väärtnõu, Nõmm ja Orula oma tahtmise saanud ja Eestist lahkunud. Kuid sellega oli ammendunud ka nende roll vastupanuliikumises. Läände jõudnuna ei liitunud keegi nende seast Eesti vabaduse eest peetava välisvõitlusega. Igaüks hakkas elama oma elu. Ainsana neist astus ERSP liikmeks Väärtnõu ja sedagi alles 1989. aasta suvel. Kuigi ta asus alaliselt elama Rootsi, mis neil aastatel kujunes välisvõitluse keskmeks, ja vaatamata erakonna looja staatusele, jäi ta ERSP lihtliikmeks ega ilmutanud kunagi vähimatki aktiivsust erakonnatöös.

Ärvi Orula suundus Austraaliasse ning laiemal avalikkusel ei ole tema tegemistest midagi teada. See-est Eke-Pärt Nõmme eluseigad leidsid alataasa kajastamist seltskonnaajakirjanduse veergudel. Pärast Eestist lahkumist rändas ta mõnda aega ringi mööda Euroopat, elades pikemat aega Amsterdamis. Kui Eesti iseseisvus taastati, naasis ta kodumaale. Ka siin ei tegelnud ta poliitikaga, vaid pühendus äritegevusele, olles investeerimisfirma kaasomanik, ajades rootslastega Moskvas naftaäri ning osaledes mitmesugustes kinisvaraprojektides. Äritegevus oli Eestis 1990-ndate algul teatavasti üsna riskantne tegevus. Ilma ekstsessideta ei saanud läbi ka Nõmm. 1995. aasta jaanuaris tappis ta täpse püstolilasuga silma vene noorukist kallaletungija, kes üritas röövida Nõmme abikaasale Tiina Jantsonile kuuluva kaupluse Sixtina Boutique kassat. Kuna tegemist oli enesekaitsega ja Nõmmel oli püstol Beretta kohta relvaluba olemas, jäi tema vastu algatatud kriminaalasi soiku. Eke-Pärt Nõmme lühike, kuid seiklusterohke elutee lõppes 26. juulil 1996 Saaremaal puhkust veetes. Ametlikuks surmapõhjuseks loeti südameriket,

⁵ Saar 1998, lk 109.

⁶ Rindelin Võru. Võrumaa aastatel 1987-1988. 1997. aasta 21. oktoobri konverentsi materjalid. Toimetanud Mika Raudvassar. Võro, 1999, lk 31.

kuid ringlesid ka kuuldused uimasti üledoosist.

Vaatamata ERSP moodustamise ettepaneku tegemisel ilmnunud kahtlastele ajenditele on algatuse tähtsus raske üle hinnata. See ettepanek oli pöördepunktiks vastupanuliikumise ajaloos. Tegemist oli algatusega luua esimene avalikult tegutsev poliitiline erakond nii okupeeritud Eestis kui ka Nõukogude Liidus ja Ida-blokis üldse. Veelgi enam: selle ettepaneku kaudu pandi alus mitmeparteisüsteemi tekkele kogu Nõukogude Liidu territooriumil. Pärast Moskvas toimunud pressikonverentsi pälvis ERSP loomise ettepanek Lääne teabeagentuuride elavat huvi. Ettepanekule allakirjutanutel tuli anda kümneid intervjuusid selleks spetsiaalselt Tallinna sõitnud väliskorrespondentidele.

Seevastu Eesti NSV ajakirjandus ei suutnud selgi juhul reageerida teisi kui Hirvepargi sündmuste puhul. 21. veebruari Rahva Hääles ilmus noore ajakirjaniku Margus Metsa sulest kirjutis pealkirjaga *Me vajame mõttekainust*, milles ERSP algatajaid kirjeldati kui perestroika põhjalaskjaid: "Küll aga tahan avaldada arvamust, et need sündmused (Hirvepargi meelevaldus ja Tartu rahulepingu aastapäeva tähistamine 2. veebruaril Tartus – VN) olid demokratsiseerimisele ja avalikustamisele valus tagasilöök, mille armid võivad tunda anda veel tagantjärele. /.../ Mulle tundub, et ühtäkki oli nende vaevalt paarikümne inimese tegevuse tõttu sattunud ohtu paljude tuhandete inimeste pingutused leida arukat lahendust meie ühiskonna sõlmküsimustele. /.../ Tõele au andes on nad oma "ettepaneku" koostamisel kõvasti vaeva näinud. Selle 34 punktist on vaid mõned üksikud sellised, mida meie ajakirjandus viimastel aastatel pole avalikult arutanud. Otse öeldes on nad omastanud kümnete ajakirjanike, teadlaste ja ühiskonnategelaste mõtteid, need kontekstist lahti rebinud ning sotsialistlikule arengule võõraste põhimõtetega ühte sidunud." Mets lõpetas paatoslikult otsekui kellegi kiiduavaldusi oodates: "Ma ei usu Väärtnõud, Nõmme, Orulat, Pärnastet ja teisi võõramaiste uskumuste kummardajaid, olgu selleks siis idamaine jumalus või meretagune tõde."

Ajakirjanik Margus Metsale oli ERSP ettepaneku algatajaid hurjutava artikli kirjutamine "sellitöök", sest üsna varsti ülendati ta komsomolilehe Noorte Hääle peatoimetajaks. Sama tehnoloogiaga oli omal ajal Tartu häälekandja Edasi peatoimetajaks saanud Mart Kadastik.⁷

Pärast ERSP moodustamise ettepanekuga kaasnenud elavat suhtlemist välisajakirjanikega ei asunud erakonna loomise ettepaneku välja käinud seltskond tegema ettevalmistusi ERSP moodustamiseks. Ühelt poolt oli see tingitud veebruaris ja märtsis aset leidnud repressioonidest, teisalt jättis

⁷ Laar, Ott, Endre. *Teine Eesti* 1996, lk 265.

nelja ERSP moodustamise ettepaneku eestvedaja väljaränd tühiku, mida kohalejäänud ettepanekule allakirjutanud ei olnud suutelised täitma. Andres Mäe andmetel kujutasid ERSP moodustamise üleskutse väljakäinud isikud ette vaid senise sõpruskonna laiendamist lähimate kaasvõitlejatega. Kui Hirvepargi kõnekoosoleku praktiliseks väljundiks sai stalinismiohvrite mälestusmärgi üleskutsele toetusallkirjade kogumine, siis ERSP üleskutsele ei järgnenud mingit teadet selle kohta, kuidas erakonnaga ühineda.⁸ Ettepaneku realiseerimine oli esialgu jäänud paremaid aegu ootama. Uus algus tuli 1988. aasta aprillis, kui astus kokku ERSP Korraldav Toimkond, mille eesotsas olid juba teised inimesed.

ERSP Korraldava Toimkonna moodustamine

1988. aasta kevadel toimus otsustav pööre Eesti taasiseseisvuse eest peetas võitluses. Iseäranis tugeva impulsi rahva ühiskondliku aktiivsuse kasvule andis 1.-2. aprillil Tallinnas Toompeal toimunud loominguliste liitude ühispleenum, kus tuntud haritlaste poolt öeldi avalikult välja Eesti elu valupunktid. Kuna kedagi selle eest ei repressseeritud, aitas see sündmus oluliselt kaasa hirmupaine kadumisele rahva seas. Pleenum oli ka signaaliks ajakirjandusele, mis muutus siitpeale tunduvalt vabameelsemaks. MRP-AEG liikmete ja teiste "äärmuslaste" kallal näägutamise kõrval hakkasid lehed avaldama ka mitmeid ühiskondlikke probleeme kriitiliselt lahkavaid artikleid. Maarja Päril-Lõhmuse hinnangul võttis EKP, seoses KGB rolli avalikuks tulemisega ajakirjanduse juhtimisel, ajakirjanduse suhtes uue taktika. Eesti Raadios ja Eesti Televisioonis algasid ühiskondlikke protsesse kajastavad otsesaated. Mõistagi juhtisid neid saateid eriti usaldatavad parteilised ajakirjanikud, kelle kohuseks oli tekitada muljet avalikkusest ja spontaansusest. Saated aga olid lavastatud, kontrollitud ning kindlateks ja usaldusväärseteks peetavate osatäitjatega.⁹ Sellele vaatamata ei suutnud EKP sündmusi täielikult kontrolli all hoida. Raadios pälvis suure kuulatavuse loominguliste liitude kultuurinõukogu reedene raadiotund, milles loomeinimesed ja poliitikud vastasid telefoni teel esitatud küsimustele. Televisioonis kandis sama liini Hagi Šeini ja Rein Järliku juhitud vestlussaade *Mõtleme veel*.

Selle perioodi poliitilise elu tippsündmuseks olid ka 14.-17. aprillil Tartus toimunud IV muinsuskaitsepäevad, kus saavutati sini-must-valge Eesti Vabariigi riigilipu aktsepteerimine võimude poolt. Seni oli sini-must-

⁸ Andres Mäe. *Ühe erakonna lugu*. – Tuna 1/2000, lk 77.

⁹ Päril-Lõhmus 1997, lk 1802.

valge lipu väljatoomist käsitletud võimude poolt kui kriminaalkuritegu, nüüd aga olid võimud sunnitud sellega kui paratamatusega leppima. Kuigi kaks nädalat hiljem kisti Tallinnas 1. mai demonstratsioonil miilitsate poolt Valev Kruusalu käest sini-must-valge rüütehnikas linik, kuulutas ENSV Ülemnõukogu Presiidium vahetult enne jaanipäeva sini-must-valge trikoloori Eesti rahvuslipuks.

Võrreldes Hirvepargi meeleavalduse järgse surveajaga olid aprillikuus olud tundmatuseni muutunud. Ootamatult oli KGB loobunud lühiajaliste arestide praktikast, millega oli algust tehtud 1987. aasta septembris, takistades Lagle Parekit Tarvastusse muinsuskaitsepäevadele jõudmast, ning mida edaspidi rakendati süstemaatiliselt MRP-AEG liikmete kallal iga kalendritähtpäeva järgi eeldatava meeleavalduse puhul. Nii püüti rahvakogunemised jätta ilma liidriteta. Sõjaväe kodusõppustelt naasid sinna karistuseks Tartu rahu aastapäeva meeleavalduse organiseerimise eest saadetud Jüri Adams, Urmas Inno, Andres Mäe ja Viktor Niitsoo. Mitmel aktiivsust ilmutanud isikul (Tiit Madisson, Vello Väärtnõu, Eke-Pärt Nõmm, Ärvi Orula, Heiki Ahonen, Peeter Bötker jpt) oli võimaldatud emigreeruda.

13. aprillil tehti telesaates *Mõtleme veel* tollaegse Eesti NSV Plaanimikomitee teaduri Edgar Savisaare poolt ettepanek moodustada Rahvarinde perestroika toetuseks. Kutsuti üles moodustama töökollektiivides Rahvarinde tugigruppe. Rahvarinde üks ämmaemandaid Marju Lauristin on hiljem nimetanud rahvarindete eesmärgiks muuta perestroika ülevalt demokraatlikeks reformideks, mis tulevad altpoolt.¹⁰ On avaldatud mitmesuguseid arvamusi selle rahvaliidumise tegelike niiditõmbajate (mitmed uurijad on selleks pidanud KGB-d) kohta. Vaieldamatu on siiski see, et rahvarindete loomine üle kogu Nõukogude Liidu toimus Moskva keskviimise heakskiidul ja toetusel, ilmse sihiga kanaliseerida rahva radikaalsed nõudmised suhteliselt vaoshoitud ja ülevalt poolt kontrollitava massiliikumise sängi. Teiselt poolt julgustasid Rahvarinde suhteliselt mõõdukad programmilised eesmärgid poliitikasse tulema hulgaliselt inimesi, kellele näiteks MRP-AEG seisukohad tundusid liiga radikaalsetena. Samuti oli Rahvarinde teke hea võimalus terava haistmise ja kiire reageerimisega karjeristidele, kellel avanesid selle liikumise kaudu head väljavaated jahtida sooje kohti. Rahvarinde moodustamisega taastas isemajandava Eesti ideed poliitilise ratsuna kasutatav seltskond liidrirolli Eesti poliitikas.

Sellises olukorras tuli aktiivsust ilmutada ka iseseisvuslastel. Kuigi 21.

¹⁰ Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post Communist Transition. Edited with Marju Lauristin & Peeter Vihalemm with Karl Erik Rosengren & Lennart Weibull. 1997, lk 73

jaanuaril lansseeritud ERSP moodustamise ettepanekut polnud keegi tühiseks kuulutanud, ei olnud peale ettepaneku teksti avalikustamise ja mõningase populariseerimise selles suunas midagi ette võetud. Kuna algatus oli tehtud ja see oli leidnud üllatavalt head vastukaja, oli 1988. aasta kevadel vajalik jätkata sealt, kus aasta algul oli mitmesugustel põhjustel pooleli jäänud. 21. aprillil 1988 tegid Jüri Adams, Henno Arrak, Karin Inno, Urmas Inno, Mati Kiirend, Lehti Metsaalt, Kalju Mätik, Viktor Niitsoo, Lagle Parek, Arvo Pesti, Eve Pärnaste, Endel Ratas, Erik Udam ja Mati Vilu avalduse, milles teatasid Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei Korraldava Toimkonna moodustamisest. Avalduses rõhutati järjepidevust ERSP moodustamise ettepanekuga ning nenditi, et sündmuste ja ideede edasine areng on kinnitanud, et ettepanekus esitatud taotlused väljendavad suure osa eesti rahva poliitilisi sihte. Toimkond seadis endale ülesandeks kõigi ettepaneku toetajate ühendamise ja loodava partei programmi projektide ettevalmistamise. Lõppsihiks oli erakonda asutava koosoleku kokkukutsumine.¹¹ Esmakordselt võeti kasutusele ERSP hüüdlause *Eesti eest!*^{*}

Kuna Korraldav Toimkond oli rõhutanud otseselt järjepidevust 21. jaanuari 1988 ERSP moodustamise ettepanekuga, olid neil erakonna nime osas käed seotud. ERSP nimega on seotud omapärane seik. Kuigi eesti keeles on sõnad "partei" ja "erakond" sama tähendusega, on alates XX sajandi alguskümnenditest Eesti vasakpoolsed poliitilised organisatsioonid (kommunistid, sotsialistid) eelistanud sõna "partei", samal ajal kui neile vastanduvad eelistasid sõna "erakond". Politoloog Rein Toomla on ERSP ja sotsiaaldemokraatide näitel väitnud, et kümne aasta taguses Eestis oli ühe või teise termini valik juhuslik.¹² Tegelikult tekitas sõna "partei" ERSP moodustamise ettepaneku initsiaatorites sügavat vastumeelsust, kuna see sõna seostus nende silmis otseselt komparteiga. Eve Pärnaste andmetel valiti nimetuseks ikkagi teadlikult partei, näitamaks, et ühe partei aeg on läbi saanud ning et sõna "partei" pole üksnes kompartei sünonüüm. Sõna "erakond" jäi kõrvale aga ka hoopis proosalisemal põhjusel: nimelt oleks akronüüm erakonna nimest olnud ERSE, mis teatud tähe lisamisega saanuks

¹¹ Kogumik MRP-AEG Infobülletaan 1998, lk 493-494.

^{*} Henno Arrak kujundas sellise tekstiga reklaamsärgi, kus valgel põhjal oli sinine ja must tekst *Eesti Eest!*. Need särgid said ERSP-lastel mitteametlikuks vormiriietuseks, mida kanti mitmesugustel üritustel. Särke kandsid meelsasti ka ERSP-sse mittekuuluvad isikud, eriti noored. 1988. aasta lõpus muudeti ERSP dokumentides seda hüüdlause lisades sõna *Vaba* ning kogu lause kõlas *Vaba Eesti Eest!*. Olgu öeldud, et lööksõna väljamõtleva ei olnud teadlik, et 1945.-1946. aastal oli Paides tegutsenud põrandaalune vastupanuorganisatsioon Uus Eesti, kes andis välja omakirjastuslikku ajalehte *Eesti Eest*.

¹² Rein Toomla. *Eesti erakonnad*. Tallinn, 1999, lk 11.

pejoratiivse kõla.

Rein Taagepera on juhtinud tähelepanu sellele, et ERSP nimetus hoiduti kasutamast sõna "iseseisvus", mis tol ajal oleks olnud liiga provokatiivne, ja võeti tarvitusele tagasihoidlikum väljend "sõltumatus". Küll aga tõlgiti erakonna nimi inglise keelde kui *Estonian National Independence Party*, kusjuures sõna "sõltumatus" oli tõlgitud kui *independence*.¹³

Ida-Euroopa riikides ja Eestis demokratiseerumist ja erakonnastumist uurinud inglise politoloogi David Arteri järgi jaguneb erakondade teke kahte faasi. Neist esimene hõlmab idee kujunemist, selle väljakuulutamist, ettevalmistusperioodi ja erakonna asutamist. Teise perioodi moodustab partei ülesehitamine ja selle institutsionaliseerimine.¹⁴ Korraldava Toimkonna tegevus kattub Arteri poolt kirjeldatud mudeli esimese faasiga.

Erinevalt MRP-AEG-st tegutses Korraldav Toimkond tunduvalt organiseeritumalt. Reglemendiga määrati selle liikmete maksimaalseks arvuks 20. Seega nähti ette võimalus inkorporeerida veel viis lisaliiget. Toimkonna suuruse määramisel oli lähtutud olemasolevast tegijate arvust. See aga jäi väga väikeseks, kuna MRP-AEG Eestis asuvate liikmete arv ei ületanud kunagi viitteist. Teisalt aga oldi arvamusel, et liiga suur liikmete kogum valgub laiali ega osutu töövõimeliseks. Kuigi toimkonna koosolekutest võtsid tihti vaatelejana osa ka Tunne Kelam, Helju Tauk ja Vello Salum, ei kuulunud nad formaalselt toimkonda.

Kelam oli alates 1960. aastate lõpust osalenud pörandaaluses vastupanuliikumises, etendades juhtivat osa Eesti Demokraatliku Liikumise ja Eesti Rahvusrinde poolt allkirjastatud ÜRO peasekretär Kurt Waldheimile saadetud memorandumi koostamisel. Samas oli ta hoidunud igasugusest avalikust tegevusest. 1989. aasta novembris Ene Hionile antud intervjuus meenutas Kelam, et ta oli šokeeritud, kui kuulis ERSP moodustamise ettepanekust.¹⁵ Ilmselt olid 1988. aasta kuuma suvega poliitilised olud sedavõrd vabamaks muutunud, et isegi ettevaatlik Kelam sõandas avalikult välja astuda. Helju Tauk oli 1980. aastate keskel koos Kelamiga osalenud nn pörandaaluse ülikooli tegevuses. Sellesse ringi kuulusid mitmed haritlased, nagu Arvo Valton, Heli Susi, Vardo Rumessen, Haljand Udam, Rein Ruutsoo jt, samuti endine poliitvang Mati Kiirend. KGB tegi Kelamile ja Taugile vastavalt 22. mail ja 21. juunil 1985 ametliku hoiatuse "natsiona-

¹³ Rein Taagepera. *Estonia: Return to Independence*. Boulder • San Francisco • Oxford, 1993, lk 165.

¹⁴ David Arter. *Parties and Democracy in the post-Soviet Republics. The Case of Estonia*. Dartmouth, Aldershot-Brockfield, USA–Singapore–Sydney, 1996, lk 19-20.

¹⁵ Ausalt & Avameelselt. *Eesti parteidest II*. Koostanud Ene Hion. Tallinn, 1990, lk 58-59.

listlike kogunemiste ja nõukogudevastaste vaadete levitamise" eest.¹⁶ Piilistvere koguduse pastor Vello Salum aga oli üks väheseid luterlikke vaimulikke, kes sõandas sõna ja teoga eesti rahva huvide kaitseks välja astuda.

Korraldava Toimkonna reglement nägi ette moodustada ERSP põhikirja ja programmi projektide väljatöötamiseks komisjonid. Töö korraldamiseks valiti neljaliikmeline vanematekogu, mille ülesandeks oli reglemendist kinnipidamise järelevalve ja vetoõigus dokumentide kinnitamisel. Komisjonide poolt väljatöötatud dokumendid pidi läbi vaatama üldkoosolek ja esitama need kokkukutsutavale ERSP asutavale koosolekule. Otsuste vastuvõtmiseks nähti ette väga kõrged kvooruminõuded. Nii näiteks oli koosoleku läbiviimiseks vajalik vähemalt $\frac{3}{4}$ liikmete kohalolek, otsuste vastuvõtmine nõudis $\frac{2}{3}$ häälteenamust.¹⁷ Peagi selgus, et kõrged kvooruminõuded osutusid takistavaks teguriks otsuste langetamisel. Esiialgu, kui liikmete arv oli veel väike, ei tekkinud nende rakendamise eralisi raskusi. Ent aja möödudes liikmete arv suurenes ning tekkisid raskused kvoorumi kokkusaamisega. See asjaolu sundis üle minema otsuste vastuvõtmisele lihthäälteenamusega. Üksnes eriti tähtsate otsuste langetamisel säilis koosseisu või $\frac{2}{3}$ ne häälteenamus.

ERSP Korraldava Toimkonna koosolekute protokollidest nähtub, et peamiselt tegeldi põhikirja ja programmi ettevalmistamisega. Nii näiteks otsustati, et liikmete vanuse alampiiriks oleks Läti Rahvusliku Sõltumatuse Liikumise, kellega Korraldava Toimkonna liikmetel kujunesid tihedad kontaktid, eeskujul 16 aastat. Samuti rõhutati vajadust täpselt fikseerida juriidilise isiku õigusi kajastav osa ning sisse viia kollektiivse juhtimise printsiip. Põhikirja püüti koostada selliselt, et loodav erakond ei jätkaks keelatud või pörandaaluse organisatsiooni muljet. Eesmärgiks seati legaalse poliitilise erakonna loomine kui pretsedent. Sooviti hoiduda harjutamast ennast ja rahvast mõttega võimalikest repressioonidest.¹⁸

Võrreldes erakonna põhikirjaga kulges programmi eelnõu koostamine tunduvalt vaevalisemalt. Toimkonnal puudus ühtne nägemus, milline peab olema poliitilise erakonna programm. 1970. aastate algul Eesti Demokraatlikus Liikumises osalenud Mati Kiirend soovitas selle liikumise eeskujul koostada ulatuslik kaheosaline programm. Esimene osa oleks ideoloogiline, mis selgitaks, mida taotletakse. Teises osas leiaksid kajastamist eesmärkide põhjalikum tutvustus, põhiseadusliku korra kirjeldus, juhtimismudel, seisukohad majandusest, kultuurist, haridusest, religioonist, välis- ja sisepoliiti-

¹⁶ Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis. Kogud XIV-XIX. Stockholm, 1986, lk 605.

¹⁷ ERAF, f 9601, n 1, s 2.

¹⁸ Samas.

kast, maa- ja riigikaitsest, kohtukorraldusest, suhetest väliseestlastega ning piiride küsimus (neutraalne maa Ida ja Lääne vahel). Suhetes NSV Liiduga võetakse aluseks Tartu rahuleping. Teine osa pidi käsitlema võitlustaktika küsimusi.¹⁹

Alternatiivse projekti esitas Vello Salum, võttes eeskujuks Jüri Vilmsi Tööerakonna programmi. Selles rõhutati, et fikseerida tuleb eestlaste kui rahvuse õigused, olla rahvusliku nihilismi vastu ning edendada rahvusdemokraatiat. Eesmärgiks tuleb seada eestlaste ühendamine nii kodu- kui ka välismaal. Salumi projektis rõhutati, et Eesti areng sõltub põllumajandusest, seepärast tuleb saavutada talumajanduse taastamine ja riigimõisate likvideerimine. Hariduses peavad kindlat rolli etendama ökoloogiline- ja usuõpetus.²⁰

Korraldav Toimikond otsustas võtta nii Kiirendi kui ka Salumi variandid edasise töö aluseks. Ühtlasi leiti, et programm ei peaks olema liiga detailne ega liiga pikk, ent seejuures peaks see sisaldama kõiki erakonna eesmärke. Programmile lisaks soovitati välja töötada erakonna tegevustaktika okupatsiooni likvideerimiseks, sõltumatuse väljakuulutamiseks, iseseisvusreferendumi korraldamiseks ja vabade valimiste läbiviimiseks. Loodava erakonna üheks esimeseks ürituseks pidid saama teaduslikud konverentsid ja dispuudid tulevase Eesti mudeli ning selle saavutamise taktika küsimustes. Otsustati, et programmi kavandi koostavad Salum, Kelam, Adams ja Kiirend.²¹

Sündmustest ette rutates märgime, et programmitoimikond oma ülesandega toime ei tulnud ning asutava koosoleku toimumise ajaks programmi valmis ei saadud. Et seda vajakajäämist osaliseltki korvata, koostati ERSP Korraldava Toimikonna seisukoht enesemääramise küsimuses. Selles tõdeti, et eesti rahva seisukohalt esmatähtis on rahvuse edasikestmine, mille eeltingimusteks on suur hulk kultuurilisi, poliitilisi ja majanduslikke võimalusi ning vabadusi, mis tagaksid eesti rahvuse arenemise ja koha kõigi maailma rahvaste hulgas. Parimaks vahendiks selle eesmärgi saavutamiseks on rahvuslik iseseisvus. Rõhutati, et omi seisukohti ei peeta ainuõigeteks, vaid tunnustatakse ka teiste rühmituste õigust välja pakkuda teid eesti rahvuse tuleviku kindlustamiseks.²²

Korraldava Toimikonna tegevus ei piirdunud ainult moodustatava erakonna põhikirja ja programmi projektide väljatöötamisega. 11. mail võeti

¹⁹ ERAF, f 9601, n 1, s 2.

²⁰ Samas.

²¹ Samas.

²² ERSP loomine 1988, lk 33-34.

vastu kolm avalikku läkitust (dokumendid nr 1-3), mis olid koostatud Jüri Adamsi poolt. ENSV Ülemnõukogu Presiidiumile saadetud avalikus kirjas nenditi, et ikka veel vangistuses viibivatele Mart Niklusele ja Enn Tartole esitatud süüdistused olid naeruväärsed juba nende arresterimise ajal (vastavalt 1980. ja 1983. aastal – VN) ja veel naeruväärsemad tunduvad need uutmise ajastul. Praegu nimetatakse 1980. ja 1983. aastat stagnatsiooniaastateks ja selleaegsed poliitilised seisukohad on põhjalikult ümber hinnatud. Kirjas nõuti Nikluse ja Tarto viivitamatut vabastamist ja rehabiliteerimist.²³

Dokument nr 2 oli üleskutse ENSV Ülemnõukogule, Ministrite Nõukogule, Prokuratuurile ja Justiitsministeeriumile hüvitada stalinismi kuritegude ohvritele nii moraalselt, juriidiliselt kui ka aineliselt tekitatud kahju ning lõpetada ikka veel kestev sõda väga vanade inimeste vastu. Selleks tuleb lugeda pensioniõigusliku tööstaaži hulka sunnitöölaagrites ja asumisel olnud aeg nendel inimestel, keda on karistatud poliitiliste paragrahvide järgi või kohtuväliselt, samuti talupidamise aastad ning naiste (emade, kasvatajate) kodutöö. Kutsuti üles tühistama ikka jõus olev 1949. aasta salajane määrus, mille kohaselt paljudel metsavendluses süüdistatutel pole õigust elada oma kodutalus või üldse Eestis. Samuti rõhutati vajadust aidata neid tuhandeid eestlasi, kes on jäänud küüditamispaikadesse ja ei tulnud koju, kuna enam polnud kohta, kuhu tulla, või ei ole suutnud endas leida jõudu elu veel kord otsast alata.²⁴

Kolmas dokument oli abipalve Rahvusvahelisele Punasele Ristile, rahvusvahelistele abistamis-organisatsioonidele, eesti organisatsioonidele ning kõigile eesti arstidele ja kõigile eestlastele vabas maailmas. Kirjeldati NSV Liidu farmaatsiatööstuse viletsat olukorda ja ravimite impordi vähenemist viimastel aastatel, mille tõttu on eriti halvas olukorras haiged, kes vajavad pidevalt ravimeid. Paluti Punasel Ristil ning kõikidel abistamisorganisatsioonidel alustada ravimite saatmist Eesti ja NSV Liidu abivajajatele. Eesti arste ja eestlaste organisatsioone kutsuti üles vahendama seda palvet abistamisorganisatsioonidele ja alustama hädaliste abistamist. Eesti arste, farmatseute ning TRÜ arstiteaduskonda kutsuti üles võtma enda peale abi vastuvõtmine ja jaotamine. Lisaks ERSP Korraldava Toimkonna liikmetele olid abipalvele alla kirjutanud arstid V. Loskit, H. Kelk, V. Pillesaar, E. Loskit, H. Kask, H. Laja, M. Haiba, O. Lust ja V. Aller.²⁵

Initiatiive ERSP moodustamiseks tuli ka mujalt. Tartus moodustati Andres Mäe ja Peeter Kari initsiatiivil ERSP Tartu Algatus. ERSP Võru

²³ Kogumik MRP-AEG Infobülletään 1998, lk 494-496.

²⁴ Samas, lk 496-497.

²⁵ Samas, lk 497-499.

Algatuse (Mati Vilu ja Ants Pindis) ning Põlva Algatuse (Üllar Varik ja Tiit Tens) liitumisel moodustus ERSP Kagu-Eesti Ühendus.²⁶

Pikett poliitvangide Mart Nikluse ja Enn Tarto vabastamiseks

Kuigi enamik Nõukogude Liidu poliitvangilaagrites kinnipeetuid, sealhulgas ka eestlastest poliitvangid Arvo Pesti, Lagle Parek, Jan Kõrb ja Heiki Ahonen, olid vabastatud juba 1986. aasta lõpul ja 1987. aasta algul, viibisid kaks kõige nimekamat Eesti vastupanuliikujat, Mart Niklus ja Enn Tarto ikka veel okstraadi taga. Eestis aset leidvate pöördeliste sündmuste valguses tundus see olukord eriti drastiline. Jätkuva vangistuses pidamise põhjuseks oli nähtavasti asjaolu, et mõlemad mehed keeldusid kangekaelselt kirjutamast oma senist tegevust hukka mõistvat avaldust ühes lubadusega mitte enam võidelda nõukogude võimu vastu. Tšekistid Eestist käisid Niklust ja Tartot vangilaagris keelitamas, nad toimetati lennukiga läbirääkimistele Tallinnasse, kus lubati Patarei vanglas kohtuda sugulastega, ent tagajärjetult. Kumbki neist ei soostunud mingit avaldust kirjutama. Ometi tuli nad ükskord vabaks lasta, sest Mihhail Gorbatšov oli deklareerinud, et NSV Liidus enam poliitvange ei ole. Paraku viibisid Niklus ja Tarto ning veel mõned nende saatusekaaslased endiselt Permi oblastis paiknevas erirežiimiga vangilaagris, sest nende vabastamiseks ei suudetud ilmselt NLKP KK Poliitbüroo tasandil langetada poliitilist otsust.

Ka ERSP Korraldava Toimkonna pöördumisele ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi poole nõudega vabastada Niklus ja Tarto ei järgnenud mingit vastust. Seda ei oodatudki, sest oli teada, et nende küsimuses ei ole okupatsioonivõimu omavalitsusorganil mingit sõnaõigust. Kuna legaalsed võimalused olid ammendatud, jäi üle võtta kasutusele avalikud survemeetodid. Küpses otsus alustada ENSV Ülemkohtu hoone piketeerimist. Alljärgnev ülevaade ENSV Ülemkohtu piketeerimise käigust põhineb MRP-AEG Infobülletäänis 22/1988 talletatul.²⁷

Aksioonid Nikluse ja Tarto vabastamiseks olid alguse saanud Hirvepargi meelevaldusel, kus kanti nende vabastamist nõudvaid loosungeid. 25. märtsil 1988 MRP-AEG poolt korraldatud suurküüditamise aastapäevale pühendatud meelevalduse tasalülitamiseks Estonia kontserdisaalis korraldatud diskussioonil esitati poliitvangide vabastamise kohta küsimusi prokurör Heino Tõnismägile. Viimasele anti üle umbes 100 kohapeal kogutud allkirja nõudega vabastada Niklus ja Tarto. 14.-17. aprillil Tartus

²⁶ Kogumik MRP-AEG Infobülletään 1998, lk 499-500.

²⁷ Samas, lk 530-542.

toimunud muinsuskaitsepäevadel alustas MRP-AEG allkirjade kogumist nõudele vabastada Niklus ja Tarto. 25. aprillil otsustas Tartu Muinsuskaitse Ühendus taotleda ENSV Ülemnõukogu Presiidiumilt Nikluse ja Tarto kui silmapaistvate Eesti ühiskonnategelaste viivitamatut vabastamist ja täielikku rehabiliteerimist ning nende süüasja avalikustamist. 4. mail pöördus sama instantsi poole Eesti Muinsuskaitse Seltsi juhatus, taotledes Nikluse ja Tarto süüasjade läbivaatamist ja nende võimalikult kiiret vabastamist. Teadaolevalt olid sama küsimust arutanud ka mõned Rahvarinde tugigrupid ja teised ühiskondlikud rühmitused ning teinud ka asjakohaseid avaldusi. Paraku oli see kõik jäänud tulemusteta.

Olukord muutus 10. juunil, kui televisioonis astus üles Eesti NSV abiprokurör Ülo Roots teatega, et Nikluse ja Tarto süüasjad on läbivaatamisel üleliidulistes õiguskaitseorganites ning tulemustest teatatakse lähemal ajal. 4. juunil oli I Sõltumatu Noortefoorum pöördunud Eesti NSV Prokuratuuri ja Ülemnõukogu Presiidiumi poole nõudmisega teatada 10. juuniks oma seisukoht poliitvangide vabastamise osas; kui seda massiteabe kaudu ei tehta, alustatakse 14. juunil selleteemalisi väljaastumisi üle Eesti. Abiprokurör Rootsi teade aga ei sisaldanud mingit konkreetset informatsiooni poliitvangide vabastamise tähtaegade kohta, mistõttu seda ei saanud ka vastuseks pidada. Kuna sellele teatele midagi ei järgnenud, edastas Sõltumatu Infokeskus 21. juunil Vaba-Sõltumatu Noorte Kolonni Nr 1 ja ERSP Tartu Algatuse poolt Eesti edumeelsele üldsusele ja ENSV Ülemkohtule järgmise teate: "Lähtudes Eesti Sõltumatu Noortefoorumi lõppdokumendi punktist 5.8 nõuame meelsusvangide Mart Nikluse, Enn Tarto ja Sivert Žoldini vabastamist. Kui 30. juuniks 1988 ei ole Mart Niklus ja Enn Tarto vabastatud ja kodumaale saadetud, Sivert Žoldin eeluurimise alt vabastatud ning neist vabastamistest massikommunikatsioonivahendite kaudu teatatud, kutsume kõiki noorsoorühmitusi ja kogu Eesti edumeelset üldsust 1. juulil piketeerima ENSV Ülemkohtu hoonet Pärnu mnt 7."

Võimude viimase katsena pikett ära hoida edastati 29. juunil Eesti NSV massiteabevahendites ETA teade, mille kohaselt Mart Niklus oli vahi alt vabastatud. Teates märgiti, et vabastamise aluseks oli NSV Liidu Ülemkohtu 28. juuni otsus, mis kvalifitseeris Nikluse süüasja (ENSV KrK § 68 – nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda) ümber ENSV KrK §-ks 194¹ (nõukogude riiklikku või ühiskondlikku korda halvustavate teadvalt valede väljamõeldiste levitamine) ja ta kuulub vabastamisele karistusaja ärakandmise tõttu.* Targu ei märgitud, et uue paragrahvi alusel on karistuse mak-

* Järelevalvemenetluse määruse № 02 ДС-84-88 kohaselt vaatas NSV Liidu Ülemkohtu kriminaalasjade Kohtukolleegium koosseisus eesistuja R. G. Tihhomirov ning kaasistujad I. M.

simummääraks 3 aastat. Niklus aga oli vangistuses viibinud üle 8 aasta.

1. juuli hommikuks ei olnud saanud ainsatki teadet, mis oleks Nikluse vabanemist kinnitanud. Ka Tarto ja Žoldini olukord püsis muutusteta. Seetõttu ei olnud mingit põhjust piketti ära jätta. Sama päeva hommikul kell üheksa kogunes ENSV Ülemkohtu hoone ette mõni kümmend plakatite, loosungite ja sini-must-valgete lippudega piketeerijat. Tegelikult paikneti küll Draamateatri esisel laial kõnniteel, plakatid ja loosungid suunatud üle tänava asetseva ülemkohtu hoone poole. Kuigi läheduses sagis mundris ja erariides miilitsaid, KGB-lasi ja linnaametnikke, keda oli tunduvalt rohkem kui piketeerijaid, viimastele takistusi ei tehtud.

Vahetult pärast piketi algust viisid Eve Pärnaste ja Maris Sarv ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi vastuvõtuosakonda umbes 1300 enne piketti kogutud Nikluse ja Tarto vabastamist nõudvat allkirja ning tegid seal avalduse piketi alguse ja seal esitatavate nõudmiste kohta.

Et piketeerijaile esitati piketti uudistavate inimeste poolt väga palju küsimusi Nikluse, Tarto ja Žoldini kohta, tekkis vajadus panna välja sellekohane kirjalik teave. Sõltumatu Infokeskuse liikmete Andres Herkeli, Mait Rauna ja Andres Mäe eestvõttel paigaldati Draamateatri seinale infostend. Järgmisel päeval lisandus stendi eestikeelsele osale venekeelne tõlge, sest huviliste seas oli palju venekeelseid isikuid. Mõni päev hiljem täiustati stendi veelgi ja seati üles kahe poolega teadetestend, kuhu pandi üles piketi käiku kajastavaid materjale, ametiasutustele läkitatud kirjade koopiaid, teateid ja andmeid kogutud allkirjade hulga kohta. Väljas olid ka MRP materjalid ning lendlehe eksemplar, mille levitamine oli maksnud Žoldinile vabaduse. Öhtul pärast piketi lõppemist viidi plakatid, lipud ja infostend Mati Kiirendi Tatari tänavas asuva elamu kuuri, kust need järgmisel hommikul uuesti kasutusele võeti.

Nähtavasti häiris pikett võime sellisel määral, et nad soostusid laskuma

Alhazova ja R. K. Brize 28. juunil 1988 labi NSV Liidu Ülemkohtu esimehe asetäitja protesti Eesti NSV Ülemkohtu Kriminaal-asjade Kohtukollegiumi 8. jaanuari 1981. a otsuse suhtes, mille kohaselt Mart-Olav Niklus tunnustati eriti ohtlikuks retsidivistiks ja talle mõisteti ENSV KrK § 68 (2) järgi 10 aastat vabadusekaotust erirežiimiga paranduslike tööde koloonias koos 5-aastase asumisele saatmisega. Protestis taotleti Nikluse kohtuotsuse muutmist, kõrvaldades tema süüdistusest rida episoodi, kvalifitseerides neid ümber ENSV KrK §-le 194¹ ja vähendades talle mõistetud karistust 3 aastani asumisele saatmiseta.

Kohtukollegium otsustas protesti rahuldada ning kõrvaldada Nikluse süüdistusest episoodi, mis oli seotud "45 isiku avalduse NSVL, SLV valitsustele" koostamise ja levitamisega, seoses kuriteo koosseisu puudumisega. Samuti otsustas kohtukollegium süüdimõistetute tegevuse ümber kvalifitseerida ENSV KrK §-lt 68 sama koodeksi §-le 194¹ ja selle järgi määrata talle karistus 3-aastase vabadusekaotuse näol ning kõrvaldada kohtuotsusest Nikluse tunnustamine eriti ohtlikuks retsidivistiks. (Heinakuu 6/1988, lk 18-20)

piketeerijatega dialoogi. 7. juulil esitati piketeerijate esindajatele kutse tulla läbirääkimistele ENSV peaprokuröri Leo Urge ja siseminister Marko Tibariga. Kui Lagle Parek, Mati Kiirend, Eve Pärnaste, Tiina Hallik, Robert Vaitmaa, Artur Ratas ja videokaameraga sündmust jäädvustama tulnud Karl-Hans Arrak ülemkohtu hoonesse sisenesid, selgus, et asi oli läbirääkimistest kaugel. Pigem oli neid kohale kutsutud ära kuulama võimudepoolseid nõudmisi ja need olid järgmised: Ei ole mõtet piketeerida Ülemkohtu ees, kuna seal ei otsustata midagi Tarto suhtes. Niklus on vabastatud, lihtsalt ta asukoht on teadmata. Uue kriminaalseadustiku väljatöötamine (piketil esitati ka nõudeid muuta kriminaalkoodeksit ning jätta sealt välja §-d 68 ja 194¹ – VN) on ränk töö. Pikett on seaduserikkumine ja karistatav, kuna see on vastuolus ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi 28. jaanuari otsusega rahvakogunemiste ja demonstratsioonide kohta. Pikett aga on demonstratsiooni erivorm.

Järgnes teravas toonis mõtetevahetus. Piketeerijad lahkusid tundega, et järgmisel päeval aetakse pikett jõuga laiali.

Vastu ootusi seda ei juhtunud. Üksnes keegi Eve Pärnastega vestelnud miilits soovitas KGB-d puudutavad plakatid eemaldada, vastasel korral teeb seda miilits. Nähtavasti olid need tugevasti riivanud õrnahingeliste kompartei kilbi ja mõõga rüütlite enesearmastust.

Vahetult enne piketipäeva lõppu saabus hingeldav miilitsa alampolkovnik Aarne Kass, kes teatas, et äsja sai siseministeerium telegrammi, milles teatati Nikluse vabastamisest vangilaagrist 7. juulil. Samasisuline telegramm olevat saadetud ka Nikluse emale. 10. juuli õhtuks õnnestus piketeerijatel saada telefoniühendus Moskvasse jõudnud Niklusega. Selgus, et ta oli vangikongis istudes lugenud ajalehest uudist oma vabastamise kohta. Tema tegelik vabanemine leidis aset 8. juulil kell 17³⁰.

12. juulil kutsuti piketeerijate esindajad Lagle Parek, Maris Sarv ja Viktor Niitsoo Tallinna Lenini Rajooni RSN Täitevkomiteesse. EKP Tallinna Linnakomitee propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja Jaak Saarniit ning Lenini rajooni täitevkomitee esimees Arvo Teder avaldasid soovi piketiprobleemi rahumeelseks ja konfliktideta lahendamiseks, viidates "meie- ja teievastastele jõududele", kes olevat korduvalt üritanud kasutada piketi laialiajamiseks jõudu ning keda nemad olla suurivaevu suutnud veenda sellest loobuma. Valetateid Nikluse vabastamise kohta peeti kahetsusväärseteks, süü veeretati anonüümse "bürokraatia" kaela. Võeti omaks, et Tarto asja lahendamine on veninud. Žoldini juhtumi puhul aga vihjati, et kõigile on ju selge, milles on küsimus: KGB ja prokuratuur ei jõudvat kokkuleppele, kumb firma peab endale tuhka pähe raputama ja Žoldini võimalikult väikese käraga vabastama, kuna loodetud süüdistusmaterjali ei saada

kuidagi kokku.

Sissejuhatuse järel jõuti põhisõnumini. Selgus, et piketti ähvardab veel üks oht. Samal päeval pidi poliitharidusmaja juurde kogunema venelaste vastmoodustatud Internatsionaalne Front, kes ähvardavat arveid klaarida "natsionalistide ja ekstremistidega", kelleks nad pidasid ka piketeerijaid. Seetõttu tegid Saarniit ja Teder ettepaneku pikett katkestada või vähemalt varem ära lõpetada. Sellises olukorras pidasid piketeerijatepoolsed läbirääkijad vajalikuks anda võimudele veel üks võimalus. Oli näha, et ka Eesti NSV juhtkonna huvides oli Tarto ja Žoldini kui pidevate tulitekitajate võimalikult kiire vabastamine. Paraku ei olnud nende võimuses mõjutada Moskvast langetatavaid otsuseid. Suuremate vaidlusteta jõuti järgneva kokkuleppeni: Pikett katkestatakse 12. juulil, et anda võimudele aega Žoldini ja Tarto vabastamiseks ühe kuu jooksul. Sellest teatatakse samal päeval raadios ja televisioonis ning järgmisel päeval ajalehtedes koos kinnitusega, et 31. juulil informeeritakse üldsust asjade seisust. Vastasel juhul alustatakse 1. augustil uuesti piketeerimist.

Mõlemad pooled pidasid kokkuleppest kinni. Veidi pärast kella 16 tulid Saarniit ja Teder teatama, et küsimus on EKP KK-s kooskõlastatud ning et võimude ja piketeerijate vahelisest kokkuleppest teadustatakse samal õhtul raadios ja televisioonis.

13. juuli varahommikul saabus Niklus koos ukrainlasest sõbra ja vangistuskaaslase Grigori Prihhodkoga Tartu raudteejaama. Seal oli neid vastu võtmas suur hulk tervitajaid rahvuslippude ja lilledega. Samal päeval esinesid nad piketeerijate palvel Tallinnas Raekoja platsil korraldatud rahva koosolekul.

ENSV võimud tegid kõik, mis nende võimuses, et piketi taaslustamist ära hoida. Nagu lubatud, vabastati 29. juulil Sivert Žoldin. 2. veebruaril 1988 Eesti Vabariigi 70. aastapäevale pühendatud lendlehtede levitamisel tabatud Žoldini süüasjaga tegeles kuni maikuuni ENSV prokuratuur (uurija Aksel Onk). Pärast seda võttis uurimise üle KGB, püüdes Žoldini elukohast leitud isiklike märkmete ja kirjutiste põhjal kokku traageldada uut kriminaalasja. Selle tingis asjaolu, et Edasis avaldatud Žoldini poolt levitatud lendlehe tekst oli muutnud absurdseks Žoldini süüdistamise lendlehtede levitamises. Ometi saavutas KGB väikese moraalse võidu, kuna neil õnnestus saada Žoldinilt end süüdi tunnistav avaldus. Viimase sõnul nõustus ta sellist avaldust kirjutama Lagle Pareki eeskujul, üritades "annetada KGB-le tühja õhku".²⁸

Järelehüüdena avaldati sama päeva ajalehtedes artikkel pealkirjaga

²⁸ Heinakuu 1/1990, lk 31.

Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Komitees, milles organid püüdsid anda asjale omapoole seletuse: "On kindlaks tehtud, et 1987. a. suvel-sügisel Žoldin kohtus kahel korral nn. MRP-AEG grupi aktiivse liikme Lagle Parekiga, kellega tal oli ka kirjavahetus. Samuti kohtus ta selle grupi teise juhtiva liikme Heiki Ahoneniga. 1988. a. jaanuari lõpul sai Žoldin veebruarikuus NSV Liidust lahkunud endiselt Tallinna elanikult Vello Väärtnõult, kes septses nn. "Eesti rahvusliku sõltumatus partei" loomise plaane, levitamiseks üle 2000 lendlehe. Seejuures Žoldini arvates need lendlehed pärinesid MRP-AEG grupilt. Uurimismaterjalidest nähtub, et Žoldin on kindlate veendumusteta isik. /.../ Temalt äravõetud materjalid nn. "natsionaalfašistliku partei" kohta koostas ta viimase karistuse kandmise ajal 1979.-1985. a., olles kibestunud ja rahulolematu võimuorganitega pikaajalise karistuse pärast. /.../ Lendlehti hakkas ta levitama teiste isikute mõjutusel, saades valesti aru ühiskondlik-poliitilise elu aktiveerumise, uutmise ja demokratiseerimise protsessist. Esitatud süüdistuses Žoldin tunnistab end täielikult süüdi ning sellekohases avalduses uurimisorganitele kahetseb oma teguviisi. Seda arvestades on kriminaalasi lõpetatud ja Žoldin vahi alt vabastatud."²⁹

Enn Tarto olukord oli aga endine. Kuna tema vabastamise lubadus oli täitmata, alustati 1. augustil uuesti piketeerimist. Tarto vabastamise nõudele oli nüüd lisandunud nõue vabastada sõjaväeteenistusest keeldumise eest vangistatud elusõnalane Aarne Heide. Pikett kestis kuni 18. oktoobrini, mil Enn Tarto viimaks vabanenuna kodumaale jõudis. Seoses Enn Tarto vabastamisega suutsid võimud jätta mulje, et sündmusi kontrollivad nemad. 1. oktoobri 1988 Rahva Hääle teatel pöördus Tarto abikaasa Erna Tarto 14. septembril Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi poole taotlusega vabastada Enn Tarto temale mõistetud kriminaalkaristuse edasisest kandmisest. Samas märgiti, et humaansetel kaalutlustel rahuldab presiidium Enn Tarto abikaasa armuandmispalve 29. septembril: Enn Tarto vabastatakse põhikaristuse kandmisest ja asumisele saatmisest. Siiski kulus selle otsuse vastuvõtmisest kuni Tarto tegeliku vabanemiseni veel ligi kolm nädalat.

Poliitiliste nõudmistega piketeerimine oli Eesti poliitilises elus täiesti uus nähtus. (Ühepäevase piketeerimise kogemus oli Rahvarindel, kui viimasele keelduti pangaarvet avamast. Pikett osutus tõhusaks, sest Rahvarinne sai kiiresti oma tahtmise.) Juba esimesel piketipäeval selgus, et välja olid tulnud mitte üksnes mõne tuntuma organisatsiooni liikmed, vaid enda olemasolust andsid märku üha uued rühmitused. Osales ka palju sõltumatuid, lisaks üksikuid rohelisi, muinsuskaitselasi ja isegi

²⁹ Rahva Hääle 29.VII 1988.

rahvarindelasi. Piketil andsid vaieldamatult tooni MRP-AEG ja ERSP Korraldava Toimkonna liikmed. ERSP lõikaski piketist kõige suuremat profiiti, kuna tulevases ERSP liikmeskonnast moodustas valdava enamiku just piketiseltskond. Seepärast nimetati ERSP-d tema tegevuse algeriiodid sageli piketiparteiks.

Draamateatri-esine kujunes edaspidi traditsiooniliseks piketeerimispaigaks. Hiljem astusid seal korduvalt üles oma peamiselt sõjaväe-teenistusest keeldumise eest vangistatud liikmetele vabadust nõudvad elusõnalased. Paar aastat tagasi nõudsid üksikud entusiastid "riigikukutamise" ja valitsuselt raha väljapressimise süüdistusel vangistatud Tiit Madissoni vabastamist.

Mõned piketeerijad võtsid osa ka mujal toimuvatest samalaadsetest üritustest. 14. juulil korraldati sõltumatu ajakirja Glasnost toimetaja Sergei Grigorjantsi eestvedamisel Moskvas pikett armeenia rahva toetuseks, millest võtsid osa Jüri Mikk, Lehti Metsaalt, Aet Liinat ja Sander Siss (Aleksandr Kokin). Pikett aeti miilitsa poolt kiiresti laiali. Sellel osalenud moskvalasi karistati 30-rublase rahatrahviga, muulasi aga hoiatusega "tänaval huligaanitsemine eest". Eestlastelt konfiskeeriti sini-must-valged lipud, mille tagasisaamiseks alustas Siss 28. juulil tähtajatut näljastreiki. Alles pärast ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe Arnold Rütli isiklikku sekkumist toodi lipud Moskvast Tallinna ja anti miilitsa vaneminspektori Pavel Boizovi poolt 23. augustil Sissile üle. Päev varem oli Siss ülemnõukogu presiidiumi töötaja Lepa lubaduse peale lipud tagastada lõpetanud näljastreigi.³⁰

Asutav koosolek

ERSP asutav koosolek toimus 20. augustil 1988 Pilistvere kirikus. Asukoha valiku tingis kartus, et Tallinnas või Tartus ei ole võimalik üürida suurt saali. Ometi oli olukord Eestis võrreldes 1988. aasta talvekuudega muutunud ja mõne suurema ruumi saamine erakonna asutamiseks pealinnas või ülikoolilinnas ei oleks olnud päris mõeldamatu. Pilistveres tuli aga parata-

³⁰ Heinakuu 4/1988, lk 5-6.

* Pärast asutavat koosoleku toimumist kuulati mitmeid Korraldava Toimkonna liikmeid miilitsaorganite poolt üle, süüdistades neid Pilistvere kiriku ja kirikla ruumide loata kasutamises. Enamik neist keeldus ütlusi andmast ja neid ei karistatud. (Kui oleksite ütlusi andnud, oleks tekkinud alus ja järgnenud karistus! – nii seletas miilits Pärn Viktor Niitsoole Jõgeva miilitsaosakonnas.). Viljandi rajooni rahvakohtu esimees P. Vaher tagastas Jõgeva siseasjade osakonnale protokollid AA N° 042449 13.09.1989.a Viktor Niitsoo kohta, "kuna puuduvad igasugused andmed, mis on asja lahendamiseks vajalikud – tõendid, et V. Niitsoo oli koosoleku organisaator; kes võtsid koosolekust osa ja tõendavad

matult leppida massiteabevahendite vähese tähelepanu ja väliskorrespondentide puudumisega. Ega ametlike väljaannete esindajaid erakonna asutamisele oodatudki. Varasematest kogemustest oli hästi meeles, et sündmuse kajastamine ENSV pressis omandab niikuinii halvustava varjundi. Asutaval koosolekul vastuvõetavad deklaratsioonid kavatseti laiemal üldsuse ette viia kaks päeva hiljem toimival Hirvepargi meeleavaldusel.

Pilistverre oli 20. augustil kokku tulnud umbes 200 inimest, nende seas oli ka külalisi Lätist ja Moskvast. Koosolekut juhatas Erik Udam. Peeti kaks programmilist kõnet. Tunne Kelam ütles välja ERSP põhimõtted ja eesmärgid: "Teadlikkus eesti rahva olemasolu ähvardavast tõsisemast ohust, arusaam selle ohu tekkepõhjustest, vastutustunne rahva hulgas valandunud tervete ja loovate jõudude otstarbeka rakendamise pärast on viinud ERSP asutamiseks rühmitunud isikud järeldusele: eesti rahva kriisist väljaviimise kiireim, realistlikum ja perspektiivsem võimalus on rahvuslik-riikliku sõltumatuse võimalikult kohene taastamine. /.../ ERSP püüdlused rahvuslik-riikliku sõltumatuse taastamisel ei ole õhku rajatud. Need tuginevad ajaloolisele järjepidevusele Eesti riiklikus arengus, üldtunnustatud rahvusvahelistele õigusnormidele, mis kõik seda sõltumatustaotlust sanktsioneerivad, ning käesoleval ajal ilmnenud rahva spontaansetele tahtedavaldustele. Eesti sõltumatuse juriidiliseks aluseks on tänini 1920. aasta Tartu rahuleping, mis tunnustas tingimusteta ja igaveseks ajaks Eesti iseseisvust. Eesti Vabariigi likvideerimine ja Eestimaa lülitamine NSV Liidu koosseisu 1940. aastal toimus rahva tahte vastaselt, suurriigi sõjalise okupatsiooni ja massiterrori tingimustes, nagu seda nüüd isegi nõukogude ajaloolased tunnustama peavad. Seda kinnitab asjaolu, et mitmed demokraatlikud riigid pole Eesti annekteerimist 48 aasta vältel tunnustanud ega kavatse seda edaspidigi teha." Edasi selgitas Kelam, et tegu ei ole poliitilise ekstreemismiga: "Lükkame otsustavalt tagasi katsed samastada Eestile sõltumatust taotlemaid algatusi "äärmuslusega". On kohatu ja ebamoraalne kasutada sääraseid argumente ainuvalitseva partei mitmesuguste organite poolt, kes on ise poole saajandi jooksul teostanud Eestis võimu plaanipäraselt kuritarvitamist kõige äärmuslikumate jõuvahendite ja häbituima valepropaganda abil. ERSP tegevus on pigem katse siiani toimivat ametlikku äärmuslust järk-järgult pehmedada, tehes seda demokraatlikul rahumeelsel teel." Lõpetuseks selgitas kõneleja erakonna eesmärgid: "ERSP eesmärk ei ole võimu haaramine, vaid tingimuste tagamine rahvusliku sõltumatuse võimalikult kiireks taastamiseks rahumeelsete vahenditega. ERSP-d loovad isikud

selle olemasolu; mida sellel koosolekul arutati ja kus kohas see toimus jne. Ainult protokolli alusel seda võimalik lahendada ei ole." See-eest Pilistvere pastorit Vello Salumit karistati halduskorras rahatrahviga. Hiljem see karistus siiski tühistati.

ei taotle kõrgeid ametikohti. Pigem üritavad nad sünge tulevikutaeva foonil täita seda, paljuski ilmselt ebapopulaarset osa, mida näevad oma kohuse ja vastutuse olevat. Lähemas perspektiivis ERSP taotleb ühiskonna vabastamist ühe võimukeskuse monopolist, tegelikkuses väljakujunenud pluralismi tugevdamist poliitilises ja ühiskondlikus elus ning selle seadusdamist. Ta toetab iga ettevõtmist ja sammu, mis nõrgestab stalinliku koloniaalsüsteemi haaret, mis soodustab ühiskonnas juba kujunevaid sõltumatus elemente. /.../ Kuigi meie lõppeesmärk on sõltumatu Eesti Vabariigi taastamine, ei ole põhjust jääda ootama äkilisi imesid. Sõltumatust saab ja tuleb hakata looma konkreetselt, esmajoones meis endis, sest vaba saab olla ainult see ühiskond, mille liikmed ise on vabanenud eelarvamustest, hirmudest, välistest skeemidest ja sisemisest sunnist. /.../ Siin, Pilibistveres, on täna tekkinud üks vaba, iseseisva Eesti saareke. See saareke ei tarvitse homme enam sama vaba olla, ta võib ka väliselt laguneda, kuid temast, tema tänasest hetkeseisundist, tema tänasest vaimupotentsiaalset kiirgav impulss ei saa kunagi haihtuda.”³¹ See oli Kelami esimene avalik ülesastumine.

Vello Salum kõneles moodustatava erakonna programmist sihtidest, keskendudes kahele põhimõistele, mis on ERSP nimes – rahvus ja sõltumatus. Ta alustas tsitaadiga Jakob Hurda kõnest Valga sinodil 1874. aastal: “Mispärast tahame, meie eestlased, oma rahvuse juurde jääda? Igal natsioonil /rahvusel/ on loomulik ning jumalik õigus eksisteerida ja oma rahvust välja arendada ikka täiuslikumate avalduskujudeni. Igal väljastpoolt sissetoodud, vastu natsiooni tahtmist liikuma pandud, vägivaldne ümberahvastamine on loomulikkude olukordade segamine ja üks väevõimeline vaheleastumine jumalikku maailmakorda ning üks vaimline tapatöö inimesesoo edenemise vastu ja saab end valusasti kätte maksmata.” Salum tõdes, et igal rahvusel, olgu ta arvult suur või väike, on ühesugune õigus elule ja iseseisvusele, ning tegi ettepaneku kuulutada 23. august väikerahvuste eluõiguse päevaks.³²

Külalistest võtsid sõna Läti Rahvusliku Sõltumatuse Liikumise esindaja, tulevane Läti Panga president ja Läti Vabariigi peaminister Einars Repše ning Läti Helsingi-86 grupi esindajad Jūris Vidinš ja Jūris Ziemeļis.

Ilma suuremate parandusteta võeti vastu ERSP põhikiri. Selle esimene paragrahv sõnastas ERSP sihi, milleks oli “iseseisva ja demokraatliku Eesti riigi taaskehtestamine rahvusvahelise õiguse üldtunnustatud põhimõtete alusel”. Järgnevalt sätestati ERSP õigused ja tegevusväli, koostöö teiste

³¹ ERSP loomine 1988, lk 8-11.

³² Samas, lk 12-18.

üksikisikute ja rühmitustega, liikmed ja struktuur. Erakonna liikmeks võis olla vähemalt 18-aastane isik ja noorliikmeks 16-17-aastane isik, kes juhitud ERSP põhikirjast ja programmist. Liikmeks vastuvõtt toimus kirjaliku sooviavalduse alusel piirkonna juhatasele. Lahkunuks loeti liikmed, kes pole pool aastat ilma mõjuva põhjuseta osalenud ERSP tegevuses ega tasunud liikmemaksu. Välja võis heita piirkonna koosoleku otsusega, kui liikme tegevus oli sattunud vastuollu ERSP põhikirja või programmiga või kui ta oli sooritanud vääritud teo. Väljaheidetule jäi õigus otsuse edasikaebamiseks aukohtusse.

ERSP struktuuri alamaks üksuseks oli osakond, mis võidi moodustada vähemalt kolme ERSP liikme poolt. Piirkonnad moodustati territoriaalsel alusel. Volikogu, kuhu kuulusid piirkondade esindajad, juhatus ja suurkogu poolt valitud lisaliikmed, juhtis erakonna tööd suurkogudevahelisel ajal. Viieliikmeline juhatus juhtis ERSP jooksvat tööd. Erakonda juhiti kollektiivsuse põhimõtte alusel. ERSP kõrgeim organ oli suurkogu, mis kutsuti kokku kord aastas ja mille ülesannete hulka kuulus põhikirja ja programmi vastuvõtmine või nendes muudatuste tegemine, volikogu, juhatase, aukohtu ja revisjonikomisjoni valimine, samuti otsuse tegemine ERSP tegevuse lõpetamise kohta.³³

Puuduva programmi asemel võeti vastu ERSP asutava koosoleku poliitiline deklaratsioon, mis oli kokku kirjutatud peamiselt Tunne Kelami ja Vello Salumi kõnede põhiteesidest. Sealjuures rõhutati, et kuni programmi valmimiseni lähtutakse olemasolevatest programmilistest dokumentidest.

Viieliikmelisse juhatusse oli kandideerijaid 19, kellest seitse võtsid oma kandidatuuri maha. Valituks osutusid Mati Kiirend, Lagle Parek, Eve Pärnaste, Vello Salum ja Erik Udam. Tunne Kelam juhatusse ei pürginud, kuigi oleks tänu oma mõjukale kõnele kindlasti valituks osutunud. Küll aga valiti ta lisaliikmena volikogusse.

21-liikmeline volikogu moodustus piirkondade esindajatest ja seitsmest suurkogu poolt valitud lisaliikmest. Piirkondi oli selleks ajaks moodustatud üheksa: Kõrvemaa (Urmas Inno), Jõhvi (Avo Kiir), Tallinn (Arvo Pesti), Pärnu (Raivo Piirak), Võru (Ants Pindis), Harjumaa (Artur Ratas), Tartu (Maris Sarv), Viljandi (Ain Vares) ja Põlva (Üllar Varik). Hiljem lisandusid veel Lääne-Virumaa, Läänemaa, Saaremaa, Valga, USA, Kanada ja Rootsi piirkonnad. Jõhvi ja Kõrvemaa piirkonnad nimetati ümber vastavalt Ida-Virumaa ja Järvamaa piirkondadeks. Välispiirkondadest tuli loobuda seoses erakonnaseaduse vastuvõtmisega 1994. aastal, mis keelas erakondade osakondade moodustamise välisriikides. Valiti kolmeliikmeline re-

³³ ERSP loomine 1988, lk 34-36.

visjonikomisjon ja viieliikmeline aukohus. Mõni minut enne südaööd kuulutas koosoleku juhataja Erik Udam Korraldava Toimkonna eeltööd ERSP loomisel lõppenuks, asutava koosoleku ülesande täidetuks ning Eesti Rahvusliku Sõltumatusse Partei 102^{*} asutajaliikmega moodustatuks.

Esimesed sammud

Kaks päeva pärast asutavat koosolekut, 23. augustil, korraldas ERSP Hirvepargis rahvakoosoleku, kus loeti ette ERSP asutava koosoleku materjalid. Erinevalt eelnevast aastast, mil väljaastumine toimus üksnes Tallinnas, korraldas ERSP meelevaldused veel Tartus, Võrus, Põlvas ja Lüganusel. Samuti ei jäänud seekordne 23. augusti ürituse läbiviimine üksnes ERSP kanda. Näiteks Tallinnas olid korraldajateks seitse sõltumatut rühmitust: ERSP Korraldav Toimkond, MRP-AEG, Eesti Kristlik-Demokraatlik Liiga, Eesti Demokraatlik Liikumine '88, Eesti Kristlik Liit, Rahvusliku Sõltumatusse Liiga ja Tallinna Sõltumatu Malev.³⁴ Mujal olid koostööpartneriteks peamiselt muinsuskaitjad.

Suurematest rühmitustest jäi Hirvepargi rahvakoosolekust kõrvale vaid Rahvarinde Algatuskeskus. Nemad olid otsustanud MRP aastapäeva tähistada iseseisvalt ja tegid seda väga suurejooneliselt. 23. augustil korraldati Tallinna Linnahallis suur rahvakoosolek teemal "Stalini poliitika ja Eesti", kuhu peaesinejaks oli kutsutud Moskva Riikliku Ajaloo ja Arhiivi Instituudi rektor Juri Afanasjev. Viimane oli tuntud selle poolest, et erinevalt Mihhail Gorbatšovist ja Kremli juhtkonnast ei eitanud ta MRP salaproto-kollide olemasolu ning pidas neid kuritegelikeks.

Rahvarinde juhtide ilmseks tagamõtteks oli inimeste meelitamine Hirvepargi asemel linnahalli. Osaliselt see ka õnnestus. Linnahall sai rahvast puupüsti täis ja nende jaoks, kes sisse ei mahtunud, paigutati välja helivõimendid. Olgugi, et ka Hirvepargi meelevaldus kujunes rahvarohkeks, suundus enamik sellel osalenuid pärast ürituse lõppu pikas rongkäigus linnahalli juurde.

Kuigi Hirvepargi meelevaldus sai ajakirjanduses tugeva kriitika osaliseks, ei olnud see enam nii räige kui aasta tagasi. Pigem olid ajakirjanikud ametis Rahvarinde ülistamisega, ERSP ja MRP-AEG tegevust püüti kujutada marginaalsete rühmituste ebapädeva, ent utmisele kahjuliku sekeldamisena. Nii näiteks küsis Margus Mets artiklis *Hirvepargis ja linnahallis*:

* Asutajaliikmete õige arv on 104. Hiljem selgus, et kaks Piliistveres täidetud ERSP-ga liitumise avaldust esitati väikese hilinemisega.

³⁴ *Kogumik MRP-AEG Infobülletään* 1998, lk 561.

“Mida taotles MRP-AEG eile Hirvepargis?” Ja vastas ise: “Kuigi sõnavõtjad rääkisid üle tunni, ei saanud ma selget vastust ei Lagle Pareki, Eve Pärnaste, Erik Udami ega teiste MRP-AEG eestvedajate suust. Ja tundus, et ega rahvas eriti oodanudki, sest enamiku lootused olid seotud eileõhtuse Rahvarinde Algatuskeskuse poliitilise koosolekuga “Stalini poliitika ja Eesti” Tallinna linnahallis.”³⁵ Talle sekundeeris Tartu Edasis Raimu Hanson kirjatükiga *Veel kord: MRP ja selle tagajärjed. Rahvakoosolek Raekoja platsil*: “Võrreldes rahvarindelaste esmaspäeva õhtul kontserdisaalis korraldatud koosolekuga jäi teisipäevaõhtune Raekoja platsi koosolek rohketest lipuvärvidest ja rahvuslikest lippudest hoolimata kahvatumaks. Tundub, et “Vanemuises” kõneldi MRP-st täpsemalt, üksikasjalikumalt ja säravamalt. Ja lõpuks – ma pole sugugi kindel, et ERSP leiab lõplikku tunnustust. Nii väike hulk inimesi (102) on pigem rühm mõttekaaslasid kui partei.”³⁶

Erakonna volikogu kogunes esimesele istungile 17. septembril ERSP sünnikohas Pilistveres. Peamise päevakorrakpunktina võeti mõningate reaktatsiooniliste paranduste järel vastu ERSP memorandum Ühinunud Rahvaste Organisatsioonile ja asjastuhvitatud ÜRO liikmesriikide delegatsioonidele. See dokument oli koostatud Tunne Kelami initsiatiivil ning inspireeritud Eesti Demokraatliku Liikumise ja Eesti Rahvusriinde nimel 1972. aastal ÜRO peasekretärile Kurt Waldheimile saadetud memorandumist. Kuigi ERSP pidas Eesti iseseisvuse taastamist võimalikuks rahvusvahelisel tasandil saavutatud kokkulepete tulemusel, loodeti selle memorandumiga ÜRO-le pigem rahvusvahelise üldsuse tähelepanu juhtimist okupeeritud Balti riikide saatusel, kui mingit tegusat reaktsiooni kogu oma tegevusaja jooksul Nõukogude Liidu suhtes jõuetust üles näidanud maailmaorganisatsiooni poolt. Pealegi oli Nõukogude Liit vetoõigusega ÜRO Julgeolekukomitee liige ning sai iga ÜRO initsiatiivi blokeerida.

ERSP volikogu memorandumis anti põhjalik ülevaade Nõukogude okupatsioonist ja selle tagajärjedest Eestis ning tehti järgmised ettepanekud: lülitada Eesti küsimus ÜRO Peaassamblee 1988. aasta plenaaristungil päevakorda, arutades seda ka teistel sobival ÜRO foorumitel; mõista ÜRO liikmesriikide poolt hukka Molotovi-Ribbentropi pakt koos salaproto-kollidega; tunnistada Eesti (samuti Läti ja Leedu) võõrvõimu poolt vägivaldselt okupeeritud territooriumiks, kelle osas pole siiani täidetud Atlandi harta 3. artikliga antud lubadusi; osutada eesti rahvale moraalset ja praktilist kaasabi Nõukogude okupatsioonivägede ja sõjaväebaaside eemaldami-

³⁵ Rahva Hääli 24.VIII 1988.

³⁶ Edasi 30.VIII 1988.

seks Eesti territooriumilt; juhtida tähelepanu Tartu rahulepingu jätkuvale kehtivusele; tagada Eestis (pärast okupatsioonivägede lahkumist) demokraatlike valimiste läbiviimine ÜRO järelevalve all, rakendades vajaduse korral ÜRO korraldajate; anda taastatud Eesti Vabariigile võimalus astuda ÜRO liikmeks. Memorandumis pöördui 27 ÜRO liikmesmaa, kelleks olid Eesti okupeerimist mittetunnustavad riigid, poole palvega esitada käesolev memorandum arutamiseks ÜRO Peaassambleele või teistel ÜRO foorumil ÜRO ametliku dokumendina.³⁷

Volikogu otsusega seati sihiks veel selle aasta jooksul saavutada erakonnale juriidilise isiku staatus. Heiki Ahonenile anti ERSP välispressiesindaja volitused. 25. septembril kavandati korraldada ikka veel vangistuses viibiva Enn Tarto 50. sünnipäeva tähistamine piduliku miitinguga Tallinnas Raekoja platsil. Samas otsustati alustada korjandust Tarto toetuseks.

Varem välja kuulutatud konkursi ERSP sümbolika saamiseks (žürii esimees Tõnis Vint, liikmed Jüri Dubov, Ene Kull, René Kari, Mati Kiirend ja Eve Pärnaste, auhinnafond sihtannetusena saadud 500 rbl) tulemused olid järgmised:

ERSP märk – Eve Pärnaste (preemia 100 rbl.);

ERSP lipp – Urmas Inno (preemia 100 rbl);

ERSP pitsat – René Kari (preemia 100 rbl);

ERSP asutava koosoleku embleem – Sander Siss (preemia 100 rbl).

Kaks 50-rublast eripreemiat jäeti varuks kahe võimaliku ideekavandi jaoks, mida võib tulevikus kasutada.³⁸

Infostendid ja esimene pressikonverents

Üks esmase tähtsusega küsimusi, mis uuel erakonnal tuli lahendada, oli oma häälekandja asutamine. Kuna kõigi ERSP materjalide suhtes valitses ENSV ajakirjanduses infosulg, tuli kiiresti leida vahendid erakonna seisu-kohtade levitamiseks. MRP-AEG Infobülletään, mille veergudel oli ERSP Korraldava Toimkonna materjale avaldatud, lõpetas ilmumise seoses MRP-AEG sulandumisega ERSP-sse ja pörandaaluse kroonika stiilis ajakirjandusvormi aegumisega. Erakondliku häälekandja kiireks käivitamiseks puudusid erakonnas pädevad inimesed. Sõltumatu Infokeskuse olemasolu leevendas osaliselt küll seda infosulgu, kuid nende materjalide levik oli väga väike. Samal ajal oli Rahvarindele avatud roheline tee oma materjalide avaldamiseks ametliku ajakirjanduse veergudel.

³⁷ ERSP loomine 1988, lk 39-44.

³⁸ ERAF, f 9604, n 1, s 20.

Väljapääs olukorrast leiti infostendide kaudu. Eeskuju võeti 1970. aasta teise poole Hiinas kompartei esimees Mao surmale järgnenud ajutise liberaliseerimisperioodi ajal tekkinud "demokraatia müüridest", kuhu üliõpilased maalisid vabadust ja demokraatiat nõudvaid *datsibao*'sid. Infostendi oli edukalt kasutatud juba Nikluse, Tarto ja Žoldini vabastamist nõudval piketil ülemkohtu hoone ees. Esimene ERSP materjale edastav stend nimetusega *Sõltumatu Sakala Sein* pandi Valdo Paddari ja Ain Varese poolt üles 1. septembril Viljandis. Selleks saadi linnavõimudelt ametlik luba. Seevastu Tartus nii libedasti ei läinud. 28. septembril saadi küll linnakunstnikult vastav luba ja stend pandi Rüütli tänavale üles, ent ööl vastu 30. septembrit see varastati. 11. novembril pandi üles uus stend, kuid see võeti linnasekretär Tõnu Antoni korraldusel maha. Kaks päeva hiljem tõid miilitsad Andres Mäele koju Tartu Linna RSN Täitevkomitee aseesimehe Ado Kivi allkirjaga täitevkomitee otsuse keelata ära ERSP stend, kuna ERSP ei ole registreeritud organisatsioon. Otsuse aluseks olla Tartu siseasjade osakonna esildis. Stendi mahavõtmiseks anti kolmepäevane tähtaeg. Selgus, et asja taga oli Tõnu Anton, kes oli tuntuks saanud seoses Tartu rahulepingu tähistamise keelamise ja selle korraldajate kordusõppustele saatmise organiseerimisega. Anton põhjendas stendi ärakeelamist sellega, et Nõukogude sõjaväelastele ei meeldivat, et nende kohalolekut nimetatakse stendil okupatsiooniks. Siseasjade osakonnast seevastu väideti, et nemad pole stendi suhtes esildist teinud. Stendile pandi välja seda fakti kajastavad materjalid Pealkirja all *Uutmine ja sõnavabadus Tõnu Antoni moodi*. Majavalitsusele saabus linna elamukoondise ülema Arvo Sakariase poolt käsk stend maha võtta, kuid töötajad keeldusid seda tegemast. Ent 17. detsembri öösel oli stend lahti murtud ja materjalidest tühjaks tehtud.³⁹

Selline vägivald tekitas paljude tartlaste seas tõsist pahameelt. Jüri Adamsi andmetel võttis ühel Tartu Rahvarinde koosolekul stendi kaitseks sõna üks Rahvarinde juhtfigure TRÜ ajakirjandus-teaduskonna õppejõud Marju Lauristin, kes väitis, et "sõnavabadus on lahutamatu. /.../ kui praegu võetakse ERSP sõnavabadus ära, siis varsti võetakse kõigi oma ära". Adamsi sõnul algas sealt tema sümpaatia Lauristini vastu. Ja samuti veendumus, "et Savisaare kõrvale tema mõttekaaslaseks see inimene kunagi kindlalt ei jää".⁴⁰

Lauristini ülesastumise tulemusena anti küll luba stendi ülespanemiseks, ent stend langes alatasa rüüstamise ohvriks. Olukord paranes alles siis, kui tavaline aknaklaas asendati stendil pleksiklaasiga, kuid ükskord oli

³⁹ ERAF, f 9601, n 1, s 100.

⁴⁰ Laar, Ott, Endre. *Teine Eesti*. Eeslava 1996, lk 36.

seegi ilmselt kirvega puruks pekstud.

Veelgi hullem oli olukord kirjanik Tarmo Tederi ja Jüri Miku poolt toimetatava Tallinna stendiga, mis asus kohvik Pegasuse ukse ees. 20. detsembril 1988 helistas Mikule keegi naine, kes ütles, et ta on Vladimir Iljaševitši ema. Helistajat häiris stendile paigutatud ERSP inimõiguste toimkonna esimehe Viktor Niitsoo artikkel *Kuritegelik psühhiaatria: Roeland Kaschani juhtum*. Naine ütles, et tal on kaks tarka ja intelligentset poega ning mõlema eesnimi algab tähega "V". Neist üks töötab KGB-s, teine ETA-s (see, kes kirjutab Olev Miili varjunime all). Helistaja leidis, et artikli näol on tegemist laimuga, nõudis selle kohest mahavõtmist ja lubas asja kohtusse anda. Samal päeval helistas Mikule ka keegi mees, kes väitis end olevat Iljaševitši töökaaslane, nõudis ähvarduste saatel resoluutselt artikli mahavõtmist. 31. detsembril oli stend väga põhjalikult rüüstatud.⁴¹ Korduvate vandalismiaktide tõttu oldi Tallinnas sunnitud stend lihtsalt õhtul pärast kella 20 maha võtma, et see hommikul uuesti üles panna.

ERSP infostendid pandi üles ka Võrus, Pärnus ja Põlvas.

Eve Pärnaste toimetusel anti välja Asutava Koosoleku materjalide kogumik *ERSP loomine* ja asuti üllitama erakonna dokumentidekogumikku *ERSP Toimetised*. Erinevalt masinakirjas trükitud MRP-AEG Infobülletäänidest olid ERSP kogumikud valmistatud väliseestlastelt saadud arvutitel.

Endiste poliitvangide ja teiste vastupanuliikumisest osavõtnute kõrval, kes moodustasid vastloodud erakonna tuumiku, oli ERSP-ga liitunud võrdlemisi kirju taustaga piketiseltskond. Paljudel neist oli poliitikast ja Eesti lähiajalooost üsna ähmane ettekujutus. Nende harimiseks asus erakond korraldama regulaarseid loenguid mitmesugustel ühiskondlik-poliitilistel ja lähiajaloo teemadel. Tallinnas toimusid need Kalju Oja ja Arvo Pesti eestvedamisel *Arenduskeskuse* nime all TPI aulas. Tartus olid korraldajaks Jüri Adams ja Andres Mäe, loenguid peeti TRÜ Füüsikahoone auditoriumis.

27. oktoobril toimus Tallinnas Kirjanike Maja saalis ERSP esimene pressikonverents, kus ajakirjanike ees astusid üles Lagle Parek, Eve Pärnaste, Mati Kiirend, Vello Salum ja Sander Siss. Kelam andis põhjaliku ülevaate erakonna sihtidest ja kommenteeris ÜRO-le saadetud memorandumit. Pärast pressikonverentsi saadeti see dokument avalikult ja tähitud postiga teele.⁴² Pärnaste esitas statistilisi andmeid ERSP asutajaliikmete kohta: 104 asutaja seas oli mehi 81 ja naisi 23. Vanim liige oli sündinud 1907. aastal, kolme noorima sünniaasta oli 1973. Erakonnaliikmete keskmine vanus oli

⁴¹ ERAF, f 9601 n 1, s 100.

⁴² *Vastupanu kommunistlikule režiimile – eeldus vabanemiseks*. Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei 10. aastapäeva konverentsi materjalid. Toimetaja Ott Raun. Tallinn, 1999, lk 23.

37 aastat. Pärnaste sõnul lähenes erakonna liikmeskond kaheksajale. Erakonna rahvuspoliitikat puudutavatele küsimustele oli vastajaks valitud mitteeestlane Sander Siss, kelle keskmisest ERSP-lasest tunduvalt radikaalsemad seisukohad tekitasid Komsomolskaja Pravda korrespondendis Igor Teterinis sügavat hämmastust. Komsomolilehe kirjasaatja ei suutnud kuidagi mõista, kuidas saavad ühel venekeelsel inimesel olla sellised seisukohad.⁴³

Jahe sügis

1988. aasta kuumale poliitikasuvele järgnes jahe sügis. Kevad-suvel ei olnud Kreml otseselt sekkunud Eesti sündmustesse ja poliitilise elu areng oli kulgenud ilma oluliste tagasilöökideta. Erandiks oli vaid kompartei impeeriumikeskse tiiva poolt juuli keskpaiku moodustatud Interrinne (hiljem Interliikumine), mis moodustati suurte üleliidulise alluvusega ettevõtete venekeelse juhtkonna poolt ja tööliste baasil. Interliikujate, kes eestlaste poolt peagi internatsideks ristiti, juhina kerkis esile tootmiskoondis Eesti Kalatööstuse insener Jevgeni Kogan, kes seni ei olnud ühiskondlikus plaanis millegagi silma paistnud. Tegelikud niiditõmbajad eelistasid mõistagi varju jääda. Interliikumine oli sisuliselt destrukttiivne moodustis, kuna selle algatajad ei teinud saladust, et liikumine oli moodustatud vastukaaluks Rahvarindele. Peamiselt protestiti keeleseaduse projekti vastu, pandi pahaks sinimust-valge lipu legaliseerimist rahvuslipuna, nõuti piiri panemist natsionalismiilmingutele Eestis ja MRP-AEG aktsioonidele. Asemele ei olnud neil pakkuda tegelikult mitte midagi peale nn võrdsete õiguste nõudmise ning Karl Vaino poolt juurutatud kakskeelsuse poliitika jätkamise, mis sisuliselt tähendas venekeelsete õigust jääda ükskeelseks, ehk mitte end vaevata eesti keele selgeksõppimisega. Tegelikult taotleti kõlavate loosungite varjus kolonistide endiste privileegide säilitamist.

Suvistest massimeeleavaldustest eufooriasse sattunud Rahvarinne korraldas 11. septembril Tallinna lauluväljakul järjekordse massiürituse *Eesti-maa laul*. Tolleaegsete hinnangute järgi kogunes isamaalisi laule ja poliitilisi kõnesid kuulama ligikaudu 300000 inimest, ehk nagu korraldajad uhkusega märkisid, kolmandik eestlasi.* Oraatoriteks oli valitud äraproovitud seitskond, ERSP ja sõltumatute noorterühmituste esindajatele sõna ei antud. Ometi oli kogu ettevaatus olnud asjatu, sest korraldajate poolt etteantud

⁴³ Heinakuu 6/1988, lk 4-5.

*Hilisemad hinnangud on seda arvu tublisti kärpinud. 1997. aasta suvel toimunud Michael Jacksoni kontserti oli kuulama tulnud visuaalsel hinnangul umbes sama suur rahvahulk, ent arvuliselt oli kontserdikülalastajaid "ainult" 70000 ringis.

mängureeglite rikkujaks osutus Muinsuskaitse Seltsi esimees Trivimi Velliste. Velliste oli pälvinud kahtlase maine seoses tema rolliga 24. veebruaril sündmuste ajal Tallinnas Tammsaare monumendi juures, mil ta koos telemees Mati Talviku ja teiste tegelastega agiteeris rahvast laiali minema. Tartu muinsuskaitsepäevadel oli ta üritanud Raadil toimunud miitingu keelata Lagle Parekile sõna andmast. Ilmselt oli ta nende näitajate tõttu lauluväljaku ürituse korraldajate silmis igati paslik sõnavõtja.

Seekord näitas Velliste täiesti uut palet, esinedes väga teravas toonis rahvusliku kõnega. Ta meenutas iseseisvat Eesti riiki ja selle riigi juhtide saatust ning tegi ettepaneku taastada president Pätsi ausammas. Samuti nõudis ta vastust küsimusele, kuhu on maetud teised Eesti riigijuhid, sest ta tahab ka nende hauale lilli viia. Sõnavõtja tõdes, et eesti rahva püsijäämine ei ole mõeldav ilma omariikluseta, mille nurgakiviks on Eesti kodakondsus ja eesti keel kui riigikeel. Velliste luges ette Muinsuskaitse Seltsi volikogu nõude Enn Tarto viivitamatuks vabastamiseks, pannes rahva tõstma käed ja skandeerima: "Nõuame!" Kõnet katkestati korduvate aplaudsidega.⁴⁴

Velliste kõne langes kohe Rahvarinde juhtide ja nendega unisoonis esineva ametliku ajakirjanduse kriitikalaviini alla. Juba lauluväljakul antud intervjuus distantseerus sellest Rahvarindes suveräänse juhi Edgar Savisaare järel teist positsiooni omav Marju Lauristin, kes pihtis kitsamas ringkonnas, et ta tundnud, kuidas Lauluväljakul sündis fašism.⁴⁵ Velliste vastu käivitus ajakirjanduses ja massimeedias äge hurjutamiskampaania, mis meenutas lausrünnakuid MRP-AEG liidrite vastu pärast esimest Hirvepargi miitingut. Velliste kõnet nimetati lubamatuks separatismiks, avantürismiks, odavaks efektitsemiseks jne. Valveargumendina, mida oli sagedasti kasutatud peamiselt MRP-AEG ja ERSP vastu, väideti, et see sõnavõtt tuli ka suks perestroika vaenlastele.

Ühena vähestest Velliste kaitseks välja astunutest tegi ERSP juhatus 25. septembril avalduse Eesti üldsusele, massiteabele ja ühiskondlikele liikumistele. Selles tauniti Velliste-vastaseid rünnakuid ja väljendati arvamust, et hukkamõistukampaania põhjuseks oli asjaolu, et "taas ei ole ENSV juhid ja EKP küpsed tunnistama rahva tegelikku meelsust, kuna see on jälle arenenud kiiremini, kui suudetakse ümber häälestada bürokraatiast ja demagoogiast läbi imbutatud ideoloogiaplatvormi".⁴⁶

Sügisese poliitilise elu suursündmuseks oli 1.-2. oktoobril Tallinna

⁴⁴ Laar, Ott, Endre. *Teine Eesti. Eeslava* 1996, lk 438-440.

⁴⁵ Laar, Ott, Endre. *Teine Eesti* 1996, lk 421.

⁴⁶ ERSP Toimetised 2/1989. ERSP dokumendid ja materjalid 20.VIII 1988 – 31.XII 1988, lk 22-23.

Linnahallis toimunud Rahvarinde asutav kongress, mille rahvarindelastest propagandistid ristisid suurejooneliselt Rahvakongressiks. Nagu teisedki Rahvarinde üritused, toimus kongress range stsenaariumi järgi Rahvarinde ladviku range kontrolli all. Sisuliselt oli tegemist kitsa seltskonna poolt varem vastuvõetud otsuste kongressil vormistamisega. Et vältida lauluväljaku ürituse taolisi üllatusi, oldi seekord eriti valvsad, et ebaõnneks isikud sõna ei saaks. Nii ei saanud kõnega esineda ERSP volikogu liige Jüri Adams ja isegi Rakvere Rahvarinde esindaja Kadrina pastor Illar Hallaste. Viimane küll pääses Rakvere Rahvarinde protesti tulemusena kõnetooli, ent Adams pidi oma sõnavõtu ette kandma kongressi kõnekojas. Seal ütles Adams välja erinevused ERSP ja Rahvarinde vahel: "Esimene oluline erinevus sõltumatus partei ja Rahvarinde vahel seisneb selles, et me ei näe mingit võimalust ühelgi tingimusel ega taktikalisel kaalutlusel loobuda iseseisvuse taastamise idee kuulutamisest. /.../ Rahvarindes on praegu väga populaarne mängida sellise mõistega nagu liiduleping. ERSP hindab sellist mängu väga ohtlikuks ja vastutustundetuks. /.../ Üks põhiline erinevus võrreldes Rahvarindega on meil veel. Meie ei võta enda hulka kommunistliku partei tegevliikmeid. Arvame, et nad on vähemalt moraalselt vastutavad selle kurja eest, mida kommunistlik partei on teinud."⁴⁷

13. oktoobril avaldas ERSP juhatus erakonna seisukoha liidulepingu küsimuses. Selles rõhutati, et Eesti Vabariigi okupeerimisel ja annekteerimisel puudub igasugune seaduslik ja moraalne alus ning see on NSV Liidu poolt Tartu rahulepingu rikkumine. Tartu rahuleping on jätkuvalt kehtiv, seda pole tühistatud. Ka MRP lisaprotokoll ei saa kuidagi lugeda Eesti Vabariigi kallal toime pandud kuritegelike aktide õiguslikuks aluseks. Liidulepingu sõlmimist saab mõista kui katset Eesti okupeerimist õigustada ja tagantjärele seadustada. Liidulepingu sõlmimine võib anda mõnele riigile põhjuse tunnustada Eesti kuulumist NSV Liitu *de jure*, mida paljud suurriigid siiani pole teinud. Veel juhiti tähelepanu asjaolule, et omavahel saavad sõlmida lepinguid vaid suveräänsed riigid.⁴⁸

Impeeriumi vastulöök Baltimaades toimuvatele protsessidele tuli 24. oktoobril 1988 ajalehes Pravda avaldatud seaduse *Muudatustest ja täiendustest NSV Liidu konstitutsioonis (põhiseaduses)* projekti näol. Uude konstitutsiooni kavandati küll sisse viia terve rida demokraatlikke uendusid, ent samas plaaniti sealt kõrvaldada need sätted, mis olid andnud liiduvabariikidele õiguse Nõukogude Liidust lahkulöömiseks. Uue variandi kohaselt pidi selle küsimuse lõplik otsustamine jääma NSV Liidu keskvõi-

⁴⁷ Laar, Ott, Endre. *Teine Eesti*. Eeslava 1996, lk 414.

⁴⁸ ERSP Toimetised 2/1988, lk 25.

mule. Nii 1936. aasta stalinlik kui ka 1977. aasta brežnevlik konstitutsioon jätsid liiduvabariikidele vähemalt formaalse õiguse liidust välja astuda. Loomulikult ei arvanud Stalin ega Brežnev, et mõni liiduvabariik sõandaks hakata seda konstitutsioonilist õigust kasutama. Pigem oli see säte sisse viidud propagandistlikel eesmärkidel demonstreerimaks maailmale Nõukogude riigi demokraatlikku olemust. Ent 1988. aasta lõpul oli olukord sedavõrd muutunud, et Kremli juhid hakkasid tõsiselt kartma, et näiteks Balti ja Taga-Kaukaasia vabariigid võivad asuda ära kasutama Nõukogude juhtide kunagist kergemeelsust.

Eesti üldsus reageeris Moskvast tulevale jäisele tuulele kõrgendatud ohutundega. Sel perioodil tekkis eri poliitiliste liikumiste vahel ennenägematu ühtsus, mille tulemusena otsustasid Rahvarinne, Roheline Liikumine ja Muinsuskaitse Selts alustada allkirjade kogumist Eesti NSV ja NSV Liidu Ülemnõukogule adresseeritud avaldustele, milles nõuti NSV Liidu konstitutsiooni muudatuste ja täienduste projekti ning valimisseaduse eelnõude mahavõtmist NSV Liidu Ülemnõukogu eelseisva istungjärgu päevakorrast. Selles aktsioonis osales kõigi Eesti-kesksete rühmituste liikmeid, ERSP kaasa arvatud. Seejuures lisati avaldustesse ERSP ja sõltumatute noorterühmituste initsiatiivil nõue keelustada OMON-i üksused ja ettepanek NSV Liidust välja astumiseks. Ka mitmed Rahvarinde tugirühmad väljendasid seisukohta, et kui konstitutsiooniparandusi arutluselt maha ei võeta, tuleb NSV Liidust välja astuda. Lühikese ajaga kogunes ligikaudu 900000 allkirja. Lauri Vahtre arvates olid konstitutsiooniparandused kata-lüsaatoriks protsessis, mis lõpuks sünnitas idee hakata täiesti tõsiselt nõudma Eesti Vabariigi taastamist õigusliku järjepidevuse alusel.⁴⁹

ERSP volikogu pöördus 6. novembril abipalvega ÜRO peasekretäri Pérez de Cuéllari poole, tehes ettepaneku saata Eestisse võimalikult kiiresti ÜRO vaatlejad ning kavandada abinõud (kaasa arvatud ÜRO korralvalveüksuste sissetoomine) vägivalla ja repressioonide vältimiseks Nõukogude okupatsioonivägede ja Moskva poolt inspireeritud "viienda kolonni" poolt, et tagada tingimused eestlaste vabaks tahteavalduseks oma saatuse otsustamisel.⁵⁰ Volikogu võttis vastu ka seisukoha NSV Liidu konstitutsiooni muutmise projekti kohta, milles rõhutati järgmist: "Tekkinud olukorras leiame, et ENSV Ülemnõukogu erakorraline istungjärk peaks enne NSVL konstitutsiooni muudatuste kinnitamist kuulutama Eesti Nõukogude Liitu mittekuuluvaks riigiks. Samas tuleks anda NSVL valitsusele tähtaeg oma sõjavägede väljaviimiseks ja võimaldada sõjaväes teenivatele eestlastele

⁴⁹ Vahtre 1996, lk 42.

⁵⁰ ERSP Toimetised 2/1988, lk 28-29.

naasta kodumaale. /.../ Me ei näe ühtegi teist ENSV Ülemnõukogu otsust, mis suudaks kaitsta Eesti õigusi ja mis poleks tühistatav NSVL kõrgemate võimuorganite poolt.”⁵¹

Sellisele altpoolt tulevale survele pidi Eesti NSV juhtkond tahes tahtmata reageerima. 16. novembril kokku tulnud ülemnõukogu erakorraline istungjärk võttiski EKP KK I sekretäri Vaino Väljase taktikepi all suure hääaltenamusega vastu suveräänsusdeklaratsiooni ja tegi parandusi Eesti NSV konstitutsiooni, sätestades, et NSV Liidu poolt ratifitseeritud rahvusvahelised õigusaktid on Eesti NSV õigussüsteemi osa. Ühtlasi tunnistati kehtivaks isiklik, era- ja segaomandus ning Eestis leiduvad maavarad kuulutati Eesti NSV omandiks. Üleliidulised seadused ja muud normatiivsed aktid loeti jõustunuks Eesti NSV territooriumil pärast nende registreerimist Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi poolt kehtestatud korras. Eesti NSV Ülemnõukogule jäeti õigus peatada või määrata kindlaks nende seaduste või aktide rakendamise ulatus, kui need rikuvad Eesti NSV suveräänsust, kuuluvad vabariigi võimkonda või ei arvesta kohalikke iseärasusi. Eraldi otsusega tehti NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumile ettepanek liidulepingu sõlmimiseks.

Ülemnõukogu istungil vastu võetud ENSV konstitutsiooniparanduste ja iseäranis suveräänsusdeklaratsiooni tähtsust on raske üle hinnata. Kuigi need seadusemuudatused olid tegelikult deklaratiivsed ning kellelgi ei olnud ettekujutust, kuidas neid rakendada, kutsusid need rahva seas esile suure vaimustuspuhangu. Eriti suurt vastukaja tekitas see lääneriikide massiteabevahendites, kellele oli tõeliseks sensatsiooniks, kuidas hulljulge väike Eesti vägevale vene karule oma õigusi ette kirjutas. Suveräänsusdeklaratsioonil oli oma mõju ka teistele liiduvabariikide, kus samuti hakati nõudma suuremaid õigusi. Aasta hiljem käivituski 1988. aasta novembris Eesti toetamisest hoidunud Leedu ja Läti kiiluvees liiduvabariikide seas “suveräänsuse paraad”, kus üksteise järel võtsid suveräänsusdeklaratsiooni vastu pea kõik liidu- ja autonoomsed vabariigid ning isegi veel väiksemad haldusüksused.

Parast 16. novembrit kerkis ülemnõukogu populaarsus ennenägematule tasemele. Tõeliseks rahvuskangelaseks aga tõusis ülemnõukogu presiidiumi esimees Arnold Rüütel, kes oli vaikides, ent sirgeseljaliselt ära kuulanud Gorbatšovi ja teiste Kremli juhtide kolm tundi väldanud hurjutustelaviini 26. novembril Moskvas toimunud NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi istungil.

ERSP väljendas oma suhtumist suveräänsusdeklaratsiooni 27. detsemb-

⁵¹ ERAF, f 9601, n 1, s 20.

ril 1988 koostatud läkituses 1989. aasta alguspäevil Austraalias peetavale ESTO '88 osavõtjaille* järgmiste sõnadega: "Tervitame ENSV Ülemnõukogu saadikute käitumises ilmnenu muutusi vastutustunde ja Eesti huvide kaitsmise suunas. Samal ajal ei tohi me unustada, et kommunistliku partei juhtkonna moodustatud Ülemnõukogu ei saa kunagi asendada demokraatlikult valitud parlamenti, nagu ei saa ka Punaarmee poolt võimule seatud EKP juhtida ning esindada eesti rahvast. Selliselt kujutab kõnealune deklaratsioon endast pigem sooviavaldust kui sisulist pööret; ühtaegu võib deklaratsioonis näha katset juhtida selle ainulaadse sammuga eesti rahvas taas EKP kiiluvette, ennetamaks rahva valikut täieliku iseseisvuse kasuks. Eestlastest kommunistide lootustele EKP võimalikust asumisest Eesti rahvuslike huvide kaitsja rolli langetati surmaotsus V. Väljase suu läbi: 21. detsembri kõnes deklareeris ta, et "EKP oli, on ja jääb NLKP üheks osaks, tema võitlussalgaks", kelle "sammud olid ja on kantud huvist tugevdada liitu" (s.o Nõukogude Liitu)."⁵²

ERSP poliitiline analüüs *Eestimaa kuum sügis 1988 ERSP vaatevinklist* aga oli tunduvalt kriitilisem: "Pole mingit põhjust arvata, et 16. novembril võeti ENSV Ülemnõukogus vastu mõni otsus, mida polnud eelnevalt võetud asja käigus NLKP KK Poliitbürooga kooskõlastatud. Kõrgema poliitilise pilootaazi kunst seisnes selles, et kavandatud otsused tuli vastu võtta, avamata asjaosaliste enamusele toimuva tõelist tagapõhja. Niisiis taandati eestlaste järjest väljuhäälselt kõlav täieliku iseseisvuse nõue 16. novembri deklaratsiooniga ebamääraseks suveräänsuseks NSVL koosseisus. /.../ ENSV on sama "suveräänne", kui ta oli 10 või 40 aastat tagasi."⁵³

ERSP seisukohalt oli "suveräänsus NSV Liidu koosseisus" pseudolahend, mis oli välja käidud demonstreerimaks eesti rahva seas üha suuremat toetust leidvat iseseisvuse taastamise ideed kui ekstremistlikku. Liidulepingu variant tunduski paljudele eestlastele ahvatlevam, kuna kardeti, et täieliku iseseisvuse nõudmine võib Moskvat vihastada ning ajendada Eestisse tanke saatma. Ometi oli selge, et tol hetkel ei tahtnud Moskva mingist liidulepingust kuulda. Liidulepingu mõtte võtsid Kremli juhid omaks alles 1991. aasta suvel, ent siis ei olnud isegi Balti riikide komparteid enam sellega nõus.

* ESTO '88 korraldajad olid saatnud kutsed ESTO-I osalemiseks Lagle Parekile, Tiina Hallikule, Arvo Pestile ja Erik Udamil, ent neile keelduti andmast väljasõiduvõisat. ERSP läkituse kandis ESTOlastele ette sel ajal ERSP-sse mittekuulunud Vardo Rumessen, millega pälvis kohalolnud rahvarindelase Ignar Fjuki pahameele.

⁵² ERSP Toimetised 2/1988, lk 35-38.

⁵³ Samas, lk 40-41.

Mõttevahetus *Kuidas taastada Eesti iseseisvus*

ERSP-l, aga ka teistel taasiseseisvumist taotlevatel rühmitustel puudus selge nägemus, kuidas ihaldatud eesmärgini jõuda. Lahendusteede leidmiseks küpses mõte korraldada avalik ja laialdane arvamuste vahetus võimalikult suure arvu Eesti organisatsioonide ja rühmituste esindajate osavõtul, et saada ülevaade, kuidas iseseisvuse taastamist ette kujutatakse. Sõltumatu Noortefoorumi eeskujul korraldas ERSP 21. jaanuaril 1989 Tartus mõttevahetuse *Kuidas taastada Eesti iseseisvus*. Üritus toimus TRÜ keemiateaduskonna ringauditooriumis, mis oli sel ajal kujunenud taoliste ürituste traditsiooniliseks korraldamispaigaks. Kutsutud olid esindajad kõikidest rühmitustest (klubidest, tugirühmadest jne), kes toetasid Eesti iseseisvuse taastamist. Peale korraldaja ERSP olid esindatud Muinsuskaitse Selts, Eesti Kristlik Liit, Tallinna Sõltumatu Malev, Võru Skautmalev ning mitmed väiksemad rühmitused ja üliõpilasorganisatsioonid. Kõrvale jäid kompartei, Rahvarinne ja Roheline Liikumine, ent kahe viimase liikmeid oli nii kuulajate kui ka esinejate seas. Massiteabest olid esindatud sõltumatud väljaanded Heinakuu ja Rävola ning ametlikest Looming ja Maaleht.

Mõnevõrra häiris ürituse kulgu see, et Rahvarinne korraldas samal päeval ülikooli aulas Keelefoorumi, arutamaks äsja ülemnõukogus vastu võetud keeleseadust. Seetõttu olid paljud asjahuvilised sunnitud tegema valiku nende kahe ürituse vahel või jaotama aega mõlema jaoks.

Mõttevahetuse korraldajad olid planeerinud kuus pooletunnist ettekannet, millele järgnesid seitsmeminutilised sõnavõttud. Piirduda tuli viie ettekandega, sest teemale *Eesti iseseisvuse taastamise probleemistikust juristi Dilguga* ei suudetud ettekandjat leida.

Tunne Kelami ettekanne kandis pealkirja *Iseseisvus on ainus reaalne lahendus*. Kelam rõhutas, et käimasolevad muudatused pole juhuslikud, vaid kajastavad nõukogude tüüpi sotsialismimudeli üldkriisi: Perestroika on valitseva rühmituse poolt viimases hädas ettevõetud abinõu, mida alustati alles pärast seda, kui see rühmitus oli ühiskonna sügavaimasse kaosesse juhtunud. Perestroika eesmärgiks pole ühiskonna demokratiseerimine, vaid valitsevale rühmitusele hingetõmbe võimaldamine. Eesti ühiskonnas on tekkinud skisofreeniline seisund: ühelt poolt tegi avalikustamine selgeks režiimi ebaseadusliku ja kuritegeliku olemuse, teiselt poolt keeldub režiim järeleandmisi tegemast, pretendeerides endiselt ühiskonna ainujuhtija rollile. Ametliku võimuaparaadi suursaavutus – 16. novembri suveräänsusdeklaratsioon – jäi õhku rippuma, kuna vastuvõtjail puudus julgus oma maailmavaatelise ja parteilise kuuluvuse raamide ületamiseks. Aeg ei oota – sajandivahetusel võivad eestlased olla vähemusrahvus, seega muutuksid

meid praegu ohustavad protsessid pöördumatuks. Praegu vajame Eesti taotluste selget ja põhimõtetlist väljaütlemist. Ainult täieliku riikliku iseseisvuse taastamise alusel saab lahendada meie probleeme, konsolideeruda saab praegu ainult selle püüde ümber. Iseseisvus tugineb õiguslikule järjepidevusele, aluseks on Tartu rahulepingu ja Eesti Vabariigi jätkuv kehtivus.⁵⁴

Tartu Rahvarindesse kuuluva majandusteadlase Arno Susi ettekanne käsitles Eesti omariikluse majanduslikke võimalusi. Susi tõdes: et olla iseseisev poliitiliselt, tuleb seda olla ka majanduslikult; majanduslik sõltuvus viib poliitilisele sõltuvusele (Teise maailmasõja järgne Soome). Ettekandja analüüsis Eesti võimalusi majandusliku iseseisvuse realiseerimisel, võrreldes praegust olukorda 1920. aastate alguse Eesti olude ja Soome saatusega ning jõudis järeldusele, et meil on kõik võimalused olemas. Osutades suurt tähtsust IME programmile, kahetses Susi, et mitmetes iseseisvust taotlevates ringkondades on seda üritust püütud halvustada ja naeruvääristada.⁵⁵

ERSP juhatuse liige Vello Salum leidis oma ettekandes *Eesti Rahvuskirik – Eesti iseseisvuse taastamise kolmas tee*, et esimene tee – majanduslik võitlus (IME ja erimajanduspiirkond) – ei vii meid välja koloniaalsõltuvusest. Teine tee on poliitilise võitluse tee, kuid parlamentaarne võitlus ei vii sihile ainupartei diktaadi tingimustes. EKP reorganiseerimine rahvuspartei on utopia, mitme legaalse poliitilise partei vahelise võitluse võimalus sõltub “hea tsaari” armust. Kolmas tee on EELK kui Eesti rahvuskiriku tugevdamise ja kristlaste konsolideerimise tee, mis on reaalne ja praegustes tingimustes kõige optimaalsemalt ohutu edasimineku tee.⁵⁶

Erinevalt Salumist pidas Jüri Adams oma ettekandes kõige optimaalsemaks poliitilise võitluse teed. Adams rõhutas: “Kui me tahame, et meie iseseisvuspüüdlusi võetaks tõsiselt nii vabas maailmas kui ka Venemaal, peab meie rahvas ja poliitilised juhid seda väljendama ülekaaluka enamuse ja üksmeelega, et kellelgi ei jääks selles kahtlust.” Edasi märkis Adams, et oluline on koostöö Läti ja Leeduga, sest meie saatus on ühine ning Baltimaad moodustavad nii Lääne kui ka Venemaa teadvuses terviku. Uue vaba Eesti ühiskonna struktuur, institutsioonid ja poliitiline kultuur tuleb kujundada praeguse korra sees. Võitlus demokraatlike vabaduste eest on iseseisvusvõitluse osa. Meie taasiseseisvumine ei sõltu ainult meist, selleks on vaja soodsat välist olukorda. Seda suudame kasutada vaid sel määral, kui

⁵⁴ ERSP Toimetised 4/1989. Mõttevahetuse *Kuidas taastada Eesti iseseisvus* materjalid. Tartu, 21. 1989, lk 40-41.

⁵⁵ Samas, lk 20-26.

⁵⁶ Samas, lk 26-31.

oleme selleks valmistunud. Meie iseseisvumine ja Venemaa destaliniseerimine on otseseoses. Ettekandja leidis, et Eesti küsimus tuleb tõstatada ka rahvusvahelisel areenil. Lisaks tuumarelvastuse piiramise läbirääkimistele on algamas kahed suured läbirääkimised tavarelvastuse vähendamiseks Euroopas. Energiliselt koos rahvuskaaslastega Läänes tegutsedes oleks tõenäoline saavutada, et läbirääkimiste objektiks võetaks ka Nõukogude väed Balti riikides ja saavutataks leppimus nende väljaviimiseks või oluliseks vähendamiseks.⁵⁷

Arvukate sõnavõtude seast koorus välja mitmeid huvitavaid seisukohti. Keila ERSP-d esindav Riho Nassar leidis, et iga oma tegu peame me vaagima seisukohast, kas see samm on omariikluse suunas või mitte: "Mida annavad näiteks Moskva valimised? Mitte tuhkagi, nagu näitas eelmise aasta sügis. Väikerahvaste esindajad ei suuda midagi ära teha, ja enamasti ei tahagi, ei nõua Nõukogude Liidust väljaastumist. Ka Rahvarindest pääsevad sinna vaid kommunistliku fraktsiooni esindajad. /.../ Hoopis vastu-pidi: kompartei-meelsed saadikud Moskvas on ohuks rahvuslikele liikumistele. Kriisihetkel /.../ tulevad nemad Moskvast tagasi ja hakkavad rääkima: näete, meid võeti siiski natuke-natuke kuulda. Moskva valimisi saab ära kasutada sammuna teel omariiklusele. Selleks peame neid boikoteerima. Sest – see on eeskätt Muinsuskaitse Seltsi seisukoht – valimistes osaledes me rikume Tartu rahulepingut, sekkume Nõukogude Vene siseasjadesse."⁵⁸

Viktor Niitsoo soovitas taktikalise võitlusvahendina panna suuremat rõhku inimõiguste kaitsele, kuna see on keel, mida Baltimaade iseseisvumistaotlustesse skeptiliselt suhtuv Lääs tunduvalt paremini mõistab. Kuna totalitarism ja inimõigused on üksteist välistavad nähtused, aitab võitlus inimõiguste eest õõnestada impeeriumi alustalasid ning "üldise demokraatiseerimise ja rahvusliku vabanemise voolus juhitakse meie iseseisvuslaev vaba ja rippumatu Eesti riigini".⁵⁹

Kõige põhjapanevama sõnavõtuga esines Karula muinsuskaitaja Kaido Kama, kes tõdes, et meie rahvuslik liikumine on jõudnud teatavasse ummikseisu: "Mida selle vastu teha oleks? Tunne Kelam pakkus siin välja alternatiivteid, kuid need olid natuke üldsõnalised. Siin enne välja pakutud valimiste boikott on kahtlemata nii eetilisel kui rahvusvahelisel õiguse järgi väga õige, kuid tema häda on see, et see on jälle ikkagi mitte midagi tegemine. Meie boikotime, ei tee midagi ja Rahvarindel on ruumi teha seda,

⁵⁷ ERSP Toimetised 4/1989, lk 35-40.

⁵⁸ Samas, lk 41.

⁵⁹ Samas, lk 45-46.

mida tema tahab, tähendab – eesti rahvast petta.” Kama tegi ettepaneku luua koalitsioon ERSP-st, Muinsuskaitse Seltsist, Kristlikust Liidust ja Sõltumatust Malevast. See oleks parempoolne koalitsioon, mis suudaks vastu seista Rahvarindele ning see lülituks täie jõuga sisepoliitikasse. “Järgmine aktsioon oleks kodakondsus, sest valijad saavad olla ainult Eesti Vabariigi kodanikud ja nende järeletulijad. Nende poolt valitud rahvaesindus sätestal korra, kuidas antakse teistele Eestis elavatele inimestele kodakondsus. Olemasolevate organisatsioonide poolt on vaja hakata praegu koostama valijate nimekirju Eesti Vabariigi kodanikest ja nende järeletulijatest. Suund peaks olema sellele, et viia tulevikus läbi alternatiivvalimised ja kokku kutsuda Maapäev, kes oleks siis tõepoolest kutsutud ja volitatud eesti rahva nimel rääkima.”⁶⁰

Koosolek võttis 400 poolt- ja ühe vastuhäälega (ajakirjanik Ülo Veldre, kellele ei meeldinud otsuse vastuvõtmise protseduur) vastu pöördumise eesti rahva, NSV Liidu valitsuse ja maailma avalikkuse poole, milles mõisteti hukka Eesti Vabariigi jätkuv okupeerimine Nõukogude Liidu poolt, nõuti NSV Liidu valitsuselt tänini kehtiva Tartu rahulepingu järgimist, MRP avalikku taunimist ja selle salaprotokollide tühistamist. Samuti nõuti Eesti, Läti ja Leedu vabaduspüüete arutamist rahvusvahelistel foorumitel ning Euroopas toimuvatel relvastuse vastastikuse vähendamise läbi rääkimistel, saavutamaks NSV Liidu okupatsioonivägede lahkumine Baltimaadest. Eesti rahva poole pöörduti üleskutsega jätkata rahumeelsete vahenditega Eesti iseseisvuse taastamist.⁶¹

Samal õhtul toimus Tartus ka ERSP volikogu istung, kus põhiteemana oli arutlusel suhtumine NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressi valimistesse. Kõlama jäid seisukohad, et valimisseadus on ebademokraatlik, sest kusagil ei ole enam kaudseid valimisi ning et valimisseadus võimaldab võimudel saadikutega manipuleerida. Edasi leiti, et valimised on NSV Liidu siseasi ning nendes osalemine oleks okupatsiooni legitiimsuse tunnistamine. Kuna Tartu rahuleping kehtib, pole meil põhjust minna võõra riigi organeid valima jne. Täielikku boikotti pooldas kuusteist, osalise boikoti (hääletuse boikoteerimine, kuid osalemine valimiskomisjonide töö kontrollimisel) poolt hääletas kolm volikogu liiget. Boikoteerida otsustati aktiivselt, põhjendades ja levitades oma seisukohti. Selleks kavandati välja anda vastavasisuline lendleht.⁶²

⁶⁰ ERSP Toimetised 4/1989, lk 55.

⁶¹ Samas, lk 7.

⁶² ERAF, f 9601, n 1, s 20.

Sini-must-valge rahvuslipu heiskamine Pika Hermanni torni

1989. aasta veebruari teisel poolel tundus, et esmakordselt on tekkimas koostöö kõigi kompartei-välisete jõudude vahel. Nimelt tegi Rahvarinne Muinsuskaitse Seltsile, ERSP-le, Rohelisele Liikumisele ja mitmele sõltumatule ühendusele ettepaneku tähistada ühiselt Vabaduse väljakul Eesti Vabariigi 71. aastapäeva. Selle koostööpakkumise taga ei olnud siiski idee-line lähenemine, vaid hoopis proosalisem põhjus. Nimelt oli 16. novembri suveräänsusdeklaratsiooni ja 1988. aasta algul vastu võetud keeleseadusega saavutatud populaarsusest tiivustatud EKP otsustanud tähistada pidulikult 24. veebruaril Eesti Vabariigi 71. aastapäeva ja kavatses sel päeval heisata sini-must-valge lipu Toompeale Pika Hermanni torni. Selle sammuga loodeti saavutada veelgi suuremat poolehoidu rahva seas ja saavutada punkti-võit Rahvarinde üle, keda kui "sotsiaalselt lähedast" pidas kompartei võimuvõitluses oma suurimaks rivaaliks.

Rahvarinne oli leedulaste eeskujul, kes *Sajūdise* initsiatiivil olid juba 1988. aasta suvel Vilniuse Gediminase torni leedu rahvuslipu heisanud, kutsunud üles sini-must-valge heiskamiseks Toompeale ning Eesti Vabariigi aastapäeva tähistamiseks 24. veebruaril. Rahvarinde deklaratsioonis iseseisva Eesti riigi 71. aastapäevaks kutsuti ENSV Ülemnõukogu Presiidiumit üles taastama sini-must-valge rahvuslipp Eesti riigilipuna. Üleskutset põhjendati sellega, "et kuigi iseseisev Eesti riik on lakanud olemast, siis stalinismi poolt ajutiselt annekteeritud riigina on tal õigus kasutada oma endisi riiklikke sümboleid".⁶³

See üleskutse oli pälvinud rahva seas tohutut poolehoidu. Nüüd aga ähvardas EKP usurpeerida Rahvarindelt selle võimsa propagandavahendi. Sellisest käitumisest solvunud Rahvarinde eestseisus otsustas oma senisele liitlasele selja pöörata. 19. veebruaril võtsid Rahvarinde Tallinna linnaosade tugirühmad vastu otsuse mitte osaleda EKP korraldatavatel 24. veebruarile kavandatud üritusel. Teatati, et boikoteeritakse sini-must-valge lipu heiskamist Eesti NSV valitsuse poolt Toompeale, ning tehti Muinsuskaitse Seltsile, ERSP-le, Rohelisele Liikumisele ja teistele sõltumatutele rühmitustele ettepanek ühise kõnekoosoleku korraldamiseks Vabaduse väljakul 24. veebruaril.

Ka ERSP, muinsuskaitssjad ja sõltumatud rühmitused olid vastu sini-must-valge heiskamisele Pika Hermanni torni, kuid hoopis teistel kaalutlustel. Iseseisva Eesti Vabariigi riigilipu kasutuselevõttu okupeeritud riigi omavalitsusorgani poolt peeti ebaseaduslikuks ja ebamoraalseks. Selles

⁶³ Vt Tiit Pruuli. *Vara veel* – Edasi 15.II 1989.

nähti kommunistlike tegelaste katset punane minevik sini-must-valgeks vööbata.*

Näis, et Eestis on tekkimas seinast-seina koalitsioon EKP vastu. Paraku ei saanud sellest koostööst siiski asja. Poliitikamängudes vilunud komparteil õnnestus viimasel hetkel veenda Rahvarinnet osalema 24. veebruari Toompeal Pika Hermannini torni sini-must-valge lipu heiskamise üritusel. Värvide vahetasid ka rohelised, kelle esindajale Andres Tarandile võimaldati koos Savisaarega lipuheiskamistseremoonial sõna võtta.

Rahvarinde ülejoos jättis täbarasse olukorda need liikumised, kellega koos oli kavandatud pidada kõnekoosolek Vabaduse väljakul. Kuna Rahvarinne oli ametlikult registreeritud organisatsioon, siis olid just need linnavõimudelt koosoleku korraldamiseks loa taotlenud. Nüüd võttis Rahvarinde loobumine ka teistelt rühmitustelt õiguse väljakut Eesti Vabariigi aastapäeva tähistamiseks kasutada. Kõnekoosolek siiski toimus, ent mitte Vabaduse väljakul, vaid Raekoja platsil.

Sini-must-valge lipu heiskamine Toompeale võeti rahva poolt suure vaimustusega vastu. Selle ürituse kritiseerijaid hakati ajakirjanduse veergudel võrdlema internatsidega, kes samuti olid lipuheiskamise vastu. Analooiline olukord kordus napilt üle aasta hiljem, mil vastvalitud ülemnõukogu otsustas võtta kasutusele ENSV asemel Eesti Vabariigi nime ning muud Eesti Vabariigi sümbolid. Rahvuslastel tuli veel korduvalt kogeda, et poliitilises populismis ei maksa tõe punast krossigi ja tõe kuulutamise eest võib nii mõnigi kord lihtsalt nahapeale saada.

Eesti kodanike komiteede liikumise algus

Alates 1988. aasta lõpust olid regulaarselt toimunud konsultatsioonid ERSP, Muinsuskaitse Seltsi ja Kristliku Liidu liidrite vahel. Nende tulemusena jõuti ühisele seisukohale, et kõige sobivam taktika Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamiseks on tema õigusjärgsete kodanike vaba tahteavaldus. Selle tahteavalduse väljendajaks pidi saama õigusjärgsete kodanike esinduskogu, mis valitakse üksnes kodanike poolt. Õigusjärgsete kodanike ehk isikute, kes olid Eesti Vabariigi kodanikud seisuga 17. juuni 1940 ja nende järglased, registreerimiseks kavandati moodustada kodanike komiteed. See oli kvalitatiivne hüpe vabadusvõitluse taktikas – riikluse taastamist alustati nn rohujuurte tasandil Eesti kodanike vaba tahteavalduse kaudu. Senine, peamiselt ERSP

* 17. veebruari Edasi naljanurgas *Herilane* avaldati Marek Strandbergi karikatuur, mis kujutas kikkhabeme ja piibuga kunstnikku sirpi ja vasarat sinimustvalgeks vööpamas – ilmne vihje Rahvarinde eestseisuse liikme Heinz Valgu esinemisele 11. veebruari *Aktuaalses kaameras*, kus ta põhjendas Rahvarinde seisukohti sini-must-valge riigilipustamise kohta.

Vasemal: ENSV ÜN Presiidiumi esimees Arnold Rüütel annab autasu KGB Tartu osakonna töötajale Peeter Sepperile. Parempoolsel: KGB major Viktor Kozlov metsavendade poolt 13.11. 1947 tapetud tšekistide Mamajevi ja Ledenjuki haul kõnet pidamas. (Fotod Riigiarhiivi Tõnismäe fotokogust)

Kompartei kilbi ja mõõga rüütleid. Vasakult seitsmes KGB Tartu osakonna ülem Anti Talur, kaheksas Jakov Šlenduuhov, üheksas Arne Vider, üheteistkümmes Viktor Konovalov. Kes on ülejäänud? (Foto Riigiarhiivi Tõnismäe fotokogust)

23. augustil 1987 kell 12.00 Heiki Ahonen kutsus Raekoja trepil seistes rahvast Hirveparki suunduma. Tiit Madisson Raekoja platsile kogunenud rahva keskel.

Tiit Madisson Hirvepargis kõnet lugemas. Tema taga Jüri Mikk.

MRP-AEG poolt kokkukutsutud Hirvepargi meeleavaldus 23. augustil 1987.

Rootsi väljarändava Tiit Madissoni ärasaattmine Balti jaamas. Vasakult: Rita ja Maret Paomets, Iiris Uuk, Tiit Madisson, Kalju Mätik, Tiina Teearu, Karl-Hans ja Enno Arrak, Lagle Parek, Viktor Niitsoo, Arvo Pesti, Villi Rooda, Eve Pärnaste ja Heiki Ahonen.

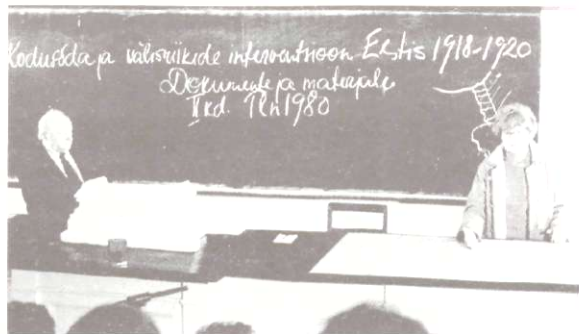

Vello Väärtnõu, üks ERSP moodustamise mõtte algataja. (Eve Pärnaste foto)

Karistuseks Tartu rahu aastapäeva tähistamise ees Kaliningradi oblastisse kodusõppustele saadetu Viktor Niitsoo ja Andres Mäe sotsialistlikk kodumaad teenimas.

Tartu rahu aastapäeva tähistamine Tartus 02.02.1988.

Tartu rahu aastapäeva tähistamine Tartus 02.02.1988 TRÜ keemiateaduskonnas ringauditooriumis. Esineb Lagle Parek. Istub koosolekut juhataev TrÜ prodekaan Valte Haamer. Eke-Pärt Nõmm loeb ette Jüri Adamsi poolt ettevalmistatud kõne. (E. Pärnaste fotod).

ENSV Ülemkohtu piketeerimine Mart Nikluse, Enn Tarto ja Sivert Žoldini vabastamiseks. Vasakult Jüri Mikk, Tiina Hallik, neljas Viktor Niitsoo. (E. Pämaste foto)

Lagle Parek ja Tallinna parteikomitee I sekretär Saarniit (foto 2.08.1988)

Piketi argipäev. (M. Kiirendi slaid)

ERSP Asutav Koosolek 20.08.1988. Koosoleku juhataja Erik Udam. Kõneleb Läti Ralvusliku Sõltumatuse Liikumise esindaja, tulevane Läti panga president Einars Repše. Viimase ingliskeelset kõnet tõlgib Tiina Hallik.

ERSP Asutav Koosolek 20.08.1988. Pilstvere kiriku ees ühispidil. (Eve Pärnaste foto)

ERSP äsja valitud esimene juhatus tamme istutamisel Pilstvere kiriku aeda. Vasakult Eve Pärnaste, Vello Salum, Erik Udam, Mati Kiirend ja Lagle Parek. (Mati Kiirendi slaid)

Gulagi vangistusest naasnud Mart Niklus koos laagrikaaslase Ukraina vabadusvõitleja Grigori Prihodka rahva vastuvõtul Tallinna Raekoja platsil.

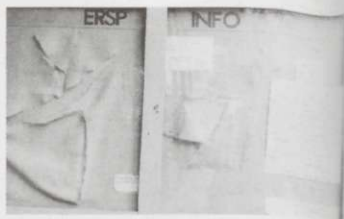
Gulagi vangistusest naasnud Enn Tarto vastuvõtmine Tallinnas A.H.Tammsaare monumendi juures piketeerijate keskel 17.10.1988

MRP aastapäeva meeleavaldus Tartus 23.08.1988. Kõneleb Jüri Adams.

ERSP esimene pressikonverents Tallinnas Kirjanike Maja saalis 27.10.1988.

Miilitsad uudistamas õöl vastu 19.04.1989 rüüstatud ERSP Tallinna infostendi.

ERSP eestvõttel toimus Ikestatud rahvaste IV kokkutulek 30. aprillist 1. maini 1989 Loodi mõisas Viljandimaal.

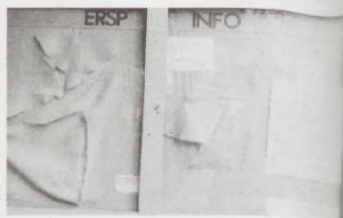

MRP aastapäeva meeleavaldus Tartus 23.08.1988. Kõneleb Jüri Adams.

ERSP esimene pressikonverents Tallinnas Kirjanike Maja saalis 27.10.1988.

Miilitsad uudistamas ööl vastu 19.04.1989 rüüstatud ERSP Tallinna infostendi.

ERSP eestvõttel toimus Ikestatud rahvaste IV kokkutulek 30. aprillist 1. maini 1989 Loodi mõisas Viljandimaal.

ERSP II Suurkogu Estonia kontserdisaalis 19.-20.08.1989.

ERSP II Suurkogul valitud erakonna volikogu. Ees Andres Mäe. Esimene rida: Arvo Pesti, Avo Kiir, Eve Pärnaste, Erik Udam, Maris Sarv-Kaasik, Tunne Kelam, Kalju Mätlik ja Vardo Rumessen. Teises reas: Ants Pindis, Mati Kiirend, Raivo Piirak, Artur Ratas, Vello Salum, Neeme Kүүts, Üllar Varik, Jüri Adams, Peeter Kari, Kalju Oja, Jüri Kerner ja Endel Ratas.

poolt väljendatud taktika, rajanes lootustele tõstatada ja lahendada Eesti ning teiste Balti riikide iseseisvuse taastamise küsimus rahvusvaheliste kokkulepete kaudu.

Kolme rahvusliku jõu juhid leppisid kokku koostada ühisavaldus Eesti kodanike komiteede moodustamiseks. Kuna 1989. aasta veebruari algul oli päevakorral Rahvarindega ühise kõnekoosoleku korraldamine 24. veebruaril, tekkisid Muinsuskaitse Seltsil teatud kõhklused seoses sellele avaldusele allakirjutamisega. Eelkõige kardeti rikkuda suhteid hetkel komparteiga konfrontatsioonis oleva Rahvarindega. Sellises olukorras otsustas oma liitlaste tagasitõmbumisest häiritud ERSP astuda üles iseseisvalt. 21. veebruaril pöördus ERSP juhatus kõigi isikute poole, kes 17. juunil 1940, Eesti Vabariigi hõivamise päeval Nõukogude Liidu poolt, olid Eesti Vabariigi kodanikud, ja kõigi nende järglaste poole ettepanekuga moodustada linnades ja kihelkondades Eesti kodanike komiteed ja kutsuda kokku Eesti Kongress, arutamaks Eesti enesemääramise küsimusi.⁶⁴ Päev hiljem tegi analoogilise avalduse Kristlik Liit ning veel päev hiljem, kui oli juba selge, et koostööd Rahvarindega ei sünni, viimaks ka Muinsuskaitse Selts. ERSP, Kristliku Liidu ja Muinsuskaitse Seltsi deklaratsioonid loeti ette 24. veebruaril Raekoja platsi miitingul ja Estonia kontserdisaalis, kus Muinsuskaitse Selts korraldas Eesti Vabariigi aastapäeva piduliku tähistamise.

Kodanike komiteede liikumise algatajate organisatsioonide volitatud esindajatest moodustati Eesti Kodanike Komiteede Ajutine Sidetoimkond. Selle ülesandeks oli välja töötada kodanike komiteede loomise ja kodanike registreerimise põhimõtted ning vormistada vastavaid dokumente ja materjale. ERSP-st kuulusid sinna Tunne Kelam, Mati Kiirend ja Eve Pärnaste ning laiendatud koosseisu ka Vardo Rumessen. Revisjonikomisjonis olid tegevad Erik Udam ja Kalju Mätik. Kodanike komiteede organisatoorse töö raskus lasus ERSP-l, kellel oli selleks ajaks olemas piirkondlikud organisatsioonid peaaegu kõigis maakondades. Üllataval kombel jäi selles osas võrdlemisi tagasihoidlikuks arvuka liikmeskonnaga Muinsuskaitse Seltsi roll. Seevastu liilitusid peagi kodanike komiteede moodustamise ja kodanike registreerimisse hoopis Rahvarinde kohalikud tugirühmad, eirates kodanike komiteede liikumisse algusest peale vaenulikult suhtuva Rahvarinde tippjuhtide seisukohti. Kodanike registreerimistöö käigus suurenes ERSP liikmeskond tunduvalt, kuna paljud muinsuskaitjad, aga ka rahvarindelased asusid pooldama ERSP sirgjoonelist ja kompromissitut tegutsemist ning soovisid sellesse oma panuse anda.

⁶⁴ERAF, f 9601, n 1, s 19.

ERSP häälekandjatest ja büroodest

Kõrvuti suure poliitikaga tegeles verisulis erakond ka oma siseelu korraldamisega. Üheks tähtsamaks küsimuseks kujunes oma häälekandja väljaandmine. 21.-22. jaanuari volikogu istungil tehti Jüri Adamsile ülesandeks katsetada ERSP ajalehe toimetamisega. Paraku lõppesid need katsetused fiaskoga ning 18. märtsi volikogu istungil tuli tõdeda, et Adams ei saa mitmesugustel põhjustel sellega tegelda. Ajalehte nimetusega ERSP Teataja hakkas ERSP Tartu piirkonna toel välja andma hoopis Maris Sarv. Piirkonnad pidid leidma häälekandjale kohalikud korrespondendid.⁶⁵

Kui Sarv oli ajalehe esmanumbri üllitanud, lülitus toimetamistöösse siiski ka Adams. Alates kaksiknumbrist 13/14 liitus toimetusega veel Andres Mäe. Erinevalt kirjutusmasinal maisipaberile löödud MRP-AEG Infobülletäänist, oli erakonna ajaleht valmistatud välisabina saadud arvutitel. Paljundamiseks kasutati Maaehitusprojekti Tartu osakonna (seal töötasid tol ajal Õie-Mai Laarman ja Viktor Niitsoo) paljundusmasinat. Hiljem kasutati ERSP-le ja Tartu Muinsuskaitse Ühendusele kahepeale kasutamiseks kingitud kserokoopiamasinat Canon. Sel viisil saavutati ajalehe tiraažiks 5000 eksemplari.

Toimetuse 1990. aasta esimese numbriga juhtkirjast selgub, et esialgu olid eesmärgiks anda ajalehte välja kaks korda kuus. Tegelikult kujunes välja kaks korda pikem tsükkel. Üksiknumbreid ilmus ainult kaks – nr 1 ja nr 4, ülejäänud olid kaksiknumbrid. Alguses oli kava teha ERSP Teatajast ajaleht, mis sisaldaks ERSP informatsiooni ning muudest uudistest käsitletaks üksnes neid valdkondi ja seisukohti, millest kompartei kontrolli all olev ajakirjandus vaikib. Aasta jooksul aga selgus, et ERSP Teataja funktsiooniks on olla ajakiri. Selle üheks põhjuseks oli vähegi rahuldavate trüki võimaluste puudumine. Suur nõudlus tingis trükiarvu suurendamist, mis omakorda tõi kaasa ilmumistsükli venimise. Nii näiteks kulus ERSP Teataja nr 15/16 valmimisest levisse jõudmiseni kuus nädalat, seega kestis kogutsükkel kaks ja pool kuud. Nii oldi sunnitud detsembrinumber hoopis ära jätma ja see nimetati ümber jaanuarinumbriks. Hädade loetlemisele vaatamata lõppes ERSP Teataja 1990. aasta esmanumbri juhtkiri optimistlikult "ERSP Teataja ilmub siiski!"⁶⁶

Paraku jäi 1990. aasta jaanuarinumber peamiselt Adamsi ja Sarve vaheliste vastuolude tõttu viimaseks. Andres Mäe toimetamisel anti sama nimetuse all välja kolm numbrit erakonna A-5 formaadis brošüüri (ERSP

⁶⁵ ERAF, f 9601, n 1, s 20.

⁶⁶ ERSP Teataja 1/1990.

Teataja 1/1990, 2/1991 ja 3/1993), mis sisaldasid peamiselt esseelaadseid artikleid. Erakonna info levitamiseks kavandati hakata välja andma infolehte.

Vahepeal üritasid Maris Sarv, Viktor Niitsoo ja 1989. aasta algul Eestisse naasnud Tiit Madisson üllitada ERSP ajalehte Tungal. Madisson, kellel olid ilmselt ajalehe väljaandmise suhtes omad plaanid, jäi kohe toimetamisest kõrvale. Niitsoo ja Sarve vahelise koostöö mittelaabumise tõttu ilmus kõigest kaks Tungla numbrit.

1990. aasta sügisel leidis Madisson koos oma ajakirjanikust elukaaslase Terje Kuldkepiiga võimaluse asuda ise erakonna ajalehte välja andma. 17. novembril 1990 ilmus A-3 formaadis 8-leheküljelise ajalehe Võitleja esinumber. Erinevalt varasematest erakonna väljaannetest oli see valminud trükikojas. Ajalehe nimetuse osas ei olnud Madisson erakonna juhtkonnaga konsulteerinud ning see tekitas nii mõneski nurinat. Pahandasid ka Saksa Liitvabariigis elavad eesti pagulased, kelle ajaleht kandis samuti nimetust Võitleja. Samuti häiris paljusid see, et ERSP häälekandja nimetus oli valitud omaaegse vabadussõjalaste häälekandja Võitlus silmanähtaval eeskujul. Siin ilmnes Madissoni eriline kiindumus vapside liikumisse, mis avaldus mitmete president Pätsi poliitikat arvustavate kirjutiste näol lehe veergudel.

Nii kujunduselt kui ka toimetustöö sisu poolest ületas Võitleja mäekõrguselt ERSP varasemaid väljaandeid. Lehte ilmestasid heal tasemel Mehis Borni karikatuurid, mille keskseks kujuks oli ERSP-d sümboliseeriv sarvilist viikingimütsi ja kilpi kandev nuiamees, kes ei lasknud Edgaril (Saviisaar) eesti rahvale kahjulikke tegusid teha. Puuduseks võib lugeda, et lehes avaldatu adresseeriti üksnes erakonna poolehoidjatele ega tehtud katsetki avaldada mõju laiemale lugejaskonnale. Nii näiteks väitis ERSP-sse suure sümpaatiaga suhtuv kirjandusteadlane Peeter Olesk ühel ERSP Tartu aula-loengul esinedes, et teda häirib Võitleja hüsteeriline stiil.

Kokku ilmus kuus Võitleja numbrit. Luigelauluks sai 1990. aasta jõulunumber. Madisson teatas majandusraskutele viidates, et loobub lehe väljaandmisest. Tegelikult oli see otsitud ettekääne. Erakond oli tol ajal täiesti võimeline oma häälekandja üllitamist rahastama. Selle tõestuseks räägib asjaolu, et mõni aeg hiljem ilmuma hakanud Nädalalehte suudeti käigus pidada veel ligi aasta. Siiski ei tulnud Madissoni loobumine ajalehe toimetamisest teda lähemalt tundvatele erakonnakaaslastele ootamatusena. Neile oli teada Madissoni omadus üritusi suure käraga alustada, et need siis esimeste raskuste ilmnemisel masendatuna sinnapaika jätta.

Uue ajalehe käivitamiseks kulus ligi kolmveerand aastat. Volikogu otsusega määrati peatoimetajaks Kalju Oja. Üsna ruttu leiti ka tegevtoimetaja, kelleks Ülo Seppa soovitusel palgati erakonda mittekuuluv venekeelsete

raamatute tõlkijana tuntud Tiito Himma. Paraku lükkas viimane mitmesugustel ettekäändel ajalehe käivitamist aina edasi, samal ajal rahumeeli palka vastu võttes. Alles siis, kui ERSP juhatus esitas ultimaatumi, kas ajaleht hakkab ilmuma või lõpetatakse töösuhe Himmaga, nägi 24. augustil 1991 trükivalgust ERSP häälekandja Nädalaleht esinumbrer.

Kalju Oja jäi üsna varsti toimetamise tööst kõrvale. Alates viiendast numbrist sai Nädalalehe kaastoimetajaks Maris Sarv. See erakonna väljaanne osutus senistest kõige pikaalisemaks. Oma nimele vaatamata ilmus Nädalaleht üle nädala. Kokku anti välja 43 numbrit, neist viimane 20. juunil 1992. Ajalehe väljaandmisega oli seotud ka esimene skandaalne vahejuhtum erakonna lühikeses ajaloos. Nimelt kõrvaldas Himma 1992. aasta märtsis ERSP büroo seifist suurema summa välisvaluutat, mille eest ta tagandati ajalehe toimetaja kohalt ja heideti erakonnast välja. Kaaluti ka Himma kriminaalvastutusele võtmise taotlemist, ent mingil põhjusel jäi see tegemata. Aprilli algul kolis toimetus üle Tartusse. Uueks peatoimetajaks sai senine kaastoimetaja Maris Sarv, keda abistas Juune Holvandus.

Pärast 1992. aasta rahareformi ei olnud ajalehe väljaandmine enam erakonnale jõukohane. Kuni liitumiseni Isamaaga 1995. aasta detsembris suudeti välja anda üksnes ebaregulaarselt ilmuvat infolehte. Erinevate toimetajate poolt ilmus seda üle viiekümne numbriga.

Tagajärjetult püüti erakonda ametlikult registreerida. 14. oktoobril 1988 käidi vastuvõtul ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe Arnold Rüütli juures, kus esitati registreerimiseks ERSP põhikiri. Taotlust ei rahuldatud põhjendusel, et veel ei ole ühiskondlike organisatsioonide tegevust reguleerivat seadust. Mõni aeg hiljem võeti see seadus vastu ja 30. jaanuaril 1989 esitati uus registreerimisavaldus. 6. veebruaril kohtusid ERSP juhatuse liikmed Mati Kiirend ja Eve Pärnaste Rüütliga uuesti. Viimane andis mõista, et ERSP registreerimist takistab asjaolu, et see on partei, mitte aga muu organisatsioon, ning soovitas taotluse tagasi võtta. ERSP esindajad väitsid, et erakonna nimetust ja põhieesmärki pole võimalik muuta, kuid keeldusid ka avaldust tagasi võtmast.⁶⁷

Ametlikku registreerimist oli vaja selleks, et omada pangaarvet, õigesti korraldada üritusi ja üürida ruume. Just peakorteri puudumine kujunes tõsiselt takistuseks erakonnatöö tegemisel. Esialgu peeti juhatuse koosolekuid Eve Pärnaste korteris, hiljem Kreutzwaldi-nimelises raamatukogus (hilisem Rahvusraamatukogu) töötava Kalju Oja kabinetis Toompeal.

Ruumide leidmisel olid edukamad tartlased. Juba 1988. aasta sügisel õnnestus Ville Sonni väidetavalt tuttava majavalitseja kaudu leida ahiküt-

⁶⁷ ERAF, f 9601, n 1, s 20.

tega k o ktuba N okogude (praegu Aleksandri) tn 55 asuvas hoovimajas.* Kuna hiljem paljastati Sonn kui KGB agent, on alust arvata, et need ruumid eraldati ERSP Tartu piirkonnale KGB-ga koosk olastatult, et repressiivorganil oleks mugav erakonnal silma peal hoida, b uroos pealtkuulamist korraldada ja seal leiduvaid dokumente salaja revideerida.

Alles 1990. aasta juulis sai ERSP juhatus endale viimaks t o ruumid. Oma 3-toalist esimesel korrusel asuvat korterit aadressiga Endla 6-4 pakkus b uroorumideks erakonna liige Viktor Kumm, kes oli kunagise ENSV siseministri Boris Kummi poeg. Korter seisis tühjana, sest talu pidav Kumm elas peamiselt maal. Soodne asukoht ja telefoni olemasolu korvas kõrge  uri (1500 Rootsi krooni kuus), mis oli ERSP jaoks tol ajal veel täiesti jõukohane.

Tartus käis täie hooga Kloostri tn 6 keldrikorruse väljaehitamine b uroorumideks. Need ehitus-remontt od olid peamiselt Peeter Kari õlul, keda oluliselt toetasid Tartu KEK-i kraanajuht Harri Henn ja ehitust oline Priit Rajasaar. Ruumid valmisid 19. aprillil 1991 ja ERSP Tartu b uroo aadressiks sai Kloostri 6-5.

Välissuhted

Üheks oluliseks tegevussuunaks kujunesid välissuhted. Esimesed olulised kontaktid loodi Vardo Rumesseni vahendusel Austraalia ESTO-1. Sama üritasid ka kohalolnud Rahvarinde liikmed, ent edutult. Võimalik, et üks põhjus, miks pagulased Rahvarindesse kahtlustavalt suhtusid, oli nende seas äärmiselt ebapopulaarse California  likooli professori Rein Taagepera selge kaldumine Rahvarinde poolele. Tulemuseks oli see, et erinevalt Läti ja Leedu pagulasorganisatsioonidest asusid väliseesti organisatsioonid toetama ERSP-d ja Muinsuskaitse Seltsi. Peagi tekkisid Rootsisis, USA-s ja Kanadas ERSP piirkonnaorganisatsioonid, kelle k vas valuutas liikmemaksud ja annetused olid kuni rahareformini 1992. aastal suureks toeks erakonna tegevusele. 1989. aasta teisel poolel said alguse ka ERSP juhtide (peamiselt Tunne Kelami ja Lagle Pareki) välisreisid. Teiste jaoks läks piir lahti aasta hiljem.

L ene suuna kõrval omandas kindla koha ka ida-suunaline koost o. Selle aluseks olid endiste poliitvangide isiklikud kontaktid. 11.-12. juulil 1988 toimus L ene-Ukrainas Lvovis NSV Liidu ikestatud rahvaste rahvuslik-demokraatlike liikumiste ja organisatsioonide kokkutulek, kus võeti

* 28. detsembril 1988 toimus seal ERSP liikmete kohtumine California  likooli professori Rein Taageperaga, kes kinnitas, et tema s da on ERSP-s, pea Rahvarindes ja välismaal korjab ta raha Muinsuskaitse Seltsi jaoks. (ERAF, f 9601, n 1, s 99) Samuti koges Taagepera esimest korda elus, mis asi on v lik imla.

vastu otsus vastastikuse koostöö, ühisaktsioonide ja infovahetuse korraldamiseks. Eraldi rõhutati Eesti, Läti ja Leedu koostöö vajadust. Ainsa Eesti organisatsioonina osales ERSP, keda esindasid Lagle Parek ja Mati Vilu.

Ikestatud rahvaste IV kokkutulek anti korraldada Eestile. ERSP eestvõttel toimus see 30. aprillist 1. maini 1989 Loodi mõisas Viljandimaal Hiljem korraldati veel üks kokkutulek Eestis – Maardu mõisas jaanuaris 1991. Ikestatud rahvaste rahvuslik-demokraatlike liikumiste ja organisatsioonide liikumine jäi soiku pärast 1991. aasta augustiputšile järgnenud NSV Liidu lagunemist.

Teine suurkogu

ERSP II Suurkogu toimus 19.-20. augustil 1988 Tallinnas Estonia kontserdisaalis. Peamisteks päevakorrapunktideks olid erakonna programmi vastuvõtmine ja muudatuste tegemine erakonna põhikirjas. Põhikirja osas tuli otsustamisele põhimõtteline küsimus: kas jätkata erakonna juhtimist kollektiivse juhtorgani – juhatusega või valida klassikaliste poliitiliste erakondade eeskujul esimees. Teise variandi kasuks rääkis üldtuntud tõsiasi, et inimestel on kalduvus seostada erakondade või liikumiste tegevust mitte programmiliste seisukohtade, vaid nende liidritega. Seetõttu oli kollektiivse juhtimise puudu seks selle seose laialivalgumine ning ähmastumine.

Asutaval koosolekul vastu võetud põhikirja kohaselt juhiti erakonda kollegiaalse juhtimise põhimõttel, kusjuures juhatuse eesistuja vahetus iga kuu. Et Lagle Parek, Vello Salum ja Erik Udam elasid väljaspool Tallinna ja neil ei olnud ka telefone, oli see oluliseks takistuseks erakonna juhtimisel. Kollektiivse juhtimise põhimõte oli tulnud kaasa avaliku vastupanuliikumise ja MRP-AEG aegadest, mil repressioonide vältimiseks hoiduti igasugustest konkreetsetest hierarhia- ja organiseerumisvormidest. Samuti ei olnud vastupanuliikujate seas tavaks seada kedagi kõrgemale positsioonile, ehkki mõis tagi oli neid, kelle sõna maksis teiste omast rohkem.

Seni oli mitteformaalseks liidriks olnud Lagle Parek, kes paradoksaalsel kombel võlgnes oma suure populaarsuse Mart Kadastiku, Margus Metsa ja teiste suleseppade poolt ajakirjanduses avaldatud paskvillidele. Ent pärast ERSP moodustamist hakkas üha jõulisemalt esile tõusma Tunne Kelam. Kelam saavutas suure populaarsuse tänu hiilgavatele ja oraatorlikult meisterlikele kõnedele mitmesugustel üritustel. Eriti suure populaarsuse saavutas Kelam kodanike komiteede idee propageerijana. Samuti oli erudeeritud, mitut võõrkeelt valdava, väliselt tagasihoidliku oleku ja seni okupatsioonivõimudega avalikust konfrontatsioonist hoidunud Kelami isik psühholoogiliselt vastuvõetav ka haritlastele ning eelkõige ERSP potentsiaalsetele liitlastele muin-

suskaitajatele, kes tundsid teatud võõristust endistest poliitvängidest ja vastupanuliikujatest koosneva ERSP juhtkonna suhtes.

Nii kujunes Kelam partei lemmikuks, eestkõnelejaks ja ideede propageerijaks ning eelkõige teda soovis valdava enamik ERSP-lasi näha erakonna eesotsas. Võib öelda, et põhikirjaparandusi tehti eelkõige selleks, et vormistada Kelam ERSP esimeheks. Väheste poliitiliste ambitsioonidega Parek ei soovinudki saada erakonna juhiks. Teised juhatuse liikmed jäid nii tuntuks kui ka populaarsuselt Kelamist ja Parekist kaugele maha.

Suurkogu delegaatide poolt esitati erakonna esimehe kandidaatideks Mati Kiirend, Tunne Kelam, Lagle Parek, Erik Udam, Arvo Pesti ja Kalju Oja. Kiirend, Pesti, Oja ja kõigile ootamatult ka Kelam võtsid oma kandidatuuri maha. Kelami enesetaandus tuli suure üllatusena eelkõige põhikirja muutmisega seotud isikutele, kuna Kelam oli neile andnud suusõnalise nõusoleku esimeheks kandideerida ja kinnitanud seda veel eelmisel õhtul. Ent öö jooksul oli ta äkki meelt muutnud. Liiksid kuuldused, et see taandumisotsus sündis ilmselt Helju Taugi mõjutusel. Igal juhul pani Kelami selline otsus erakonna väga raskesse olukorda. Et piinlikust olukorrast välja tulla, otsustas end samuti taandada kavatsenud Parek kohusetundest siiski ERSP esimehe kohale kandideerida. Temaga konkureeris Udam, põhjendades seda sellega, et esimehe valimisel oleks demokraatlik konkurents.

Salajasel hääletusel sai Parek 92 häält Udami 79 vastu. Erapooletuks jäi 29 delegaati. Paljud delegaadid, kes nägid Kelamit ainsa mõeldava erakonna esimehena, olid tema sellisest käitumisest tõsiselt häiritud. Etteruttavalt olgu öeldud, et analoogiliselt käitus Kelam ka ERSP lõhenemise eelsel erakorralisel Suurkogul 1993. aastal, keeldudes ka siis varasemaid lubadusi murdes viimasel hetkel erakonna esimehe kohale kandideerimast. Selle tulemusena sai lühikeseks ajaks erakonna esimeheks Ants Erm, kelle ambitsioonikas tegevus põhjustas osa ERSP-laste, Erm kaasa arvatud, lahkumise erakonnast. Sellest sai alguse ERSP nõrgenemine ja allakäik. Siin lasub otsene vastutus Kelamil, kelle erakonna esimeheks valimine hoidnuks tõenäoliselt need vapistused ära.

Mis aga puutub Udami lüüasaamisse erakonna esimeheks kandideerimisel, siis see oli täiesti seaduspärane. Siin maksis Udam lõivu oma individualistlikule loomusele, kuna ta eelistas suhelda ja tegutseda kitsas mõttekaaslaste ringis ning vältida avalikke ülesasteid ja aktiivset lobitööd erakonna lihtliikmete seas. Ka ERSP juhatuse ja volikogu koosolekutel ei kuulunud Erik peamiste oratorite hulka. Ta pigem kuulas ja võttis sõna alles arutelu kõige otsustavamas faasis. Samas olid tema ettepanekud kõige konstruktiivsemad ja leidsid peaaegu alati arvestamist. Samuti oli ta enamiku ERSP seisukohtade autor. Sedalaadi tegevus aga jäi erakonna liht-

liikmete seas tundmatuks ning nende arvelt oli populaarsust raske koguda. Seevastu avatud iseloomu, suure suhtlemisvalmidusega ning alati ligipääsetav Parek võlgnes oma edu just neile omadustele. Samas oli paljudel ERSP liikmetel kõhklusi Pareki intellektuaalsete võimete osas. Võib arvata, et paljud Udamil antud hääled olid tegelikult protestihääled Lagle Pareki vastu.

Praegu on raske öelda, kuidas oleks Udami erakonna esimehena läbi löönud. Tema eduka rivaali jaoks tähendas ERSP etteotsa asumine tippoliitiku karjääri algust, millele peagi järgnes siseministri portfelli Mart Laari valitsuses. Nagu enamik endisi poliitvange ei olnud ka Parek kõrgete riigiametite jaoks eriti sobiv isik. Samas tuleb öelda, et ERSP esimehena suutis ta esialgu teha palju erakonna tugevdamiseks ja struktuuri väljaarendamiseks, millega organisatsioonilises ja praktilises juhtimistegevuses abitu Kelam oleks kindlasti hätta jäänud. Paraku olid Pareki isik ja juhtimisstiil aga üks põhjuseid, miks mitmed haritlased hoidusid erakonnaga liitumast ja eelistasid astuda erakonda Isamaa. Sündmustest ette tõtates märgime, et täielikult siseministriteeriumi juhtimisele pühendunud Parekil ei jätkunud enam jõudu ERSP majandusliku tegevuse korraldamiseks. Et temale asendajat ei leitud, oli sellega erakonna allakäik ette määratud.

Võib olla kindel, et terava mõistuse ja kiire taibuga õnnistatud Udami oleks avalikkusega suhtlemisel olnud tunduvalt osavam kui selles vallas mitmeid lubamatuid vigu teinud Parek. Ka võib olla kindel, et siseministritena oleks ta ilmselt osanud vältida neid karisid, mis muutsid peaaegu olematuks Pareki mõju talle alluvas ministriteeriumis ning kutsusid esile ta enneaegse ministriametist loobumise. See kõik aga jääb oletuste valda, sest tegelikult oli Udamil sel ajal jäänud elada vähem kui pool aastat. Vaevast et ta erakonna esimeheks kandideerides juba adus oma rasket ja saatuslikku haigust, mis viis täisjõus mehe enneaegselt hauda. Vähemalt keeldus ta uskumast, et tegemist on pöördumatu protsessiga ega lugenud päevi, mis talle oli veel antud. Oli ta ju alles 10. juulil tähistanud oma 51. sünnipäeva.

Vaatamata oma apostaatilisele käitumisele kogus Kelami juhatusel ERSP juhatusel valimistel ülekaalukalt kõige rohkem hääli. Juhatusse valiti veel Mati Kiirend, Eve Pärnaste, Erik Udami, Kalju Oja ja Jüri Adams.

Suurkogule aastase hilinemisega esitatud erakonna programmi eelnõu erilisi vastuväiteid esile ei kutsunud. Peamiselt esitati redaktsioonilisi pisiparandusi. Programm koosnes preambulast, milles rõhutati okupatsioonivastase võitluse järjepidevust, ja kahest osast. Esimeses osas anti ülevaade ERSP tegevuskavast okupatsiooni tingimustes ja sõnastati ERSP põhieesmärk, milleks oli "sõltumatu ja demokraatliku Eesti Vabariigi taastamine tegelikkuses (*de facto*)". Rõhutati, et ka okupatsiooni tingimustes saab hakata taastama iseseis-

vat Eestit, "arendades rahva omaalgatust ja püüdes luua ehtsat kohalikku omavalitsust". Edasi järgnes loetelu erakonna ülesannetest, milleks olid rahvusriigi taastamise idee levitamine ja kinnistamine eestlaste teadvuses, MRP salaprotokollide kehtetuks tunnistamise saavutamine, rahvusvaheliste inimõigusdokumentide rakendamine Eesti suhtes, kõigi meelsusvangide vabastamine ja rehabiliteerimine, okupatsioonivõimu kuritegude tunnistamine inimesevastasteks, KGB likvideerimine Eestis ja tema arhiivide avalikustamine, ikestatud rahvaste vabadusvõitluse toetamine, osalemine Eesti Kodanike Komiteede liikumises, tegeliku usuvabaduse saavutamine ja kiriku integreeriva osa tunnistamine ühiskonnas, täieliku loominguvabaduse taotlemine, kultuuri ja teaduse vabastamine kommunistliku ideoloogia kütkeist, rahvusteaduste eelisareng, hariduspoliitika humaniseerimine, sotsiaalpoliitikas palga ja pensioni seadmine sõltuvusse elukalliduse indeksist, perekonna väärtustamine, Eesti majanduse rajamine objektiivsetele majandusseadustele ja allutamine kohalikule juhtimisele, sõjatööstuse likvideerimine, põllumajandusliku suurtootmise lõpetamine ja talumajanduse toetamine, ökoloogilise tasakaalu taastamine jne. Olulisel kohal oli eestlaste ülekaalu ja määrava osatähtsuse taastamine Eesti rahvastikus ning efektiivse remigratsiooni käivitamine. Samuti seati eesmärgiks Nõukogude sõjaväebaaside likvideerimine ja okupatsioonivägede täielik väljaviimine Eestist. Vajalikuks peeti rahvusvahelise konverentsi kokkukutsumist (soovitavalt Euroopa julgeoleku- ja koostöösüsteemi raames) Balti riikides kehtiva okupatsiooni lõpetamiseks ja nende iseseisvuse taastamise küsimustes. Seda peeti kõige reaalsemaks iseseisvuse taastamise võimaluseks.

Teises osas pealkirjaga *Taasiseseisvuvu Eesti Vabariigi piirjooni* anti erakonna nägemus tulevase iseseisva Eesti riigi põhitunnustest. Taastatud Eesti riiki nähti neutraalse blokivälise demokraatliku rahvusriigina. Eestlastel olid põhirahvusena võõrandamatud õigused kogu Eesti territooriumil, vähemustele oli tagatud kultuuriautonomia. Poliitiline süsteem rajanes parlamentarismile, kus seadusandlik, täidesaatev ja kohtuvõim olid lahutatud. Tähtsamaid poliitilise elu küsimusi otsustati rahvahääletuse teel. Täidesaatvat võimu teostasid riigivanem ja vabariigi valitsus. Riigivanem valiti rahva poolt otse (1991. aastal tehti programmis muudatus, mille kohaselt riigivanema pidi valima Riigikogu) ning tal olid täpselt kindlaks määratud tasakaalustatud võimupiirid Riigikogu ja valitsuse vahel, et välistada tema tahte ainumääravust. Kohtuvõimu sõltumatus tagati kohtunike ametisse valimisega eluks ajaks. Poliitiline süsteem rajanes kohalikele omavalitsustele. Majandustegevust reguleeris vabaturg, vaba ettevõtlus ja eraomand (selle kõrval ka riiklik omand). Eesti pidi

arenema kõrgtehnoloogiliseks infoühiskonnaks.⁶⁸

Ulatusliku poliitilise programmi vastuvõtmine oli seni vaid lakoonilistest programmilistest dokumentidest juhitud erakonnale suur samm edasi. 22. septembril 1989 ilmunud Eesti Ekspressi proovinumbris avaldati arvamust, et ERSP otsustas "hakata parteiks mitte vaid nimes, vaid ka sisus".

Mandaatkomisjoni aruandest selgus, et erakonna üheteistkümnese piirkonnas (aasta jooksul lisandusid Saaremaa ja Läänemaa piirkonnad) on liikmeid kokku 305 keskmise vanusega 39 aastat, neist naised 21% ja eestlasi 97%. Aastaga oli erakonna liikmete arv kolmekordistunud. Suurkogule oli registreeritud 246 delegaati. Erakonna sekretariaati juhtiv Eve Pämaste teatas, et koostööd on tehtud kõigi eestikesksete liikumistega, välja arvatud Rahvarinde ja Rohelise Liikumisega juhtkonna tasandil. Nõrk on side ka üliõpilastega. Eesti Kodanike Komiteedesse on valitud üle Eesti 80-ne ERSP liikme, lisaks tegeles palju ERSP-lasi kodanike registreerimisega. Tallinnas osaleti aktiivselt 16 liikumisest koosneva Tallinna Koostöötoimkonna töös.⁶⁹

ERSP II Suurkogu võttis vastu Kelami kolmveerandtunnise poliitilise kõne teeside põhjal koostatud poliitilise deklaratsiooni ja inimõiguste toimkonna esimehe Viktor Niitsoo poolt koostatud läkituse ENSV Ülemnõukogu Presiidiumile, milles nõuti sõjaväeteenistusest keeldunud Põlva noormehe Erkki Luige kohtuasja lõpetamist ja sammude astumist teiste samal süüdistusel vangistatud eesti poiste viivitamatuks vabastamiseks.⁷⁰

Suurkogu leidis ka tagasihoidlikku, ent esmakordselt senistest räigetest kommentaaridest hoiduvat kajastamist ametlikus ajakirjanduses.

Suurkogule järgnes 23. augustil Hirvepargi meelevaldus. Kuna tegemist oli Hitleri-Stalini tehingu sõlmimise 50. aastapäevaga, kujunes selle tähistamine eriti suurejooneliseks. ERSP kõrval olid korraldajateks Tallinna Koostöötoimkonna liikmed: Kristlik Demokraatlik Erakond, Kristlik Liit, Muinsuskaitse Selts, Sõltumatu Infokeskus, Tallinna Sõltumatu Malev ning isegi Rahvarinne ja Roheline Liikumine. Esimest ja viimast korda esines Hirvepargis kõnega Rahvarinde eestseisuse liige Marju Lauristin.

Rahvarinne omalt poolt, koostöös Läti *Tautas Fronta* ja Leedu *Sajūdisega*, organiseeris Tallinnast alanud ning läbi Läti ja Leedu kulgeva inimketi, kus sajad tuhanded eestlased, lätlased ja leedulased, hoides üksteisel käest kinni, demonstreerisid maailmale Baltimaade rahvaste ühtsust ja kustumatuid vabaduspüüdlusi. Eriti mõjus vaade avanes Balti ketile kosmosesatelliidi kaudu. Seda üritust toetas rahvuslikest organisatsioonidest Muinsuskaitse

⁶⁸ Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei. Põhikiri & Programm 1989, lk 3-16.

⁶⁹ ERSP Teataja 11-12/1989.

⁷⁰ Samas.

Selts, inimahelas seisid ka paljud ERSP liikmed.

Lendleht, Genf-49 ja suhtumine 1989. aasta kohalike nõukogude valimistesse

1. septembril 1989 üllitas ERSP lendlehe, milles oli ära toodud erakonna juhatuse arvamus Eestimaa Rahvarinde Eestseisuse poolt avaldatud *Eesti NSV rahvaküsitluse ja -hääletuse seaduse põhimõtete* kohta. Lendlehes toodi ära ERSP juhatuse seisukoht, milles muu hulgas öeldi järgmist: "ENSV pole iseiseiv riik ja tal ei ole üldse riikliku institutsiooni tunnuseid. Seetõttu on mõtetu ja isegi võimatu korraldada ENSV kodanike rahvaküsitlust ENSV riikliku staatuse, valitsemiskorra, riigipiiride, rahvusvaheliste lepete ja muudes sellistes küsimustes. Reaalselt lahendab neid küsimusi Eesti Vabariigi okupeeritud riigi – NSV Liidu – valitsus ja NLKP poliitbüroo." Mõiste "ENSV kodanik" on segane, juriidiliselt seda ei eksisteeri, toimib vaid ainult NSVL kodakondsus. Teiseks, rahvaküsitlus ehk referendum Eesti enesemääramisõiguse realiseerimiseks on paremal juhul mõttetus, halvemal juhul Eesti tuleviku suhtes vaenulik aktsioon. Eesti rahvas on enesemääramise teostanud juba 1918. aastal. Referendumi korraldamine "tähendaks lahtiütlemist Tartu rahulepingust, lahtiütlemist Eesti Vabariigist ja Eesti Vabariigi suurriikide poolt *de jure* tunnustamise eiramist. Sellise referendumi korraldamine tähendaks Eesti puhul sammu tagasi, eesti rahva olukorra võrdsustamist nende rahvaste olukorraga, kellel pole kunagi omariiklust olnud."⁷¹

1989. aastal teravustus Eesti ühiskonnas Nõukogude armees sundaega teenivate eesti noormeeste probleem. Oma osa selles oli ajalehes Noorte Hääil ilmunud ajakirjanik Madis Jürgeni kirjutistel vanemate ajateenijate sadistliku tagakiusamise ehk *dedovštšina* ohvriteks langenud eesti noormeestest. Ajateenistusse minekust keeldujate ja armeest vägivalla eest põgenenud noormeeste juhtumite väljaselgitamise ja avalikustamisega tegeles juba pikemat aega ERSP inimõiguste toimkond. Nii näiteks suutis toimkond saavutada armeeteenistusse minekust keeldunud Põlva noormehe Erkki Luige juhtumile laialdase ühiskondliku tähelepanu.

17. novembril 1989 moodustati Kristlik-Demokraatliku Liidu, Muinsuskaitse Seltsi, ERSP, Rohelise Liikumise/Rohelise Partei, Tallinna Sõltumatu Maleva, Ühenduse *Res Publica* ja, üllataval kombel, ka Rahvarinde poolt liikumise Genf-49 algatustoimkond. See liikumine põhines 12. augustil 1949 alla kirjutatud Genfi konventsiooni artiklile 51, mille kohaselt okupeerival riigil ei ole õigust sundida haldusalal elavaid isikuid teenima tema relvajõudu-

⁷¹ Sõltumatu Infokeskuse teade nr 203.

des. NSV Liit oli selle konventsiooni ratifitseerinud 10. mail 1949. Algatus-toimkond kutsus kõiki isikuid, kes soovivad keelduda teenimast NSV Liidu okupatsiooniarmees või ära anda sõjaväepileti, pöörduma Genf-49 algatus-toimkonna või kohalike üksuste poole, kus nad saavad täita vastava avalduse. Liikumine Genf-49 kohustus edastama avaldused ja sõjaväepiletid NSV Liidu kaitseministeeriumile. ENSV Ülemnõukogu Presiidiumilt nõudis algatus-toimkond § 78, millega nuhelti sõjaväeteenistusest kõrvalehoidmise eest*, kõrvaldamist ENSV kriminaalkoodeksist. Nii nagu Eesti kodanike registree-rimisel, etendasid ka Genf-49 tegevuses kandvat osa ERSP liikmed.

Esimene tõsisem vastuolu erakonnas tekkis seoses suhtumisega 10. detsembril 1989 toimuvate kohalike nõukogude valimistesse. ERSP oli boi-koteerinud 25. märtsil toimunud NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressi va-limisi ning teinud aktiivselt valimisvastast kihutustööd. Paraku olid rahva meeoleolud sellised, et ERSP seisukohad tekitasid iseseisvust toetavates ringkondades suurt segadust. Rahvale tundus arusaamatu, miks loobutakse vabatahtlikult ära kasutamast sellist suurepärast foorumit, kus oli võimalik oma taotlusi selgitada ja hea õnne korral isegi üht-teist korda saata. Need pragmaatilised argumendid tundusid rahvale hoopis paremini arusaadavad kui õigusliku järjepidevuse liini esindajate väited: õiguslikult Eesti Nõuko-gude Liitu ei kuulu, Eesti kodanikud ei saa osaleda võõrriigi võimuorganite valimistel, osavõtuga valimistest tunnustatakse kehtivat režiimi jne.

9. septembril volikogu istungil Tartus puhkes äge diskussioon detsemb-ris toimuvate kohalike nõukogude valimistest osavõtu teemal. Sõnavõttu-dest koorus välja neli võimalikku käitumisvarianti nendel valimistel. Boi-kotti pooldasid Sander Siss ja Endel Ratas, põhjendades oma seisukohta sellega, et osavõtt valimistest tähendaks okupatsioonivõimu tunnustamist. See aga on ERSP põhimõtete vastane. Teine seisukoht, mida esindas Jüri Adams, soovitas võtta valimistest osa erakonnana. Kui valimisi ignoreerida, tuleb esitada alternatiiv; ainsaks alternatiiviks saab olla Eesti Kongress, ent siis hakatakse meid süüdistama alternatiivsete võimuorganite loomises, arvas Adams. (Adams suhtus kodanike komiteede loomisse algul üsna skeptiliselt ja lülitus nende tegevusse alles seoses Tartu komitee valimistega.) Adamsit toe-tasid Kalju Oja, Viktor Niitsoo, Märis Sarv ja Avo Kiir. Sellele seisukohale olid järsult vastu Endel Ratas, Raivo Piirak, Arvo Pesti ja Mati Kiirend. Erik

* ENSV KrK-st puudus paragrahv, mille alusel sai vastutusele võtta sõjaväeteenistusest keeldumise eest. § 78 kohaldati ka siis, kui tegemist oli selgekujulise keeldumisega ning mingist kõrvalehoidmisest ei olnud juttugi. Sellised kohtuprotsessid said hiljem saatuslikuks nii mõnelegi riigikohtunikuks pürgijale, nagu näiteks Peeter Jerofejev ja Maie Kram, keda VII Riigikogu keeldus kinnitast. VIII Riigikogu oli selles küsimuses juba liberaalsem ning sõjaväeteenistusest keeldujaid vangi mõistnud Ott Järvesaar kinnitati Riigikohtu liikmeks.

Udam, keda toetas Eve Pärnaste, tegi ettepaneku osaleda üksikliikmete tasandil ehk mitte osaleda valimistel erakonnana. Sealjuures ei tohtinud kandideerida erakonna juhatuse ja volikogu liikmed. Neljanda seisukoha pakkus välja Andres Mäe, kelle arvates tuli see küsimus jätta piirkondade otsustada. Sõnavõttudes jäi kõlama dilemma: "kuidas ka ei otsustata, ikka saad määritud, sest ühiskond on määritud". Häälletamise võitis küllaltki selge ülekaaluga (poolt 14, vastu 8, erapooletuid 1) seisukoht võtta valimistest osa erakonnana. Volikogu otsustas koostada vastavasisulise deklaratsiooni ning moodustas komisjoni ERSP valimisprogrammi väljatöötamiseks.

Volikogus vähemusse jäänud seltskond aga ei tahtnud sugugi allajäämisega leppida. 11. septembril koostasid Kiirend, Pesti, Pärnaste, Siss ja Udam läkituse ERSP volikogu liikmetele, milles, viidates ERSP põhikirja §-le 21, tehti ettepanek kutsuda kokku ERSP volikogu, "et arutada k.a. 9. septembri ERSP volikogu otsusega tekkinud parteisisest kriisi."⁷² Läkitusele juurde lisatud põhjenduses tehti ettepanek mitte piirduda oluliste küsimuste otsustamisel lihthääldenamusega, vaid seada sisse kas $\frac{3}{4}$ või $\frac{2}{3}$ hääldenamuse nõue. Neil, kes ei saa volikogu koosolekule tulla, paluti esitada oma seisukoht kohalike nõukogude valimiste ja pakutud $\frac{3}{4}$ või $\frac{2}{3}$ hääldenamuse nõude osas kirjalikult.⁷³

15. septembril pöördusid Kiirend, Pesti, Pärnaste ja Udam pikema avaldusega ERSP volikogu ja revisjonikomisjoni liikmete poole. Selles väljendati rahulolematust, et neljast variandist pandi hääletusele ainult kaks – puhas boikott ja parteiline osavõtt. Nende ettepanekut, mille kohaselt ERSP kui erakond ei osale kohalike nõukogude valimistel, kuid jätab erakonna liikmetele (v.a volikogu liikmed) võimaluse valimistel osaleda, nimetati poliitiliseks rumaluseks ja absurdiks. Samuti pälvis kriitikat volikogu läbiviimise kord: "Hääletamine toimus kiirustades. Volikogu koosolek oli esmakordselt avalik (kohal oli ka mitte ERSP liikmeid), mistõttu see võttis tahtmatult etenduse ilme, öhk-kond oli liiga emotsionaalne, osad esinejad läksid teravusteni – kõik see kahtlemata ei soodustanud loogilise arutluse käiku. /.../ Volikogul vastu võetud otsus lõi paljude ERSP liikmete jaoks täiesti vastuvõetamatu olukorra, mida küsimuse arutamise käigus ja otsuste täpsel formuleerimisel oleks olnud võimalik vältida." Avalduses väljendati arusaamatust, kuidas ERSP volikogu saab üldse vastu võtta otsust osaleda valimistel parteina, kui ERSP on registreerimata erakond. Kehtiva valimisseaduse järgi ei saa ta valimistest osa võtta. Pealegi "oma osalemisega valimistel annab ERSP toetuse KP ja RR poolt kavandatud kommunistliku süsteemi reformimisele kohalike nõukogude

⁷² ERAF, f 9601, n 1, s 23.

⁷³ Samas.

ja Ülemnõukogude kaudu, n.n. suveräänsusele ja isevalitsemisele NSVL raames. /.../ Nõukogude valimistest osavõtt tähendab nõukogude tunnustamist. Olles tunnustanud nõukogude seaduslikkust, tuleb hakata ka vastutama nõukogude süsteemi poolt tehtud otsuste ja tegude ja nende tagajärgede eest". Rõhutati, et "praegune otsus on vägivaldne nende ERSP liikmete suhtes, kelle jaoks osalemine okupatsioonivõimude poolt korraldatud kohalike nõukogude valimistel on täiesti vastuvõetamatu poliitilistel motiividel (osalemine koos okupantidega, kohalike nõukogude kaudu tunnustuse andmine ebaseaduslikele okupatsioonivõimule jms.). /.../ Kui partei osaleb, ent paljud liikmed ei osale, on see tõlgendatav ainult partei lõhenemisega". Ning *last but not least* märgiti ära, et kohalike nõukogude valimistel osalemise otsust on raske seletada toetajatele Läänes ning et ERSP välisliikmed jäävad sel juhul üpris narri olukorda. Kokkuvõttes rõhutati, et "olles opositsioonipartei, peame ka edaspidi oma põhisuunaks pidama üle-Eestilise poliitilise tähtsusega küsimusi. Nende kaudu on ERSP-l olnud arvestatav mõju Eesti poliitilises elus ja maine välisriikides /.../'. Kuna ERSP oli võtnud endale suure kohustuse Eesti Kodanike Komiteede moodustamisel, ei peetud õigeks oma jõu raiskamist, vaid keskendumist Eesti Kongressi ettevalmistamisele.⁷⁴

23. septembri volikogu istung kulges tunduvalt rahulikumas õhkkonnas. Esmalt tõstatasid Eve Pärnaste ja Jüri Adams küsimuse omakirjastuslikus ajakirjas Roosa Lipp nr 2 esinevate ajakirjanduseetika rikkumiste kohta. Nimelt olid selle üsna vaimukalt koostatud pilkeajakirja toimetajad, ERSP liikmed Jüri Mikk ja Riho Nassar, võrdlemisi räigelt karikeerinud *PEER*-u (Pere-stroika Elluviimise Eest Rinne) eestvõitlejaid Marju Lauristini, Andres Tarandit, Vello Saatpalu, Ülo Nugist jt. Volikogu otsustas keelata erakonna liikmeil Roosa Lipp nr 2 eksemplaride levitamise.

Põhiteemaks kujunes eelmise volikogu otsuse kohalike nõukogude valimistel osalemise kohta ümbervaatamine. Vahetult enne volikogu istungit oli juhatus koostanud kompromissvariandi *ERSP volikogu seletus ERSP liikmetele*, mille kandis ette Jüri Adams. See oli tegelikult eelmisel volikogu istungil hääletamisele mitte pandud neljas variant, mille kohaselt ERSP ei osale kohalike nõukogude valimistel erakonnana, ent üksikliikmetel on soovi korral õigus kandideerida. Erinevus Kiirendi-Pärnaste-Pesti-Udami variandist seisnes selles, et kandideerida lubati ka juhatuse ja volikogu liikmeil. ERSP liikmed olid vabad kandideerima, kui neid seatakse üles kodanikualgatuse korras või teiste organisatsioonide poolt, kusjuures erakonna liikmetel ei ole sobiv kuuluda nimekirjadesse, kus on ka kompartei liikmeid, ning valimistel tuleb lähtuda ERSP programmistest seisukohtadest. Volikogu otsus oli sõnastatud

⁷⁴ ERAF, f 9601, n 1, s 23.

selliselt, et selle heakskiitmisel tühistus eelmise volikogu otsus.⁷⁵

Diskussioon kohalike nõukogude valimistest osavõtu üle oli esimene põhimõtteline vastasseis varem väga üksmeelselt tegutsenud erakonna sees. Vastupidiselt üldlevinud arvamusele, mis kujutas ERSP-d jäiga distsipliiniga ja vähese kriitikaluvusega erakonnana, annavad kohalike nõukogude valimiste üle toimunud väitlused siiski tunnistust erakonnasisese tolerantuse ja demokraatia olemasolust.*

Kuigi kõiki arvamusi enam-vähem rahuldav kompromiss oli saavutatud, ei tahtnud valimisteemalised kired sugugi vaibuda. Nii näiteks kirjutas Kalju Mätik ERSP häälekananja veergudel, et kuigi osavõtt kohalike nõukogude valimistest tähendab kehtiva võimu *de facto* tunnustamist, tähendab selline tunnustamine ka seda, et me "tunnustame seda võimu *de facto*, kui me täidame tema poolt kehtestatud liikluseeskirju, kanname taskus Nõukogude passi ja Saaremaale sõites näitame seda okupandist piirivalvurile. Okupatsioonivõimu organitesse tuleb suhtuda nagu põlevasse majja tunginud vargapoisisse. Kui viimane hakkab tuld kustutama, siis ei maksa eriti muret tunda selle üle, kas ta kustutab tuld päästmaks maja hävimisest või selleks, et varastada saaks (mis on muidugi tõenäolisem). Peaasi, et ta kustutab". Edasi vaidlustas Mätik väite, nagu ei saaks ERSP oma väikesearvulise liikmeskonna tõttu mõjutada kohalike nõukogude otsuseid: "See peaks paika juhul, kui ERSP seisukohad oleksid vastuolus kõigi teiste liikumiste ja üksikisikute seisukohtadega. Vaevalt see aga nii on. /.../ ERSP pooldajate arv on suurem kui nende inimeste arv, kes seda julgevad avalikult välja

⁷⁵.ERAF, f 9601, n 1, s 23.

* Samas on näiteks Enn Tarto intervjuus Urmas Otile põhjendanud mitteliitumist ERSP-ga selle vähese sisemise demokraatia pärast: "Selle ERSP-ga ühinemisega olid omad niisugused maitseküsimused. /.../ Mina ja Niklus – me oleme oma olemuselt liiga suured demokraadid ja see erakond tundus nagu liiga range meie jaoks. /.../ Selles mõttes, et liiga range, uut tüüpi erakond. Seal oli täpne hierarhia ja täpne käsutäitmine ja kõik niisugused asjad. Ja meile tundus see nagu... /.../ Ma juba vihjasin sellele, et see erakond kui selline ei olnud oma olemuselt ja struktuurilt piisavalt demokraatlik. /.../ Ütleme, et teised erakonnad, mis hiljem loodi, olid ikka lääne tüüpi erakonnad. Kuid ERSP oli loodud rasketes tingimustes." (Laar, Ott, Endre. *Teine Eesti* 1996, lk 98-99)

Rein Taageperal on Tarto ERSP-ga mitteühinemise kohta järgmine versioon: "Kui Enn Tarto naasis Nõukogude vangilaagrist, olles viimane vabastatud Eesti poliitvang, ootasid ERSP liikmed, et ta ühineb nendega, kasutades järgmist protseduuri: kaks erakonna liiget pidid talle kirjutama soovitusel ja ta pidanuks olema aasta liikmekandidaat enne täisliikmeks saamist – täpselt samad reeglid kui NLKP-l, kommenteeris Tarto mulle (28. novembril 1990 Tartus)." (Rein Taagepera. *Estonia: Return to Independence*. Boulder • San Francisco • Oxford, 1993. märkus 25, lk. 213)

Olgu täpsustuseks öeldud, ERSP põhikirja kohaselt toimus uute liikmete vastuvõtt piirkondade juhatuste poolt. Kui soovitusi nõutigi, siis seda põhjusel, et üsna tihti kippusid erakonda astuma kriminaalse mineviku või ilmsete psüühiliste hälvetega isikud. Sellise üldtuntud isiku puhul, nagu Tarto, poleks kellelegi pähe tulnud soovitajaid nõuda või katseaega kohaldada – neid rakendati üksnes kahtlase taustaga tegelaste suhtes. Ilmselt olid Tarto ERSP-ga mitteliitumisel muud põhjused.

näidata. /.../ Kindlasti esineb olukordi, kus mõni üksik hääl võib olla otustav." Mätiku arvates ei välistanud Eesti kodanike registreerimine ja Eesti Kongressiks valmistumine sugugi osalemist muudes aktsioonides. "Kutsudes üles boikoteerima valimisi, kutsub ERSP üles aktsioonile, milles rahvas ei osale. See on parimaks meievastaseks propagandaks, mida saab välja mõelda. Kuivõrd rahvas boikotis osaleb, seda näitasid eelmised valimised," hoiatas Mätik.⁷⁶

Kuigi volikogu otsus sätestas individuaalse osavõtu kohalike nõukogude valimistest, asuti nendeks valmistuma ikkagi erakonna tasemel. 29. oktoobril toimus Tallinnas ja 25. novembril Paides valimistel kandideerimiseks soovi avaldanud ERSP-lastest töökoosolek. Kandideerida soovis 30-35 inimest, ehk 10% erakonna liikmetest. Koosolekul kõneldust koorusid välja järgmised põhiseisukohad: Valimisi tuleb minna võitma, õppimise aeg on möödas. Valimisprogrammi üldaluseks on ERSP programm ja põhiseisukohad, mida saadikukandidaadid peab oskama loominguiliselt tõlgendada. Kihutustööle peavad kaasa aitama kõik erakonna liikmed. Saadikut tuleb valijatele teadvustada kui ERSP liiget. Valimisliitudest tuleb koostöö kõne alla muinsuskaitsete, liidukristlaste, roheliste ja teiste isamaaliste liikumistega. Täiesti välistatakse koostöö EKP-ga. Rahvarinde suhtes tuleb arvestada kohalikke olusid. Seatakse eesmärgiks muuta kohalikud nõukogud tõelisteks omavalitsusorganiteks, kohalikud nõudmised tuleb ühendada rahvuslikega.⁷⁷

10. detsembril toimunud valimistel osales ligikaudu 30 erakonna liiget. Neist osutus valituks 21, ehk 70%, mis on sellise osavõtjate arvu kohta väga hea tulemus. Nii näiteks valiti tuntumatest erakonna liikmetest Tartu linnanõukogusse Jüri Adams, Haaslava külanõukogusse Harri Henn, Põlva rajoonikogusse Lembit Luik (sõjaväeteenistusest keelduja Erkki Luige isa), Põlva alevi nõukogusse Üllar Varik, Viljandi linnanõukogusse Valdo Paddar, Karksi-Nuia alevi nõukogusse Ülo Seppa, Saaremaa rajooninõukogusse pastor Jaan Tammsalu, Albu külanõukogusse Rein Arjukese, Kohtla-Järve rajooninõukogusse pastor Üllar Kask ja Lihula alevinõukogusse pastor Endel Absalon. Pärast valimisi liitus ERSP-ga Pärnu linnanõukogusse valitud Asso Kommer.⁷⁸

Samas jäi ERSP-lastest osakaal ligikaudu 250-s kohalikus nõukogus, kuhu valiti umbes 3000 saadikut, kaduvväikeseks ning erakonna mõju nendes praktiliselt olematuks. Kindlasti oleks esindatus kohalikes nõukogudes olnud suurem, kui valimistel oleksid kandideerinud peale Adamsi ülejää-

⁷⁶ ERSP Teataja 13-14/1989.

⁷⁷ ERSP Teataja 15-16/1989.

⁷⁸ ERSP Teataja 1/1990.

nud kuus juhatuse liiget, samuti enamik volikogu liikmetest.

Seoses lähenevate Eesti Kongressi valimistega ja sellele vahetult järgnevate ENSV Ülemnõukogu valimistega puhkes valimisteteemaline diskussioon uuesti. 14. jaanuaril 1990 toimunud volikogu istungil otsustati, et ERSP peab Eesti Kongressi valimistele üles seadma võimalikult palju kandidaate. Valdavaks kujunes arvamus, et ERSP on Eesti Kongressi ettevalmistamisega tihedalt seotud, hoides liikumise initsiatiivi. Kui Eesti Kongress on legaalne tee iseseisvuse suunas, siis ENSV Ülemnõukogu on ja jääb juriidiliselt ebaseaduslikuks okupatsioonivõimu omavalitsusorganiks. Enamik volikogu liikmeid pidas õigeaks, et Eesti Vabariigi kodanikel ei sobi osaleda ENSV Ülemnõukogu valimistel. Otsustati, et ERSP ei pea võimalikuks osaleda ENSV Ülemnõukogu valimistel, vaid keskendub tingimuste loomisele Eesti Vabariigi parlamendi valimisteks. Eriarvamusele jäid üksnes Jüri Adams ja Andres Mäe.⁷⁹

2. veebruari linnahalli üritus ja Eesti Kongressi valimised

Eesti Kongressi valimiste eel kerkis esile uus ambitsioonikas poliitiline jõud, kes seadis endale eesmärgiks öelda samuti sõna sekka Eesti iseseisvuse taastamise küsimuses. Selleks oli Töökollektiivide Liit, mis oli moodustatud vastukaaluks üleliidulise alluvusega ettevõtete töötajatest koosnevale Töökollektiivide Ühendnõukogule, mida juhtis sõjatehase Dvigatel direktor Vladimir Jarovoi. Töökollektiivide Liit väitis end ühendavat ligikaudu 1100 ettevõtet enam kui 400000 töötajaga. Liidu liidriks tõusis Ülo Nugis, kes pälvis üleüldise tuntuse, kui ta valgustitethase Estoplast direktorina saavutas esialgu lootusetuna tundunud eesmärgi allutada üleliidulise alluvusega tehas ENSV-le. Juhtfiguuride hulka kuulus ka rahva seas ülipopulaarne akadeemik Endel Lippmaa. Algselt peamiselt majandusküsimustele pühendunud Töökollektiivide Liit muutus peagi poliitiliseks, vastu võeti põhikiri ja programm, milles öeldi välja eesmärk – iseseisvuse taastamine. Muu hulgas avaldati programmis ka toetust kodanike komiteede tegevusele.

Ilmse katsena vähendada Eesti Kongressi mõju korraldati Töökollektiivide Liidu poolt 2. veebruaril 1990 Tallinna Linnahallis kõigi tasandite rahvasaadikute kogu. Seda üritust toetas ENSV Ülemnõukogu Presiidium eesotsas selle esimehe Arnold Rüütliga. Ülo Nugise jõulisel dirigeerimisel võttis kogu vastu deklaratsiooni Eesti riikliku iseseisvuse küsimuses, milles pöörduti NSV Liidu Ülemnõukogu poole ettepanekuga alustada eesti rahva seaduslike esindajatega läbirääkimisi Eesti iseseisvuse taastamiseks. Kuigi

⁷⁹ ERAF, f 9601, n 1, s 23.

sellel üritusel mingeid otseseid tulemusi ei olnud, kogus Nugis sealt kopsaka poliitilise kapitali, millest piisas, et saada nii viimase ülemnõukogu kui ka taasiseseisvunud Eesti esimese Riigikogu juhatajaks.

Kuna oli alust karta, et linnahalli üritusel võidakse deklaratiivselt välja kuulutada Eesti iseseisvus, suhtusid nii kodanike komiteed kui ka ESRP sellesse üritusse eitavalt. Kuigi linnahalli 2. veebruari deklaratsioonis sisaldus ka üleskutse Eesti Kongressi kokkukutsumiseks, jäid selle vastuvõtmisel ERSP-sse kuuluvad delegaadid kas erapooletuks või hääletasid vastu, millega sattusid väga ebameeldivasse olukorda. Neid asuti hurjutama, et nad koos internatsidega ei pooldanud iseseisvustootlust.

ERSP koondas oma jõud Eesti Kongressi valimisteks. Valimisprogrammis, mis avaldati 21. veebruari Edasis, taotles erakond, et Eesti Kongress pöörduks deklaratsiooniga maailma rahvaste, ÜRO, Euroopa Ühenduse ning demokraatlike riikide valitsuste ja rahvaesinduste poole Eesti Vabariigi püsimise ja tema seadusliku valitsuse taastamise nõudmise kohta. Programm sisaldas ka üleskutset eelduste loomiseks "korralise parlamendi" valimisteks ja iseseisva Eesti riigi kujundamiseks, läbirääkimisi NSV Liidu ja teiste riikidega, rahvusvahelise Balti konverentsi kokkukutsumist ÜRO egiidi all, okupatsioonivägede väljaviimise alustamist juba käesoleval aastal, Eesti noormeeste kojukutsumist Nõukogude armeest, Eesti piirivalve, kaitseväge ja politsei loomist, KGB ja teiste NSV Liidu repressiivorganite tegevuse keelustamist Eesti territooriumil, NSV Liidu sõjatööstuse kaotamist Eestis ja kontrollimatu immigratsiooni lõpetamist.

Nagu näha, olid rahvuslikus äärmusluses süüdistatud ERSP seisukohad tunduvalt tagasihoidlikumad kui näiteks 20 Tartu haritlase avalduses *Läkitus Eesti Kongressile. Ettepanek taastada Eesti Vabariik* esitatud vaated. Läkituses, mille põhiautoriks oli luuletaja ja endine poliitvang Jaan Isotamm, tehti ettepanek taastada Eesti Vabariik 1938. aasta põhiseaduse alusel. Ettepaneku kohaselt pidi Eesti Kongress võtma endale põhiseaduse § 46 lõigetes 3 ja 4 nimetatud valimiskogu ülesanded. Seejärel pidi kongress valimiskogu ülesannetes valima põhiseaduse § 46 lõike 3 alusel Eesti Vabariigi presidendi ase-täitja. Edasi pidi kongress valima ajutise Riigivolikogu, kes omakorda valiks ajutise Riiginõukogu 30 liiget (ülejäanud 10 liiget nimetab presidendi ase-täitja).⁸⁰

20. veebruari Edasi avaldas ka Rein Taagepera valimisplatvormi Eesti Kongressi valimisteks, milles seni Rahvarinde positsioonidel olnud poliitoloogiaprofessor asus ootamatult toetama Eesti Kongressi ideed, tehes ettepaneku, et Kongress kuulutaks end kõrgeimaks võimuks Eestis.

⁸⁰ Edasi 14. II 1990.

Etteruttavalt olgu öeldud, et kumbki ettepanek Kongressil toetust ei saanud. Kongressi enamus andis endale selgelt aru, et enda kõrgemaiks võimuks kuulutamine ilma otsuste täitmist tagava täitevvõimuta, oleks avantüür, mis jääb igal juhul deklaratiivseks. Samas ei saanud läkituses esitatud stsenaariumi elluviimise katse korral välistada ka Kongressi jõuga laialiajamist.

24. veebruarist kuni 6. märtsini toimunud Eesti Kongressi valimised kulgesid sujuvalt. Valimistel osales 557163 Eesti Vabariigi kodanikku ja 34345 kodakondsuse taotlejat. ERSP poolt seati üles 164 kandidaati, neist osutus valituks 73, nende seas kolm väliseestlasest erakonna liiget. Enim kohti said sõltumatud kandidaadid – 109, Rahvarinne kogus 107 ja kolmandana Muinsuskaitse Selts – 104. ERSP-st tahapoole jäi EKP 37 kohaga. Hiljem liitus suur osa sõltumatuid saadikuid ERSP-ga ning ERSP saadikute arv ületas 100, muutudes teistest rühmitustest ületulnute arvel suurimaks ja mõjukamaks jõuks Eesti Kongressis.

Kongress valis esimeheks Tunne Kelami, kes edestas kindlalt Trivimi Vellistet. Eesti Komiteesse valiti 21 ERSP-last, neist Kelam, Adams ja Pärnaste valiti komitee juhatusse.

Väga aktiivselt lülitus Eesti Komitee juhatuse tegevusse ERSP-lane Vardo Rumessen, kes, viibides Eesti Vabariigi Kodanike Peakomitee välistoimkonna esimehena Kanadas ja USA-s, külastas Eesti Vabariigi peakonsulaati New Yorgis, kus arutas Eesti Vabariigi kodaniku isikutunnistuste väljaandmise võimalust. Eesti Vabariigi aastapäeva aktusel Torontos asutati Rumesseni eestvedamisel Eesti Kongressi fond, et koguda raha Eesti Vabariigi isikutunnistuste trükkimiseks Kanadas.

18. märtsil toimunud ENSV Ülemnõukogu uue koosseisu valimisi ERSP boikoteeris. Seda on hiljem palju kritiseeritud, sest Eesti Komitee aktivistide Mart Laari, Illar Hallaste, Kaido Kama (peale ERSP-last ei kandideerinud ka Trivimi Velliste ja Sirje Endre) kõrval oleks tõenäoliselt saanud ülemnõukogusse umbes kümmekond ERSP liiget.

ERSP mittekandideerimist on kritiseerinud ka Kaido Kama: "ERSP võttis ametliku parteilise seisukoha mitte kandideerida Ülemnõukogu valimistel.

* Boikoteerimise vastu üles astunud Jüri Adams seadis Tartu 21. valimisringkonnas ikkagi oma kandidatuuri üles, ent võttis selle hiljem mingil põhjusel maha. 1991. aastal tegi Adams uue katse, kui Lääne-Virumaa maavanem Lembit Kaljuvee loobus ülemnõukogu saadiku mandaadist. 7. aprillil 1991 toimunud asendusvalimistel kandideeris Adams ülemnõukogus vakantseks jäänud kohale konkureerides Vao kolhoosi esimehe Peeter Albi, sotsiaaldemokraat Andres Mandre, kristlike demokraatide esindaja Väino Sarneti ja sõltumatu (tegelikult Savisaare protežee) Ott Kooliga. Albi võttis kandidatuuri Kooli kasuks maha. Kuna tulevased koalitsioonikaaslased sotsiaaldemokraadid, Kristlik Demokraatlik Liit ja ERSP ei suutnud jõuda kokkuleppele, keda toetada, võitis valimised suure ülekaaluga Kool. (Jüri Adams, Allan Lahi. *Kuidas Jüri Adams kandideeris Ülemnõukogusse ehk Eesti uue valimisdemokraatia esimestest sammudest.* ERSP Teataja 2/1991, lk 15-20.)

Minu hinnangul oli see üsna suur viga. Tol ajal oli ERSP populaarsus väga kõrge. Sellele viitasid äsja olnud Eesti Kongressi valimised. Ja kui ERSP oleks oma kandidaadid välja pannud Ülemnõukokku, siis oleks võinud olla nii Ülemnõukogu koosseis kui Eesti ajalugu üsna teistsugune võrreldes sellega, mis tuli. /.../ Kokkuvõttes oli Kongressi tiib, või kuidas me seda nimetame Ülemnõukogus väga vähe esindatud. Aga hoolimata sellest, et Kongress oli oma lõpuaegadel avaliku arvamuse ebasoosingus, hoolimata sellest, et Kongressi tiib oli Ülemnõukogus vähe esindatud, lõpuks realiseerus Ülemnõukogu otsustes ikkagi kõik see, mida Kongress nõudis. Aga vaevalt see oleks toimunud, kui ei oleks olnud Ülemnõukogus Eesti Kongressi esindajaid.”⁸¹

Jüri Adams on eemalejäämist ülemnõukogu valimistest iseloomustanud järgmiste sõnadega: “/.../ ERSP elas arvatavasti 1989. aastal üle oma suurema sisekriisi /.../ See oli küsimus osalemisest Ülemnõukogu valimistel. ERSP-s jäi domineerima arvamus, et ERSP erakonnana ei tohi osaleda, aga üksikisikutel lubatakse. Mina olin pragmaatilise suuna esindaja, kes arvas, et peame minema. /.../ Tagantjärele on väga raske öelda, kas see oli tehtud õigesti või mitte. Tundub, et pikemas ajaloolises perspektiivis oli see õige ja lühemas oli see vale. /.../ Kui Eesti Kongress ei oleks kõrvale sündinud, siis oleks tõenäoliselt võinud ütelda, et see oli katastroofiliselt vale otsus – loobuda ühest poliitilise võitluse vormist ja tribüünist. /.../ ERSP-lased jäid kõikidest hiljem sündinud gruppidest maha praktilise riigijuhtimistöö kogemuste õppimisel ja see maksis hiljem hirmsasti kätte. Kui nüüd 1992. aasta valimiste järel oli ERSP-l küllalt suur esindatus, siis tippametnikuks või tipp-poliitikuks professionaliseerumine suurel osal fraktsioonist ei õnnestunud, sest sellega alustati liiga hilja või oli selle vastu tõrge.”⁸²

Adamsi seisukohtadele on raske vastu vaielda. Siiski tundub, et kui ERSP-lasi oleks valitud ülenõukogusse, jäänuks Eesti Komitee veelgi rohkem kiratsema, sest võrdse pühendumisega kahel rindel tegutsemine oleks paljudel suures poliitikas esimesi samme tegevatele ERSP-lastele ilmselt üle jõu käinud. (Nagu hiljem selgus, osutus Riigikogu töö mitme ERSP liikme jaoks võrdlemisi ebasobivaks.)

Pärast Eesti Kongressi istungit leidsid aset mõned muudatused ERSP juhatuses. Kuna Eesti Komitee juhatusse valitud Kelam, Pärnaste ja Adams pühendusid jäägitult komiteele, jäid nad erakonnatööst kõrvale. Seepärast otsustati 31. märtsi volikogu istungil juhatuse normaalse töö tagamiseks erakonna juhatust laiendada ja koopteerida juhatuse lisaliikmeteks Tiit Madisson, Viktor Niitsoo, Avo Kiir ja Vello Salum. Seoses Eesti Kongressi kokkuastu-

⁸¹ Laar, Ott, Endre. *Teine Eesti. Eeslava* 1996. lk 150.

⁸² Samas, lk 37-38.

misega tekkis vajadus teha muudatusi ERSP programmis ja põhikirjas. Programmitoimkonna juhiks määrati Viktor Niitsoo, põhikirja toimkonda asus juhima Arvi Paalandi.⁸³

Eesti NSV-st saab Eesti Vabariik

8. mai hilisõhtul võttis ENSV Ülemnõukogu vastu otsuse, mille kohaselt tunnistati kehtetuks nimetus Eesti NSV ja võeti kasutusele nimetus Eesti Vabariik, samuti asendati Eesti NSV lipp, vapp ja hümn Eesti Vabariigi omadega. Tegelikult oli see ülemnõukogu jaoks lõunanaabrite poolt ettevõetu kordamine, sest mõni päev varem oli Läti ülemnõukogu võtnud kasutusele maailmasõdadevahelise Läti Vabariigi nimetuse ja sümbolika. Leedu aga oli 11. märtsil koguni iseseisvuse välja kuulutanud.

Ometi sai see rahva seas suurt vaimustust esile kutsunud samm Eesti Komitee poolse terava kriitika osaliseks. Selles rõhutati, et okupatsioonivõimu omavalitsusorganil ENSV Ülemnõukogul ei ole õigust kehtestada *de jure* eksisteeriva Eesti Vabariigi riiklikke sümboleid. Sõnadelt tegudele läks küll vaid Kaido Kama, kes deklareeris, et teda valiti Eesti NSV Ülemnõukogusse, mitte aga Eesti Vabariigi Ülemnõukogusse, mistõttu tal ei ole mandaati hääletustes osaleda.

Kahetsusväärsetl langes Eesti Komitee poolne kriitika ühte impeeriumimeelsete jõudude protestidega, mis tegi komitee propagandistlikult kergesti rünnatavaks. Ülemnõukogu ülalmainitud otsuseid kritiseeriv Eesti Komitee avaldus pöörati vastupropaganda käigus komitee enese vastu ning selle tagajärjel hakkas komitee populaarsus väga kiiresti langema.

Sellest vastasseisust ei saanud kõrvale jääda ka ERSP. 12. mail avaldas ERSP volikogu seisukoha poliitilisest olukorrast Eestis. Selles öeldi, et "poliitiline areng Eestis on ähmastunud kommunistlikust parteist võrsunud rühmituste ja poliitikute tegevuse tõttu, seda enam, et nad tegutsevad nüüd hoopis teiste nimede all". Eesti Vabariigi nime ja sümbolika kasutuselevõttu okupatsiooni ja anneksiooni tingimustes loeti järjekordseks manöövriks tegelike eesmärkide varjamiseks. Avalduses tõdeti, et praeguses olukorras on Eesti Komiteel mõttetu iga hinna eest jätkata koostöö taotlemist Ülemnõukogu ja olemasolevate haldusorganitega, kuna hoolimata Eesti Komitee püüetest pole ülemnõukogu ilmutanud soovi tegelikuks koostöök. Eesti Kongressi ja ülemnõukogu tee on osutunud erisuunaliseks ning ülemnõukogusse kuuluvate Eesti Kongressi saadikute ees seisab eetiline probleem: kuhu nad tegelikult kuuluvad? Avalduses nenditi, et uus ülemnõukogu on muutunud piduriks ise-

⁸³ ERAF, f 9601, n 1, s 23.

seisvuse poole liikumisel. "Kas Eesti Vabariigi kodanikkond saab usaldada Eesti Vabariigi saatust okupeeritud Eesti elanikkonna ja okupatsioonarmee esindusorganile või peab iseend peremeheks omal maal?" küsiti avalduses Edasi nenditi, et "seniste tendentside jätkumisel võib tekkida olukord, kus ei jää muud üle, kui asuda kodanikuallumatuse teele". Eesti Vabariigi kodanikkond (keda esindavad Eesti Kongress ja kohalikud kodanike komiteed) kutsuti ülevõtma initsiatiiv enese kätte.⁸⁴

ERSP volikogu seisukoht avaldati 19. mai Edasis (12. mail oli see ette loetud raadio Vaba Euroopa saates), s.o neli päeva pärast internatside väljastumist Toompeal. Sellest tingitud ärevas olukorras osutas seesugune terav avaldus erakonnale karuteene. Ajakirjanduses asuti üha enam tõmbama paralleele ERSP ja internatside kui äärmuste tegevuse vahel, kes küll lähtusid erinevatest eesmärkidest, ent kelle tegevus teenis ajakirjanduse väitel ühtviisi Kremli vanameelsete huve.

Kõige rähgem rünnak aga tuli võrdlemisi ootamatust suunast. 23. mail Edasi avaldas Indrek ja Kaarel Tarandi kirjutise *Konserv kui kompromiss*, mis oma stiililt tuletas meelde omaaegseid paskville MRP-AEG ja ERSP vastu. Ilmselt oli oma osa selle kirjutise ilmutamises ka Rahvarinde nimekirjas ülemnõukogusse valitud Rohelise Liikumise ühe juhtliikme Andres Tarandi isiklikul solvumusel ERSP vastu. Andres Tarandi pojad nimetasid ERSP-d fanaatikute fraktsiooniks, "kes meelsasti reserveeriks endale vabaduse taastamise ainuõiguse". Fanaatikuid valdavat hirm, et äkki jõuab keegi neist ette. Noored kirjamehed läksid koguni nii kaugele, et võrdlesid ERSP-d bolševikega. "Taktikaliste võtete arsenal kattub, ka keelekasutuses on vähe erinevusi märgata. Tekib kiusatus ERSP nimele "E" järele sulgudes "b" lisada – E(b)RSP." Edasi loetlesid autorid võrdluse aluseid, milleks nende arvates olid asutaja liikmete "ühine minevik (vanglad, asumised, pagendus) ja ühised harrastused (märgukirjade ja lendlehtede koostamine), keelatud kirjanduse tõlkimine ja levitamine". Teiseks toodi esile "maailmavaate rajamine ühele tõele (siis Marx, nüüd õiguslik järjepidevus), millest kujundatud ideoloogia on dogmaatiline ja paindumatu". Kolmandaks sarnasuseks oli "inimeste seast n.-ö. õigete eraldamine (siis proletariaat, nüüd EV kodanikud)". Neljandaks ühisjooneks oli "kõigi vahendite lubatavus oma tõe realiseerimisel". Kehtiv seadus on tühine ning sellele allumine kahjulik tegevus, mida harrastavad reeturid (klassivaenlased-menševikud, roosad isamaamüüjad). Viienda ja viimase võrdlusaluseks oli märterluse propageerimine. Kulutanud hulga leheruumi Ülemnõukogu tegevuse ülistamisele ning ERSP poolt propageeritava õigusliku järjepidevuse liini mahategemisele, lõpetasid autorid vanatarandliku mahlaka br

⁸⁴ Edasi 19.V 1990.

vuuriga: "Kui vein on ära käärinud, pannakse ta pudelisse, kus tema väärtus vanusega kasvab. Edasikäimise korral läheb ta äädikaks. Äkki on seda kulinäärset analoogiat silmas pidades targem konserveerida ka kontinuiteedi-idee koos Eesti Komitee ja ERSP-mõjulise sisepoliitilise sehkendamisega. Nälja-aegadel oleks ju nii tarvilik võtta head konservi."

Varem agaralt muinsuskaitse liikumises osalenud Indrek Tarand oli mingil põhjusel vaenulikuks muutunud ka oma endiste kaasvõitlejate poolt juhitud Eesti Kongressi vastu. Nii näiteks läks ta 1990. aasta oktoobris toimunud Eesti Kongressi III istungjärgul omavoliliselt kõnetooli ja pidas seal maha väga terava sõnavõtu Eesti Komitee tegevuse suhtes ning kutsus üles Kongressi ja Eesti Komiteed laiali minema.

Tragöödia Pirita teel

Erinevalt kahest varasemast aastast toimus 23. augustil Hirvepargi miiting enne ERSP Suurkogu. Selle põhjuseks oli asjaolu, et varasemaks ajaks ei olnud võimalik saada suurkogu korraldamiseks ruume. Seekord sai Hirvepargis osaleda ka esimese Hirvepargi miitingu peakõneleja Tiit Madisson. Paljudest emigreerunudest, kes lahkudes olid suurel määral lubanud kodumaale tagasi pöörduda niipea, kui selleks võimalus avaneb, tegi oma sõnad teoks üksnes Madisson. Saabunud 21. veebruaril 1990 Eestisse, asus ta alaliselt elama kodulinna Pärnusse.

Samal päeval leidis aset veel üks tähelepanuväärne sündmus. ERSP liige, ühtlasi ka Kaitseliidu Tamme maleva pealik Harri Henn tõstis autokraanaga Tartus Riia mäel asuva EPA valduses oleva endise Kaitseliidu hoone esiselt platsil maha Lenini kuju. "Pronksist külaline" viidi kõigepealt Raekoja platsile, kus seda demonstreeriti Tartu linnaisadele, kellelt oli korduvalt nõutud kuu mahavõtmist. Paanikasse sattunud linnaametnike suureks kergenduseks toimetati kuu lõpuks Kommunaalteenuste Kombineedi kaarhalli. Esimese ehmatusena andis Tartu linnavalitsus korralduse kuu endisele kohale tagasi panna. See oli naeruväärne otsus, sest raske oli ette kujutada, kuidas Põrgupõhja Jürkat meenutav vägilasekasvu Henn oleks linnarahva silme all asunud enamlaste juhi kuu tagasi monteerima. Saanud mõni aeg hiljem aru korralduse täitmise ebarealsusest, tühistas linnavalitsus korralduse. Ometi algatati Henu vastu administratiivmenetlus, mis samuti aja möödudes vaikselt ära unustati.

Omapäraselt käitus selle aktsiooni puhul eksiilvalitsuse kaitseministri Jüri Toomepuu poolt ametisse nimetatud Kaitseliidu juht "kolonel" Kalle Eller, kes kiirustas Kaitseliitu sellest aktsioonist distantseerima. Elleri sõnul oli Tartu Tamme kompanii algatanud Lenini kuu mahavõtmise Kaitseliidu

juhtkonna selja taga.⁸⁵

ERSP III Suurkogu toimus 25.-26. augustil Sakala Keskuses. Esimest ja viimast korda Karla katedraalis peetud üritus kujunes kõige õnnetumaks erakonna ajaloos. Suurkogu esimese päeva õhtul toimus Pirita restoranis bankett. Banketi lõppedes oli linnasõiduks tellitud 4 bussi. Üks osa seltskonnast, kes esimeste busside peale ei mahtunud, ei mallanud tagasituleval bussil ootama jääda. 13-liikmeline grupp asus jalgsi mööda Pirita teed kesklinna poole liikuma. Õnnetuseks käidi mitte kõnniteel, vaid merepoolse sõidutee parempoolses servas. Umbes kella 24 ajal sõitis suurel kiirusel kihutanud kooperatiivi HH insenerile Kaido Randalule kuuluv Žiguli kolonnile otsa. Nii Randalu kui ka autot väidetavalt juhtinud Marika Täheste olid purjus. Otsasõidu tagajärjel hukkusid kohapeal kolm noort inimest: Eesti Komitee majandustoimkonna esimees ja Eesti Konservatiivse Rahvarakonna liige Ilmar Palias ning ERSP liikmed Tiina Hallik ja Alge Sülla. Andres Mäe sai kergelt vigastada.

Tõenäoliselt oli tegemist õnnetusjuhtumiga, mille põhjustas tõusikutes ärimeste seas sel ajal laialt levima hakanud hoolimatu sõidustiil, mida omakorda võimendas jooanud pea. Tunne Kelam siiski leidis, et autokatastroofil oli suurkogul väljaõelduga väga tihe seos. Nimelt nõuti seal NLKP ja KGB likvideerimist ja prokuratuuriorganite puhastamist. Kelam ei välistanud poliitilise arveteõiendamise võimalust: "Tuleb arvestada võimalust, et see oli poliitiline atentaat ja kättemaks." Samas möönis Kelam, et loogiliselt võttes oleks see tragöödia pidanud tabama neid inimesi, kes ülalmainitud nõudmisi formuleerisid. "Tundub mõttetuna teha atentaat grupile noortele, kelle hulgas oli ka mitte-ERSPlane Ilmar Palias. Ehkki tema tegevus on tekitanud teatud ringkondades kindlasti palju ärevust," lisas Kelam.⁸⁶ Atentaadi teooriast olid väga sisse võetud ka mõned ERSP liikmed.

Vahetult enne Eesti Kongressi valimisi oli toimunud sissemurdmine Eesti Kodanike Peakomitee ruumidesse Tallinna Ehitus- ja Mehaanikatehnikumi peahoones, kus magavate valvurite nina alt viidi ära peakomitee arvutid. Viimane juhtum oli tõenäoliselt KGB kätetöö, kes musta töö tegemiseks kasutas, nagu eriteenistustel tihti tavaks, kriminaalkurjategijate teeneid. Need ei pruukinudki teada, kelle huvides nad tegelikult tegutsesid, kuna selliste aktsioonide juhtimine käib tavaliselt vahendajate kaudu. Analooiliselt arvutitevarguse juhtumiga otsiti vandenõu tunnuseid ka Pirita teotsasõidu puhul. Muidugi ei saanud sel detektiivitööl olla mingeid tulemusi.

⁸⁵ EMS Sõumid 10 (26)/1990.

⁸⁶ Edasi 29.VIII 1990.

Pärast pikaajalist kohtuprotsessi pääses mõrtsukauto juhtimise enda peale võtnud Marika Täheste mõneaastase vabadusekaotusega tingimisi. Tiina Hallik maeti 31. augustil Rannamõisa, Alge Sülla 1. septembril Elva ja Ilmar Palias samal päeval Rahumäe kalmistule.

Elu läheb edasi

ERSP Suurkogu jätkus eelnenud ööl toimunud õnnetusest masendatuna ja leinameeleolus. Kuigi tehti ettepanekuid suurkogu katkestamiseks, viidi üritus siiski lõpule. Erakonna esimeheks valiti ainsana kandideerinud Lagle Parek, kes sai ainult 2 vastuhäält. Juhatusse valiti Jüri Adams, Tunne Kellam, Avo Kiir, Mati Kiirend, Tiit Madisson, Viktor Niitsoo, Kalju Oja, Eve Pärnaste, Vardo Rumessen ja Maris Sarv. Suurkogu deklaratsioonis rõhutati, et "tuleb tõkestada mistahes katsed lugeda praegune üleminekuperiood – eelduste loomise aeg Eesti Vabariigi seadusliku riigivõimu taastamiseks – enneaegselt lõppenuks ja seadustada seniseid nõukogude süsteemi võimuasutusi; tuleb otsustavalt vastu astuda püüetele, nagu oleks ümbernimetatud ENSV võimuorganite õigus esindada Eesti Vabariiki; põhiseadusliku Riigikogu vabad ja demokraatlikud valimised ei ole mõeldavad senikaua, kuni maal viibivad okupatsiooniväed ja tegutsevad repressiivorganid; mistahes lepingud jõustuvad ainult pärast seda, kui need kiidab heaks põhiseaduslik Riigikogu; ainult laial poliitilisel alusel moodustatud rahvusliku ühtsuse valitsus on suuteline tõhusalt korraldama tsiviilelu ja algatama radikaalset majandusreformi".⁸⁷ Siinkohal tasub pöörata tähelepanu sõnadele "rahvusliku ühtsuse valitsus", mille sisu ja tähendus kerkis dramaatiliselt esile mõni aeg hiljem. Suurkogul ei osatud sellele fraasile veel erilist tähelepanu omistada.

Tehti muudatusi põhikirjas ja võeti vastu uus ajakohastatud programm, milles muu hulgas nõuti NLKP ja selle algorganisatsioonide kuritegelikuks tunnistamist. See nõue tekitas suurt ärevust kompartei liikmete seas. EKP Keskkomitee Büroo liige Jaak Allik avaldas Päevalehes avaliku kirja Lagle Parekile, milles tõotas, et juhul kui ERSP-l peaks õnnestuma oma programmi realiseerida, on ta koos oma mõttekaaslastega sunnitud minema põranda alla "ning arvestades EKP omaaegseid ja ERSP uuemaid ja efektiivsemaid illegaalse tegevuse kogemusi, jätkama oma tööd seal".⁸⁸ Tundub küsitav, kui palju Alliku mõttekaaslaste jaoks oli ajal, mil komparteiist väljaastumine ja värvivahetamine oli muutunud massiliseks, tema eeskujul põ-

⁸⁷ Päevaleht 28.VIII 1990.

⁸⁸ Päevaleht 12.IX 1990.

randa alla siirdunud. Küll aga andis see kiri Parekile hea võimaluse oma vastuses 23. septembri 1990 Päevalehes ERSP seisukohtade tutvustamiseks.

Suurkogujärgne volikogu istung toimus 29. septembril Tartus. Seal kinnitati erakonna aseesimeesteks Kalju Oja ja Avo Kiir. Sellega oli erakonna ladvikus toimunud verevahetus, mille tulemusena olid esmakordselt erakonna tippu tõusnud isikud, kes ei olnud seotud 1970.- 80. aastatel toimunud vastupanuliikumisega. Küll aga olid mõlemad endised poliitvangid. 69-aastane Oja oli aastail 1940-41 olnud põrandaaluse vastupanuorganisatsiooni liige. Arreteerituna 1941. aastal, mõisteti talle alles 1946. aastal erinõupidamise poolt 6 aastat vangilaagrit. Oja vabanes 1947. aastal, ent kaks aastat hiljem arreteeriti uuesti ning mõisteti tähtajatule asumisele Krasnojarski kraisse, kust ta vabanes amnestiaga 1954. aastal. Iisaku pastor Avo Kiir oli 1970. aastatel viibinud Venemaal vangis katse eest põgeneda välismaale. Mõlemad olid ERSP asutajaliikmed.

Erakonna pressiesindajaks nimetati Maris Sarv, kirjastustegevust asus juhtima Arvo Pesti, programmitoimkonda Viktor Niitsoo (tema ülesandeks jäi ka poliitiliste avalduste koostamine), aktsioonitoimkonda Tiit Madisson ja reklaamitoimkonda Mati Kiirend. Ida-poliitika kureerijaiks said Lagle Parek ja Avo Kiir, lääne-suunaline suhtlemine jäi Tunne Kelami, Jüri Adamsi ja Vardo Rumesseni kanda. Välissekretäriks määrati Rumessen ja noortetoimkonna juhiks TÜ ajalooüliõpilane Kalle Liebert.⁸⁹

Keskse päevakorrapunktina arutati olukorda Kaitseliidus, kus oli pikeemat aega käärinud rahulolematuus seoses Kaitseliidu juhi Kalle Elleri autoritaarse juhtimisstiiliga. Algselt oli Kaitseliit kuulutanud oma allumist Stockholmis paiknevale Eesti Vabariigi valitsusele eksiilis. Ent pärast Eesti Kongressi valimisi oli eksiilvalitsus delegeerinud oma volitused Eesti Kongressile. 12. mail toimunud ERSP volikogu oli vastu võtnud seisukoha allutada Kaitseliit Eesti Komiteele. See seisukoht oli vastukarva Elleri mõju all olevale väikesearvulisele, ent agressiivsele Eesti Konservatiivsele Rahvaerakonnale, mille liikmed, Elleri mõttekaaslane Kaido Kama ja Konservatiivse Rahvaerakonna esimees Enn Tarto, asusid Eesti Komitee istungitel süüdistama ERSP-d katsetes allutada Kaitseliit oma mõjule. Volikogu võttis vastu ERSP ametliku seisukoha Kaitseliidu küsimuses, milles lükati tagasi eksitavad väited, nagu oleks Kaitseliidu sisekriisi põhjustanud ERSP lõhestustegevus. "Olukord on selleks liiga pingestatud, et tohiksime enestele lubada seesmiselt killustatud Kaitseliitu, kelle tegevuse üle puudub Eesti Vabariigi kodanike kontroll. Seepärast peame

⁸⁹ ERAF, f 9601, n 1, n 23.

soovitavaks, et kuni Eesti Vabariigi seadusliku riigivõimu taastamiseni juhenduks Kaitseliit Eesti Kongressi otsustest ning Eesti Komitee poolt nende elluviimiseks valitud teedest. ERSP volikogu on veendumusel, et Kaitseliit, kelle ülesandeks on kogu Eesti Vabariigi kodanikkonna turvalisuse tagamine, ei tohi alluda ühegi erakonna partei poliitilisele kontrollile," öeldi avalduses.⁹⁰

Järgmisel päeval toimunud ERSP juhatuse istungil kinnitati erakonna raamatupidajaks endine tehase Desintegraator pearaamatupidaja Laine Petermann (hilisem Tullus), kes oli 1980. aastate alguses koos Johannes Hindi, Endel Kiisa ja teistega süüdi mõistetud seoses väidetavate majanduslike kuritarvitustega Desintegraatoris. Lagle Parek oli tutvunud Petermanniga eeluurimise ajal Patarei vanglas.

Juhatus kinnitas ka ERSP astumise AS-i Sõltumatu Infokeskus liikmeks, osamaksuna eraldati keskusele faksiaparaat.⁹¹

12. oktoobri volikogu istungil arutati Eesti Vabariigi põhiseaduslike riigivõimuorganite taastamise küsimust. Kalju Oja tegi ettepaneku lähtuda põhiseaduse väljatöötamisel Eesti Vabariigi 1920. aasta põhiseadusest. Oja rõhutas, et põhiseaduslike riigivõimuorganite taastamine peab algama ühekojalise Riigikogu valimistest. Teise koja moodustamine kooskõlas 1938. aasta põhiseaduse tähe ja vaimuga ei ole antud tingimustes praktiliselt teostatav. Seetõttu ei tuleks 1938. aasta põhiseadust uue põhiseaduse väljatöötamisel üldse aluseks võtta.

Teise päevakorrapunktina olid arutlusel rahvusliku ühtsuse valitsuse kujundamise põhimõtted. Otsustati, et volikogu pooldab okupeeritud Eesti rahvusliku ühtsuse valitsuse loomist edumeelsete demokraatlike jõudude laialdase koalitsioonina ja annab juhatusele volitused läbirääkimisteks sellise valitsuse kujundamiseks ERSP osavõtul.⁹²

Etteruttavalt olgu öeldud, et see otsus oli ettevalmistuseks kurikuulsale "Kaheksa avaldusele", mis paraku tehti teoks erakonna juhatuse ja volikogu selja taga ning mis lõpptulemusena kahjustas tugevasti ERSP mainet.

Eesti Kongressi III istung peeti 27.-28. oktoobril Estonia kontserdisaalis. Senistest kongressidest kujunes see kõige tormilisemaks ja palju ei puudunud selle lõhkimine kust. Ühelt poolt oli see tingitud Eesti Komitee maine langusest, kusjuures kriitika osaliseks said selle esimehe Tunne Kela arvukad välisreisid, mille tõttu tal ei jätkunud aega Eesti siseprobleemidega tegelemiseks. Teiselt poolt oli osa saadikuid esitanud eelnõu, milles

⁹⁰ ERAF, f 9601, n 1, s 23.

⁹¹ Samas, s 29.

⁹² Samas, s 23.

avaldati umbusaldust Savisaare valitsusele. Seepeale asusid Rahvarindesse kuuluvad delegaadid istungi käiku häirima ja saalis tekkis segadus. Trivimi Velliste asemel istungit juhatama asunud Viktor Niitsoo kaotas saali üle kontrolli ning oli sunnitud välja kuulutama vaheaja. Vaheajal suudeti pingeid siiski nii palju leevendada, et istung saadi lõpule viia. Pärast kodurahva taastamist kuulutati välja uued Kongressi esimehe ja Eesti Komitee valimised. Kelami jaoks kujunes see usaldushääletuseks. Tema vastaskandidaadiks seati üles Enn Tarto, keda asusid toetama ka rahvarindelased. Just see asjaolu kallutas Kelami suhtes kriitiliste delegaatide hääled tema kasuks, kuna olles sattunud olukorda, kus tuli valida halva ja halvema vahel, eelistati siiski Kelamit. Tarto jäi Kelamile alla ligikaudu 50 häälega. Eesti Komitee valiti senise 70 asemel 50-liikmelisena. ERSP sai komitees 16 kohta. Komiteest jäid omal soovil välja ERSP juhatuse liikmed Tiit Madisson ja Mati Kiirend.

“Kaheksa avaldus”

Rahvusliku ühtsuse valitsuse idee, milleks Tunne Kelam ja Vardo Rumessen olid ERSP Suurkogul ja volikogul vaikselt pinda ette valmistanud, realiseerus üsna jahmataval kujul. 4. novembril loeti raadios ja televisioonis ette 8 poliitiku – Jaak Alliku, Sirje Endre, Siim Kallase, Kaido Kama, Tunne Kelami, Toivo Kuldsepa, Vardo Rumesseni ja Indrek Toome – ühisavaldus nimetusega *Eesti Ülemnõukogu ja Eesti Komitee usaldust omava rahvusliku valitsuse moodustamine, kes on avatud kõigile Eesti demokraatlikele jõududele*. ERSP liikmetele tuli ülesastumine ootamatu ja ebameeldiva üllatusena. ERSP küll toetas rahvusliku ühtsuse valitsuse moodustamist, ent pidas moodustajate all silmas eelkõige Eesti Kongressi ümber koondunud jõude, mitte aga endisi või praegusi kommuniste. Pealegi oli see sobing Kelami ja Rumesseni poolt alla kirjutatud ERSP juhatuse ja volikoguga konsulteerimata, viimaseid ei vaevunud sellest isegi teavitama. Kelam ja Rumessen olid tegutsenud oma erakonnakaaslaste eest salaja ja seadnud nad sündinud fakti ette, kuna olid veendunud, et valdav enamik ERSP liikmeid ei kiidaks heaks koostööd ühendusse Vaba Eesti kuuluvate värvi vahetanud ja tegevkommunistidega. Ühte paati istumine endise komsomolitöötaja ja EKP ideoloogiasekretäri Indrek Toome, ikka veel komparteisse kuuluva Jaak Alliku ja väidetavalt KGB taustaga Toivo Kuldsepa jättis rahvale ERSP-st, kes aatelistel kaalutlustel oli ülemnõukogu kui mittekodanike ja okupatsiooniväelaste poolt valitud okupatsioonivõimu omavalitsusorgani valimisi boikoteerinud, äärmiselt silmakirjaliku mulje. Mõistagi andis see avaldus hea võimaluse Rahvarinde propaganda-

veskile. Nende poolt käiku lastud "enamlaste-kelamlaste" liidu kallal täni-
tamine kahjustas suuresti ERSP ja Eesti Komitee mainet nii kodumaal kui
ka väliseestlaste seas.

Väga kriitilised olid isegi ERSP-sse soovivalt suhtuvad vaatlejad. Tek-
kinud olukorda iseloomustas tabavalt kirjanik ja publitsist Mait Raun 24.
detsembri Eesti Ekspressi artiklis 1990: *tagasilangus Eesti poliitikas. Kas
ajutine?*: "/.../ Et päästa Eesti Komitee uppuvat oleskelu, astus Kelam koos
kommunistidega koalitsiooni valitsuse vastu. Ühinemine toimus negatiivsel
baasil – Toome ja paljud teised kommunistid olid võimult kõrvale tõrjutud
ning kannatasid Savisaare autoritaarsuse all. Võim oli koondunud väikese
Savisaarele ustava inimgrupi kätte. Sedasama nähtust taunisid ka Eesti
Kongressi juhtivad tegelased, kuigi teistel põhjustel. Positiivse sisu andmi-
sega koalitsioonile ("rahvusliku ühtsuse valitsus") tegi Kelam ilmse valear-
vestuse. Väljastpoolt vaadates paistab, nagu oleks Kelam otsinud liitu jõu-
dudega, kes olid kompromiteerivatel aegadel tüüri juures olnud, praegu aga
Eesti poliitikataevas lootusetult languses. Ta deklareeris "ühtsust" nendega,
keda paljastades ta alles hiljuti oli rahva südametunnistuseks tõusnud. /---/
Seoses Kelami-Toome ühisavaldusega kukkus kokku ka see vaimne toetus-
punkt, millelt lähtudes sai aus inimene teha otsustusi selle kohta, mis on tõde
ja mis on vale – sai eristada olulist ebaolulisest. Kui riiklikul tasemel hägustas
meie meeled "Eesti Vabariigi" väljakuulutamise, mis võttis rahvalt selge sihi
silme eest, siis nüüdne samm hägustas meeled inimeste isiklikul tasandil.
Kellega on Kelam löönud käed? /---/ Allik – mängur, väga kaval, ilmselt selle
"ühenduse" niiditõmbaja. Kallas – heatahtlik paipoiss, kuid alati rohkem ettur
kui kuningas, keda on hea kattevarjuks esile tõugata. Toome – karjäärihimu-
line, kuid liiga pehmeloomuline (rumal?) politikaan. Kuldsepp – täiesti mitte-
usaldatav inimene. Endre – kunagine komsomolitöötaja (Alliku formaalne
ülemus selles liinis), viienda enamlasena, ent viimastel aastatel kod-kom lii-
kumist toetanuna "soo" kahe seina vahel. Rumessen – väga aus muusik, kuid
kindlasti poliitika alal kõige ebakompetentsem nende 8 hulgas. Kama – üks
kod-kom liikumise algatajaid, ÜN-s kõige isepäisem saadik."

ERSP juhatus avaldas 6. novembril pöördumise oma erakonna liikmete
poole, milles distantseerus 8 poliitiku 4. novembri avaldusest. "ERSP ju-
hatuse liikmed T. Kelam (praeguseks vastavalt Eesti Kongressi otsusele
peatanud oma tegevuse ERSP-s) ja Vardo Rumessen on osalenud seni vaid
konsultatsioonides teiste Eesti poliitikutega. Üheks konsultatsioonide tule-
museks on avaldus 4. novembrist 1990. a, millele nad – nagu ka kõik üle-
jäänud – kirjutasid alla iseenda nimel. ERSP pole ennast kokkulepetega

sidunud /.../,” öeldi avalduses.⁹³

17. novembril Kolgal peetud ERSP volikogu istungil toimus terav diskussioon “Kaheksa avalduse” teemal. Ehkki enamik sõnavõtjaid mõistis avalduse ja ERSP liikmete selles osalemise hukka, ei langetanud volikogu selle kohta otsust. Hukkamõistva seisukoha vastuvõtmist välditi, et mitte korraldada “kanakarja kambakat” erakonna juhtfigureide Kelami ja Rumesseni kallal, mis oleks andnud uut toitu vaenulikule propagandale. Selle asemel võeti vastu seisukoht rahvusliku ühtsuse valitsuse moodustamise vajaduse ja tingimuste kohta. Selles märgiti, et Savisaare valitsus on asunud looma ENSV-le baseeruvat uut riiklikku moodustist, mis lõpetaks rahvusvahelist tunnustust omava Eesti Vabariigi õigusliku järjepidevuse ning kaoks võimalus rahvusriigi taastekkeks. ERSP näeb väljapääsu Savisaare valitsuse asendamises rahvusliku ühtsuse valitsusega (RÜV), mille eesmärk on Eesti Vabariigi taastamine õigusliku järjepidevuse alusel. Seejuures ei ole RÜV Eesti Vabariigi õiguspädev valitsus, vaid üleminekuvalitsus, kes tunnustab õigusliku järjepidevuse kandjana Eesti Vabariigi valitsust eksiilis. RÜV peab lõpetama alluvussuhted NSV Liidu valitsusega.⁹⁴ Õnneks jäi “Kaheksa avaldus” pelgaks deklaratsiooniks. Selle realiseerimise korral oleks ERSP-l tekkinud tõsine dilemma, kuidas antud olukorrast oma põhimõtteid reetmata välja tulla. Ilmselt oleks selline areng põhjustanud ERSP-s sisekriisi ning välistatud ei oleks olnud ka erakonna lõhenemine. Jääb vaid mõistatada Kelami ja Rumesseni motiivide üle, kui nad *Kaheksa avaldusele* allkirja andes neid võimalusi ignoreerisid. Sellisel juhul võis tegemist olla kas erakordse poliitilise kanapimeduse või täieliku ükskõiksusega erakonna tuleviku suhtes.

Ennetav referendum

10. jaanuaril 1991 kehtestas Savisaare valitsus 10%-lise käibemaksu ja last vabaks toiduainete hinnad. See tõi kaasa toiduainete mitmekordse kallinemise. NSV Liidu valitsus omalt poolt oli 1. jaanuaril tõstnud toorme- ja energiahindu ligi kolmekordseks. See hinnašokk seadis paljud Eesti elanikud nälja piirimaile. Kõrvuti teiste erakondadega protesteeris ka ERSP hinnatõusu vastu. Neli päeva hiljem “külmutaski” Savisaare valitsus 10. jaanuari otsused.

Üldist ärevust süvendas maailma avalikkuse tähelepanu Lahesõjale koondumist ära kasutanud Kremli juhtkonna verine katse saata Leedus

⁹³ Võitleja 17.XI 1990.

⁹⁴ Võitleja 24.XI 1990.

jõuga laiali parlament ja kehtestada presidendivõim. Olukord siiski lahenes, tänu sellele, et õmblustest käriseva NSV Liidu presidendi Mihhail Gorbatšovi ja oma identiteeti otsiva Vene Föderatsiooni presidendi Boriss Jeltsini vahelises võimuvõitluses asus viimane toetama Balti riike. Impeeriumimeelsed jõud olid sunnitud ajutiselt tagasi tõmbuma. Suur osa oli siin Jeltsini Tallinna visiidil ja sellel alla kirjutatud lepingutel ühelt poolt Vene Föderatsiooni ning teiselt poolt Eesti, Läti ja Leedu vahel.

Järgmine suurem vastasseis puhkes seoses NSV Liidu Ülemnõukogu 16. jaanuari 1991 otsusega korraldada 17. märtsil 1991 NSV Liidus rahvahääletus, millel kavandati esitada küsimus NSV Liidu säilitamise vajaduse kohta: "Kas te peate vajalikuks NSV Liidu säilitamist, kus on täielikult garanteeritud kõikidest rahvustest inimeste õigused ja vabadused?"

See otsus tekitas Balti riikides teravat protesti. Leedu tegi kiire vastukäigu, otsustades korraldada ennetava referendumriiikliku iseseisvuse küsimuses. Leedu otsus pani sundseisu Eesti ja Läti, kuna eriti viimases oli tsiviilgarnisoni suure osakaalu tõttu raske loota positiivset tulemust. 23. jaanuaril pöördusid kohalike haldusorganite juhid ülemnõukogu poole ettepanekuga korraldada rahvahääletus Eesti riikliku staatuse küsimuses. Referendumil pandi ette esitada järgmine küsimus: "Kas Eesti peab olema iseseisev ja sõltumatu vabariik, kus kõrgeima riigivõimu kandja on rahvas?" Ennetava referendumriiideed asus innukalt propageerima ka Rahvarinne. Vaekausi referendumrii korraldamise kasuks kallutas USA saatkonna kinnitus, et referendum ei sea ohtu Ühendriikide-poolset Nõukogude okupatsiooni mittetunnustamispoliitikat. 31. jaanuaril võttis ENSV Ülemnõukogu vastu otsuse korraldada 3. märtsil Eestis referendum, millel esitatakse järgmine küsimus: "Kas Teie tahate Eesti Vabariigi riikliku iseseisvuse ja sõltumatuse taastamist?" Õiguse oma meelsust avaldada said kõik Eesti sissekirjutusega kuni 18-aastased isikud.

Ülemnõukogu seisukohalt oli selle otsuse vastuvõtmine ainuõige samm. 17. märtsi referendum oleks ka boikoteerimise korral Eestis nii või teisiti toimunud kas või internatside korraldatuna ja ainult venekeelse elanikkonna osavõtul. Seal saavutatud tulemus olnuks ettearvatult NSV Liidu säilitamist pooldav, mis omakorda oleks andnud tugeva argumendi Moskva keskvõimule ja negatiivse pildi rahvusvahelisele üldsusele. Ilmselt oleks referendumrii tulemusi ka parasjagu võltsitud.

ERSP, kristlikud demokraadid, vabariiklased ja konservatiivid olid referendumrii suhtes eitaval seisukohal. EKRE, EKDE, EKDL ja ERSP rõhutasid 23. jaanuari ühisavalduses, millega 29. jaanuaril ühines ka Vabariiklaste Koonderakond, et "sõjalise okupatsiooni tingimustes ja välisvaatlejate juuresolekuta ei ole lubatud mingi referendumrii korraldamine Eesti riikliku

staatuse küsimustes. /.../ Lisaks looks referendum Eestis veel ühe ebasoodsa pretседendi Läti jaoks, mis võiks saatuslikuks saada tema iseseisvumisele. Ei ole võimalik kujutleda iseseisvat Leedut ja Eestit, mille vahel oleks impeeriumisse kuuluv Läti.”⁹⁵

Eesti Komitee võttis vastu ülemnõukogu otsust hukkamõistva avalduse, põhjendades seda sellega, et rahvusvahelise õiguse järgi kuulub okupeeritud maa enesemääramise küsimuse otsustamine ainult selle maa põliselanikele ja teistel ei ole õigust enesemääramise küsimustes kaasa rääkida.⁹⁶ Siuliselt kutsus see avaldus üles boikoteerima referendumit, mis sattus üldsuse terava kriitika alla. Nii oli Eesti Komitee juba 7. veebruari istungil sunnitud oma varasema seisukoha kui ennatliku ümber vaatama, kuna “siiski on referendumil arvestatav poliitiline kaal ning mõju Eesti riikluse taastamisel”. Samas tehti ülemnõukogule ettepanek lisada hääletussedelile järgmine selgitav tekst: “1940. a. okupeeris ja annekteeris NSV Liit iseseisva ja sõltumatu Eesti Vabariigi.” Sellele järgneks küsimus: “Kas Teie tahate Eesti Vabariigi riikliku iseseisvuse ja sõltumatuse taastamist?”⁹⁷

ERSP volikogu arutas referendumisse suhtumist 2. veebruaril Pärnus toimunud istungil. Analoogiliselt suhtumisega rahvuslipu heiskamise Pika Hermanni torni ning Eesti Vabariigi nime ja riikliku sümboolika kasutuselevõttu oldi järjekordselt olukorras, kus õigusliku järjepidevuse liini range järgimine töötas kaasa tuua mittemõistmist ja vaenulikkust rahva poolt. Asja komplitseeris veel see, et ennetava referendumit vastu olid ka internatsid, kuigi hoopis teistel põhjustel. Samas anti endale aru, et referendumit ära hoida ei õnnestu ning et ka boikott ei leiaks rahva heakskiitu. Samuti oldi teadlikud olukorrast, et isegi rahvusvahelise õiguse seisukohast kahtlase väärtusega referendumit läbikukkumine annaks lääneriikidele negatiivse signaali eesti rahva püüdluste kohta ning kahjustaks tõsiselt iseseisvumisprotsessi. Sellele vaatamata leidis neid volikogu liikmeid, kes nõudsid referendumit boikoteerimist. Peale jäi siiski seisukoht, mis andis erakonna liikmeile vaba voli käituda oma südametunnistuse järgi.

Volikogu avalduses osutati referendumil esitatud küsimuse segasusele, mistõttu ei ole võimalik aru saada, millisest Eesti Vabariigist on jutt ja kuidas seda taastada. Avalduses juhiti tähelepanu, et eesti rahvas ei vaja uut enesemääramist, kuna see teostus juba 1918. aastal. Seetõttu on korraldatava referendumit tulemused õigustühised ega ole siduvad Eesti Vabariigile. Eesti rahvast kutsuti üles tõsiselt mõtlema referendumiga seotud ohtudele.

⁹⁵ Võitleja 24.XI 1990.

⁹⁶ Eesti Komitee dokumendid 1990-1991. Tallinn, 1991, lk 41-42.

⁹⁷ Samas, lk 43.

Ülemnõukogule pandi ette tühistada otsus referendumi korraldamisest.⁹⁸ Enamik ERSP liikmeid siiski osales sellel õigusliku järjepidevuse seisukohalt küsitaval üritusel ja tundis suurt kergendust, kui Eesti iseseisvumise taastamise poolt andis hääle 77,83% hääletanuist.

Kasvuraskused

29. juunil Simisalus toimunud volikogu istungil olid kõne all läheneva suukogu ettevalmistamisega seotud küsimused. Järjekordselt kavandati muuta erakonna programmi, lisades sinna erakonna kujunemist ja ERSP kui vastupanuliikumise järjepidevuse kandjat kajastava osa. Muudatuseks oli ka see, et riigivanema rahva poolt otsevalimise asemel asuti eelistama tema valimist parlamendi poolt.

Põhikirja puhul oli muudatuseks aukohtu institutsioonist loobumine, kuna senine kogemus oli tõestanud, et suukogu poolt valitud aukohus ei olnud kunagi osutunud töövõimeliseks. Nii kujuneski välja, et kui suukogu oli erakonna juhatuse ja volikogu ära valinud, jäid aukohtu tarvis üle mitte just kõige võimekamad isikud. Põhjuseks oli siin juhiomaduste ja organisatorivõimete erakonnaliikmete krooniline puudus. Selliseid isikuid jätkus hädavaevu vaid erakonna juhatusse, ent suured raskused tekkisid juba piirkondade esimeeste leidmisel, seda ka Tallinnas ja Tartus. Protestipartei maine ja endiste poliitvangide juhtroll erakonnas peletasid eemale need teovõimelised isikud, kes olid nõukogude korra ajal mõningast karjääri teinud. Ka avaliku arvamuse uurimise tulemused näitasid, et ERSP kui erakond oli tunduvalt populaarsem kui tema juhid üksikult võttes. 1990. aasta jaanuari lõpul avaldatud avaliku arvamuse küsitluse kohaselt andnuksid 15% eestlasi valimistel eelistuse ERSP-le. Populaarsemaiks osutusid vaid Rahvarinne 27, Eesti Sotsiaaldemokraatlik Iseseisvuspartei 22 protsendiga. Samal pulgal oli EKP 15 protsendiga. Seevastu presidendikandidaatidest oli Kelamil toetust kõigest 2%. Siin juhtisid Arnold Rüütel ja Indrek Toome vastavalt 42- ja 23%-lise toetusega.⁹⁹

Probleeme oli ka erakonna järelkasvuga. Tegutses küll arvuliselt üsna suur noortetoimkond, ent selle energia oli pühendatud peamiselt oma kokkutulekute organiseerimisele ja välisreisidele. Noortetoimkonna juhid ja nende ümber koondunud kitsas seltskond kasutasid agaralt võimalusi külastada Euroopa erakondade noororganisatsioonide üritusi. Samal ajal ei suutnud enamik noortetoimkonna liikmetest sooritada edukalt ülikooli sis-

⁹⁸ Postimees 6.II 1991.

⁹⁹ Eesti Ekspress 16.II 1990.

seastumiseksameid ega paistnud ka millegi muuga silma. Isegi noortetoimkonna liider Kalle Liebert, kellele ennustati suurt poliitilist tulevikku, jättis kergekäeliselt pooleli õpingud Tartu Ülikooli ajalooteaduskonnas ega ilmutanud erilist innukust tippoliitikasse pürgimisel. Kokkuvõttes tuleb nentida, et erakonna noortetoimkond ERSP-le poliitilist järelkasvu ei andnud.

Ettekandes ERSP olevikust ja tulevikust tões Jüri Adams, et erakond on kriisiseisundis, kuna liikmete arv väheneb järjekindlalt ja valitseb ERSP-sisene segadus. ERSP organisatsioonid kiratsevad, igal pool ei ole häid juhte. Uute liikmete värbamine on jäänud tagaplaanile. Adams kutsus üles aktiivsele liikmeskonna kasvatamisele. Selleks pidi iga ERSP-lane tooma vähemalt ühe inimese erakonda.¹⁰⁰

Lisaks poliitilisele programmile oli esmakordselt volikogus arutlusel Ants Ermi koostatud erakonna majandusprogramm. Kuna seni oli just majandusküsimusi peetud ERSP Achilleuse kannaks, siis üritati seda vajakut korvata. Majandusprogramm sisaldas nõudeid, alates eesti rahva vara tagastamisest seaduslikele omanikele, kaubaturu taastamisest ja oma raha kasutuselevõttust kuni minimaalpalkade sõltuvusse viimiseni haridusest ja monopolid vaimu piiramiseni.

Augustiputši-järgne suurkogu

Augustiputši Moskvas võttis erakond vastu võrdlemisi rahulikult. Pärast veriseid jaanuarisündmusi Vilniuses ja Riias oli midagi sellist varem või hiljem oodata. Putši algul tõdeti, et Gorbatšovi võimult kõrvaldamine ja erakorralise seisukorra kehtestamine ei tähenda sugugi taasiseseisvumisprotsessi hääbumist. Pigem oldi seisukohal, et tegemist on ajutise tagasilöögiga. Oli selge, et impeerium ei saanud enam tagasi pöörduda stalinlik-brežnevlike valitsusvormide juurde. Ehkki erakorralise seisukorra korraldajad ei olnud kummalisel kombel interneeritud poliitiliselt aktiivseid isikuid ega blokeeritud sidevahendeid, valmistusid ERSP liikmed kõige hullemaks. Erakonna dokumendid ja paljundustehnika peideti, liikmeid instreeriti, et nad vajadusel varjuksid ega annaks end putšistide kätte. Paljud ERSP-lased osalesid teletorni ja raadiomaja kaitsel. Hoolimata pingelisest olukorrast ja füüsiliste takistuste võimalustest ei peetud vajalikuks ära jätta eelseisvat Hirvepargi miitingut ega ka ERSP Suurkogu.

Eesti ajaloos varemgi kogetud fenomen, et ülima ohu tunnil suudetakse omavahelised lahkkelid unustada ja ühise eesmärgi nimel tegutseda, toimus

¹⁰⁰ ERAF, f 9601, n 1, s 24.

ka nüüd. Pingeliste konsultatsioonide tulemusena sündis ülemnõukogu ja Eesti Komitee ühisotsus, mille tulemusel ülemnõukogu võttis vastu otsuse Eesti iseseisvuse taastamisest ning ülemnõukogu ja Eesti Komitee liikmetest pariteetsetel alustel moodustatud Põhiseadusliku Assamblee (hiljem Põhiseaduse Assamblee) moodustamisest uue põhiseaduse väljatöötamiseks. Selle saavutamisel olid suured teened Sirje Endre ja Enn Tarto kõrval ka Tunne Kelamil ja Vardo Rumessenil. Ülemnõukogu jaoks tähendas see suurt järeleandmist, kuna need otsused rajanesid peaaegu sajabrotsendilisel Eesti Kongressi ideoloogial.

Hirvepargi miiting ja sellele järgnenud 24.-25. augustil 1991 Tartus Vanemuise kontserdisaalis peetud ERSP IV Suurkogu kulgesid putšijärgses vabanemisõhkkonnas. Erakonna esimehe Lagle Pareki aruandekõnest selgus, et ERSP liikmete arv on hetkel 692, neist naised 136. Kuigi suurkogudevahelisel perioodil on erakonnast lahkunud 90 inimest, võib täheldada huvi tõusu ERSP vastu. Parek tõi poliitilistest sammudest tähtsamatena esile reageerimist Savisaare valitsuse kavale luua Narvas vabamajanduspiirkond ja osavõttu omandireformialaste seaduste koostamisest. Erakonda puudutanud kriisimomentidest tõi ta esile kolme: "Kaheksa kirja", neutraalse hoiaku võtmist 3. märtsi ennetava referendumi suhtes ja lahkhelisid seoses ettepanekuga Taastava Kogu valimistest. Tulevikukavadest kõneldes rõhutas Parek vajadust astuda otsustavalt poliitilisse võitlusse: "Me peame olema valmis asuma võimuvõitluse. Me peame olema valmis andma oma inimesi kõikidesse valitsusorganitesse, alates volikogudest ja lõpetades Riigikoguga. Meie eesmärk on olla ja saada alati valimisvalmiks, et valimisvõitlus ei tuleks meile üllatusena." Ta kutsus üles valmistuma eelseisvaks võitluseks Põhiseaduse Assamblee valimistel.¹⁰¹

Programmimuudatuste arutelul tekitas diskussiooni üksnes surmanuhtlusesse suhtumise küsimus. Mitmed erakonda kuuluvad vaimulikud olid kõrgeima karistumäära vastu, samas teised, eesotsas Tiit Madissoniga tegid ägedat kihutustööd selle poolt. Jaak Roosaare ja Eve Pärnaste ettepanekul otsustati kodurahu huvides lasta seisukohti selgineda kuni järgmise suurkoguni.

Seevastu langes tugeva kriitika alla erakonna majandusprogrammi projekt. Kõlasid ettepanekud seda suurkogul mitte vastu võtta, vaid saata edasisele töötlemisele volikogusse. Napi hääaltenamusega jäi siiski peale seisukoht, mille kohaselt võtab suurkogu pärast paranduste sisseviimist majandusprogrammi vastu.

Revisjonikomisjoni esimehe Allan-Fritz Suurkase aruande kohaselt olid

¹⁰¹ ERAF, f 9601, n 1, s 12, 17.

erakonna sissetulekud aruandeperioodil 67595, väljaminekud 29219 ja kassaseis 38376 rubla. Põhivarasid oli arvel 335000 rubla eest.¹⁰²

ERSP esimeheks valiti taas Lagle Parek. Juhatusse osutusid valituks Jüri Adams, Ants Erm, Mati Kiirend, Avo Kiir, Viktor Niitsoo, Tiit Madisson, Eve Pärnaste, Vardo Rumessen, Vello Salum ja Robert Vill. Aseesimeesteks valiti Erm ja Niitsoo, välissekretäriks Adams. Juhatuse liikmetest oli Niitsoo Tartumaa, Madisson Pärnumaa ja Vill Tallinna piirkonna esimeheks.¹⁰³

Suurkogu poliitilises deklaratsioonis märgiti, et nädalatagune oht kaotada need vähesedki vabadused, mis viimasel ajal on kätte võidetud, võib korduda, kui ei ole meie maalt lahkunud viimane okupatsiooniarmee sõdur, kuni ei ole likvideeritud KGB ja teised repressiivorganid, kuni ühiskond ei ole desovetiseeritud. Ülemnõukogu ja enamiku kohalike volikogude koosseis on piduriks nii iseseisvuse poole liikumisel kui ka ühiskonna desovetiseerimisel. Seetõttu toetab ERSP peatsete esinduskogude valimiste mõtet, kuid ainult demokraatliku valimisseaduse järgi ja tingimusel, et valivad Eesti Vabariigi kodanikud. Avalduses rõhutati ERSP valmidust astuda valimisliitu teiste mittekommunistliku päritoluga demokraatlike poliitiliste rühmitustega ning valimisvõidu korral moodustama Eestile tõeliselt mittekommunistliku valitsuse.¹⁰⁴

Suurkogu avalduses rõhutati vajadust fikseerida Eesti kodanikkond 1938. aasta kodakondsuseaduse alusel ning mõisteti hukka Rahvarinde poolt välja pakutud kodakondsuse andmine optsiooni teel, mis sisuliselt tähendanuks, et Eesti Vabariigi kodakondsuse saaks kõik soovijad. Avalduses juhiti tähelepanu, et see on vastuolus ka ülemnõukogu poolt 20. augustil 1991 vastu võetud otsusega Eesti riiklikust iseseisvusest, kus rõhutatakse Eesti Vabariigi järjekestvust.¹⁰⁵

Sõjaka kõnega astus üles suurkogul külalisena viibinud Kaitseliidu juhttegelane Jaak Mosin, kes avaldas arvamust, et Eesti ühiskond seisab kodusõja lävel ning kui praegused juhid Toompealt ära ei lähe, tuleb neid selleks sundida jõuga.¹⁰⁶

Suurkogu kuluaarides tehti ettevalmistusi Tartu KGB maja ülevõtmiseks. See sai teoks juba järgmisel päeval.

¹⁰² ERAF, f 9601, n 1, s 12, l 8.

¹⁰³ Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei kogumik 1991, lk 6.

¹⁰⁴ Samas, lk 8-9.

¹⁰⁵ Samas, lk 10.

¹⁰⁶ ERAF, f 9601, n 1, s 12, l 9.

KGB maja ülevõtmine Tartus

26. augustil sisenesid Jüri Adams, Jüri Estam, Viktor Niitsoo, Lagle Parek ja Tartu linnavolikogu liige Viktor Korrovits* Vanemuise tn 19 asuvasse KGB Tartu osakonna (endine Eesti Kirjanduse Seltsi maja) ruumidesse ning teatasid, et taasiseseisvunud Eestis tuleb KGB tegevus lõpetada ja maja Tartu kirjanikele üle anda.** Kohalik KGB ülem alampolkovnik Anti Talur võttis tulijad vastu rahulikult, teatades võidurõõmsalt: "Hiljaks jäite!" Talur pidas ilmselt silmas, et "tulised" dokumendid ja agenditoimikud olid aegsasti mujale toimetatud või ära põletatud. Tõepoolest, suvisele ajale vaatamata olid maja kahhelahjud tulikuumad.

Esialgu ei tahtnud peamiselt vene keelt kõnelevad tšekistid majast lahkumisest kuuldagi, ent kui ERSP-laste kutsel hakkas hoonesse valguma üha enam inimesi ja kui viimaks saadi ka Savisaare valitsuselt korraldus peatada KGB tegevus Tartus, oldi sunnitud lahkuma. Kaasa lubati neil võtta vaid isiklikud asjad. Ruumid pitseeriti ERSP ja Tartu Linnapolitsei pitseeritega. Politsei võttis üle KGB käsutuses olnud relvad. Maja määrati valvama kaks politseinikku ja kaks kaitseleitlast. Komandandiks nimetati Kaitseleitide Tamme maleva pealik Harri Henn.

Tartu KGB maja ülevõtmisel oli ka teatud ühiskondlikku ärevust põhjustanud järellugu. Nimelt leiti pärast maja ülevõtmist dokumentide ülevaatamise komisjoni poolt salapärane märkmik, millele oli kirjutatud nimi V. Jefremov. Märkmik sisaldas ligikaudu sada nime, kelle seas oli mitmeid tuntud ajakirjanikke, arste, kõrgkoolide õppejõude jne. Enamik neist isikutest olid seotud TRÜ-ga või seal kunagi õppinud. Paljude nimede juurde oli lisatud varjunimi ja mingi arv, mis võis olla isiku toimiku number. Kaitsepolitsei Lõuna-Eesti osakonna tolleaegse direktori Jaan Vaidla arvates võis "nimekirjas olla ka mõne informaatori nimi, kuid enamikus peaksid olema selliste inimeste nimed, kes mingil põhjusel hakkasid julgeolekule huvi pakkuma".¹⁰⁷

See seletus tundub üsna tõepärane. Mis aga puutub mitmete nimedega koos esinenud varjunimedesse, mis tavaliselt antakse värvatud agentidele, siis varjunimi ei pruugi alati tähendada seda, et isik on juba agendiks värvatud. Kauaaegne KBG Oslo resident Vladimir Gruško on oma mälestusraamatus varjunimede kasutamise kohta kirjutanud järgmist: "Inimesed, kes

* Korrovits astus varsti pärast nimetatud aktsiooni ERSP liikmeks.

** Tartu KGB maja ülevõtmisest ja sellele järgnenud sündmustest on antud ülevaade Viktor Niitsoo kirjutises *Tartu KGB kõõgipoolt inventeerimas* (Nädalaleht 19., 26. X ja 2. IX 1991).

¹⁰⁷ Postimees 23. IX 1993.

sattusid kontaktide hulka, reeglina ei teadnud, et neil on tegemist luuretöötajaga. Juba pärast üht-kaht kohtumist omistati kõigile kontaktidele – ajakirjanikele, poliitikategelastele, teadlastele, diplomaatidele jne – pseudonüümid.”¹⁰⁸

Märkmik registreeriti dokumentide ülevaatamise komisjoni poolt ja paigutati kinnipitseritud kasti. Hiljem toimetati KGB Tartu osakonna hoonest leitud dokumendid Tallinna ja anti üle Hardo Aasmäe juhitud KGB likvideerimistoimkonnale. Mingil kombel sattus selles märkmikus sisalduv nimekiri nädalalehe Eesti Aeg käsutusse ja 14. aprillil 1993 avaldati see kui KGB agentide nimekiri. Nädalalehe poolt oli see üsna mõtlematu samm, sest mingeid muid dokumente peale nimekirja neil oma väidete tõestamiseks esitada ei olnud. Seitse nimekirjas olnud isikut – Enno Tammer, Olav Maimets, Ain Alvik, Peeter Allikvere, Ants Laretei, Asso Nurm ja Maidu Varik – kaebasid Eesti Aja oma au ja väärkuse teotamise eest kohtusse, nõudes väljaandelt avalikku vabandamist ja tekitatud kahju hüvitamist ühtekokku 550000 krooni ulatuses. Kuigi oli üldiselt teada, et KGB agenditoimikud on aegsasti Eestist välja toimetatud, tundub kummaline, et hagi esitajaid oli niivõrd vähe. Kellelgi ei olnud ju põhjust karta, et nende agenditegevus võidakse kohtus paljastada, kuna viimane Eesti NSV KGB esimees Rein Sillar oli avalikult töötanud, et omasid välja ei anta.

Pärast mitmeid istungeid langetas Tallinna Linnakohus 17. märtsil 1994 otsuse, milles kinnitati, et Eesti Ajas avaldatu ei ole KGB agentide nimekiri. Nädalalehte väljaandvat AS Myyti kohustati lükkama lehe veergudel ümber hagejate au ja väärkust teotavad andmed ning paluma avalikult vabandust. Hagejate moraalse kahju hüvitamiseks mõisteti välja 70000 krooni.¹⁰⁹ Teadaolevalt oli see esimene pretsedent taasiseseisvunud Eestis, kus kedagi kohustati kohtu poolt maksma hüvitust moraalse kahju tekitamise eest. Ajakirjanik Enno Tammerile, kellele oli nimekirjas omistatud pseudonüüm “Tarmo”, andis see kohtuotsus võimaluse uhkeldata, et tema tõesti ei ole KGB agent, kuna seda on kohtulikult tõendatud.

Tiit Madissoni juhtimisel üritati üle võtta ka KGB Pärnu osakonna hoonet. Paraku jäi pärnakatel puudu otsustavusest ja kogu ettevõtmine kujunes halenaljakaks farsiks. KGB hoonesse sõandas ülevõtjatest siseneda üksnes Madisson, tema kaaslased jäid ohutusse kaugusse passima. Madisson teatas tšekistidele, et neil on läheduses tsisternitais bensiini ja kõrvalmajas mõned tankirusikad, ning nõudis KGB toimikute väljaandmist. Madissoni nõudmise peale tõi Pärnu KGB ülem Valeri Krjutšihin ENSV Ülemkohtu toimikud, mis sisaldasid Madissoni nõukogudevastase tegevuse

¹⁰⁸ В. Груцко. *Судьба разведчика. Книга воспоминаний*. Москва 1997, lk 100.

¹⁰⁹ Päevaleht 18. III 1994.

eest süüdimõistmise materjale. Madisson viskas toimikud aknast välja ja hüppas ise järele.¹¹⁰ Sellega oli KGB ülevõtmine Pärnus lõppenud. Tšekistid jäid oma peakorterisse edasi, kus nad said segamatult veel lahtisi otsi vette peita. Ruume hakkas Pärnu politsei pitseerima alles mõni päev hiljem.¹¹¹

Põhiseaduse Assamblee moodustamine

7. septembril toimunud Eesti Kongressi VI istungil valiti 30 Eesti Komitee poolset Põhiseaduse Assamblee liiget. Soodsama valimistulemuse saamiseks moodustati nelja parempoolse erakonna, ERSP ja liberaaldemokraatide vahel valimisliit. Otsustati, et minnakse võtma 26 kohta, lisaks sellele toetatakse erakondadesse mittekuuluvaid Eesti Komitee liikmeid Sirje Endret, Lauri Vahtret, Toomas Haugi ja Juhan Kristjan Talvet.

ERSP-lasi pääses 60-liikmelisse esinduskogusse planeeritud 15 asemel 12: Jüri Adams, Rein Arjukese, Ants Erm, Tunne Kelam, Viktor Korroviits, Linnart Mäll, Viktor Niitsoo, Eve Pärnaste, Hain Rebas, Vardo Rumessen, Vello Salum ja Ülo Seppa. Paraku põhjustas seegi tulemus valimisliidu partnerite poolset rahulolematust ja süüdistusi ERSP aadressil. Arusaamatul kombel hakkasid ERSP valimisliidu kaaslased väitma, nagu oleks ERSP-lased hääletamisel rikkunud varasemaid kokkuleppeid. ERSP lükkas need süüdistused kui alusetud järsult tagasi.

Eesti iseseisvuse taastamisega võiks joone alla tõmmata ERSP tegevuse esimesele perioodile. Eesmärk, milleks erakond loodi, oli saavutatud. Veelgi enam, iseseisvus taastati vastupanuliikumise järjepidevust edasi kandnud ERSP poolt propageeritud õigusliku järjepidevuse alusel. Kui Eesti Komitee tegevust kontrollinud ERSP sattus vahepeal koos Eesti Komiteega poliitilisse madalseisu, aitas Nõukogude Liidu lagunemiseni viinud poliitiliste sündmuste areng erakonna uuesti tõusulainele.

ERSP-d oli tema tegevuse algusest peale loetud pigem survegrupiks kui poliitiliseks erakonnaks, mille tegevuse lõppeesmärk on Eesti iseseisvuse taastamine. Pärast taasiseseisvumist oli paljude arvates ERSP ülesanne täidetud ja erakond võis oma tegevuse lõpetada. Analoogilises olukorras oli olnud MRP-AEG pärast MRP salaprotokollide avalikustamist. Siis oli grupp deklareerinud, et pelga avalikustamisega ei ole nende missioon veel täidetud, sest eesmärgiks on ka salaprotokollide tagajärgede likvideerimine. Sellegipoolest sulandus MRP-AEG üsna varsti ERSP-sse. Niisamuti olid ka

¹¹⁰ Nädalaleht 31. VIII 1991.

¹¹¹ Nädalaleht 21. IX 1991

ERSP liikmed veendunud, et iseseisvuse taastamisega ei ole nende töö veel lõppenud. Veel viibisid Eesti pinnal okupatsiooniväed, merepiiri valvasid võõrriigi piirivalvurid ning, ehkki hetkel paralüeeritud, oli täiesti olemas KGB. Sellises olukorras olnuks vastutustundetu jääda kõrvale taasiseseisvunud Eesti riigivõimustruktuuride ülesehitamise ja desovetiseerimise protsessist. Samuti oli ERSP ridades juba välja kujunenud mitmeid professionaalseid poliitikuid, kes olid täiesti võimelised suures poliitikas kaasa rääkima ning kelle jaoks oli mõeldamatu poliitikast kõrvale astumine. Aja jooksul oli ERSP aktsiooni- ja survegrupist arenemas universaalseks erakonnaks, kes arvas endal olevat potentsiaali osaleda parlamentlikus võitluses ja täitevvõimu teostamisel.

Ees seisis osalemine Põhiseaduse Assamblees uue põhiseaduse väljatöötamisel, seadusandlik tegevus Riigikogus ja vahetu osavõtt riigivalitsemisest Mart Laari juhitud valitsuskoalitsiooni liikmena. Allpool näeme, et just täitevvõimu teostamine osutus ERSP jaoks enneaegseks ning tõi kaasa erakonna allakäigu.

EESTI RAHVUSLIKU SÕLTUMATUSE PARTEI TEGEVUS AASTAIL 1991-1995

Tegevus Põhiseaduse Assamblees

Viiendikuline osakaal andis erakonnale Põhiseaduse Assamblees väga tugeva positsiooni. Ette rutates olgu öeldud, et paraku ei suudetud seda eelist ära kasutada. Ühelt poolt mängis siin oma osa poliitiliste kogemuste nappus, teisalt aga tuli ette ka ERSP ja tema liitlaste vahelist arusaamatut rivaalitamist. Ei saa ka mainimata jätta mõne ERSP-lase isepäist käitumist. Selle tulemusena mängis ERSP 13. septembril 1991 toimunud assambleel maha võimaluse saada Eesti Komitee esindajale assamblee juhataja koht. Kõige sobivam isik põhiseaduse väljatöötamist juhtima näis olevat Jüri Adams, kes oli koostanud Eesti Kongressi valimiste eeskirja ja palju teisi eelnõusid. Üllataval kombel eelistas Adams assamblee avaistungil asemel viibida külalisena Euroopa Demokraatliku Uniooni istungil Pariisis. Nii ei olnud Eesti Komitee liikmete seast kedagi võtta, kes oleks suutnud võrdväärselt konkureerida ülemnõukogu õiguskomisjoni esimehe Tõnu Antoniga. Seati küll üles Tunne Kelami ja Mart Laari kandidatuurid, need aga tegid enesetaanduse. Illar Hallaste ja Eesti Komitee tegevusest kõrvale tõmbunud Kaido Kama kandidatuure üles ei seatud ja nii jäi komitee poolt kandideerima vaid Lauri Vahtre. Paraku oli see hädalahend, et kedagi komitee poolt üldse üles seada. Salajasel hääletusel kogus Vahtre 16 poolthäält Antoni 35 vastu, mis näitab, et Eesti Komitee liikmetelt sai Anton 5 lisahäält ja ka seda, et mitmed komitee liikmed ei hääletanud Vahtre poolt. Kolmas kandidaat, ühenduse Sõltumatud Demokraadid esindaja Ülo Uluots, kogus kõigest ühe hääle. Nii Vahtre kui ka Uluots said assamblee asejuhatajateks.¹ Hiljem on Adams väitnud, et kui teda oleks Põhiseaduse Assamblee juhatajaks valitud, ei oleks ta olnud võimeline esitama oma põhiseaduse eelnõu.

Seitsmest assamblee toimkonnaesimehe kohast sai ERSP kaks: I toimkonda (preambula, üldsätted, rahvas, seadusandlus ja põhiseaduse muutmise) valiti juhtima Vello Salum, II toimkonda (põhiõigused, vabadused ja kohustus) Vardo Rumessen. Paraku ei olnud kumbki neist oma ülesannete kõrgusel. Eirates ERSP programmis väljendatud seisukohti, oli Salum kahekojalise parlamendi vankumatu pooldaja ning kulutas oma vaadete kaitsmisega palju assamblee tööaega. Samal ajal jäi tema juhitud toimkonna töö unarusse, nii et lõpptulemusena anti seadusandluse ja põhiseaduse muutmise peatükid teiste

¹ *Põhiseadus ja Põhiseaduse Assamblee. Koguteos.* Tallinn, 1997, lk 28-30

toimkondade menetleda. Samuti kulges üle kivide ja kändude Rumesseni juhitud komisjoni töö.

Väljatöötatava põhiseaduse osas oli ERSP liikmetel mitmeid eriarvamusi. Põhimõtteline vaidlus toimus 26. septembril volikogu istungil. Fundamentalistlikud restitutsioonipõhimõtete toetajad (Ülo Seppa, Endel Ratasa jmt) olid veendunud, et tuleb jõustada 1938. aasta põhiseadus, vastasel korral katkeb õiguslik järjepidevus. Volikogus jäi peale siiski seisukoht, mis oli heaks kiidetud Eesti Kongressi poolt ja millele rajanes ka Põhiseaduse Assamblee tegevus: Eesti Vabariigi õigusliku järjepidevuse kandjaks on tema kodanikud, mitte aga põhiseadus. Kodanikud võivad igal ajal vastu võtta uue põhiseaduse, nagu seda tehti näiteks 1938. aastal, ilma et õiguslik järjepidevus katkeks. Asjaolu, et pool assambleest on komplekteeritud okupatsioonivõimu omavalitsusorgani ülemnõukogu poolt ja sinna kuulub ka mittekodanikke, ei oma mingit tähtsust. Assamblee ei ole seadusandlik organ, vaid *ad hoc* töörühm, mille ülesandeks on üksnes põhiseaduse eelnõu väljatöötamine, mitte aga selle vastuvõtmine. Põhiseadus võetakse vastu rahvahääletusel, milles osalevad ainult Eesti kodanikud. Ülisuure presidendivõimuga 1938. aasta põhiseaduses kuulub diktaatorite ajastu Euroopasse ja on tänapäeval lootusetult vananenud. Pealegi tekiks selle seaduse jõustamisega ületamatuid raskusi, kuna puuduvad mitmed institutsioonid, mille esindajaid saaks delegeerida Riigikogu ülemkotta Riiginõukogusse. Teisalt võiks suur presidendivõim kujuneda ohuks Eesti ühiskonnaelu demokratiseerimisele, kuna rahva seas oli ülekaalukalt populaarseim poliitik ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees Arnold Rüütel, keda koogutav ajakirjandus tavatses "meie presidendiks" kutsuda. Kuigi siksusena ei olnud Rüütli suurt midagi ette heita, oli takistuseks tema kuulumine kompartei ladvikusse. Rüütli presidendiks valimisega oleks Eesti astunud ühte ritta SRÜ riikidega, mille etteotsa said peaaegu eranditult endised tippkommunistid. Samuti arvati, et suure võimutäiuse keskendumine Rüütli ümber koondunud ekskommunistide kätte võiks kujuneda tõsiseks takistuseks Eesti riigielu desovetiseerimisel. Diskussiooni kokkuvõtteks tegi Adams ettepaneku, et 1938. aasta põhiseaduse pooldajad esitaksid selle praktilise jõustamise projekti. Kuni seda ei ole, tuleb aluseks võtta eelnõu, mis arvestaks praegust olukorda ning maailma demokraatlike riikide traditsioone ja kogemusi. Ants Erm tegi ettepaneku, et ERSP esitaks 1920. aasta põhiseaduse eelnõu. Eve Pärnaste aga pidas vajalikuks esitada ERSP oma eelnõu, mille kallal Adams parasjagu töötas.²

Neist erimeelsustest tulenevalt esines ERSP liikmete poolset isetege-

² ERAF, f 9601, n 1, s 24.

vust ka assamblees. Lisaks Savisaare valitsuse justiitsministri Jüri Raidla poolt juhitud juristide töögrupi eelnõule esitati Enn Tarto, Sirje Endre, Hando Runneli ja ERSP liikme Ülo Seppa poolt eelnõu, milles tehti ettepanek võtta töö aluseks 1938. aasta põhiseadus. Sellele lisandus Ando Lepsi koostatud eelnõu, mille esitas teine ERSP-lane Linnart Mäll. Veel esitati Igor Gräzini *Eesti Demokraatliku Sotsialistliku Vabariigi Põhiseaduse töömakett*, juristide Edgar Talviku ja Jüri Kaljuvee koostatud *Eesti Vabariigi Põhiseaduse* eelnõu ning Rojalistliku Partei "maamarssali" Kalle Kulboki *Eesti Vabariigi Põhiseaduse* eelnõu.

ERSP-laste osalusel esitatud seadusandlikud algatused olid osaliselt tingitud sellest, et kuni viimase hetkeni ei olnud selge, kas ERSP esitab erakonnapoolse eelnõu ning milline on selle sisu. Alles kaheteistkümnendal tunnil esitati Eesti Vabariigi Põhiseaduse eelnõu, mille saatelkirjas oli öeldud, et see oli koostatud Jüri Adamsi poolt, Ants Ermi, Eve Pärnaste, Ülo Seppa, Rein Arjukese, Viktor Korrovitsi, Linnart Mälli, Viktor Niitsoo, Vardo Rumesseni ja Vello Salumi kaasabil. Tegelikult oli see eelnõu koostatud ainuisikuliselt Adamsi poolt, mis seadis tema väidetavad kaasautorid üsna raskesse olukorda, kui nad pidid komisjonides eelnõu seisukohti kaitsma. See omakorda andis põhjust Adamsile kurtmiseks, et erakonnakaaslasel ja "kaasautorid" ei toeta piisavalt tema seisukohti.

Hääletamisel, millist eelnõu Põhiseaduse Assamblee töö aluseks võtta, konkureerisid Raidla, Lepsi, Runneli-Endre-Seppa-Tarto ja Adamsi eelnõud. Peamine heitlus toimus Raidla ja Adamsi tööde vahel; vastavalt ühe ja kuus poolthäält saanud Lepsi ning Runneli-Endre-Seppa-Tarto eelnõud neile konkurentsi ei pakkunud. Peale jäi Adamsi eelnõu, kogudes 29 toetajat Raidla eelnõu 22 poolthääle vastu.³

Nende eelnõude hääletusel tehti valik presidentaalse ja parlamentaarse põhiseaduse vahel. Otsustavaks sai, et Adamsi eelnõud toetasid mingitel kaalutlustel ka Rahvarinde esindajad. Raidla töögruppi kuulunud juristid ei suutnud kuidagi leppida, et assamblee eelistas õpetatud juristidele "diletantide" koostatud eelnõu. Kuigi neid kaasati ekspertidena edaspidisesse töösse, pühendusid juristid Rein Langi eestvedamisel edaspidi peamiselt Põhiseaduse Assamblee töö kritiseerimisele.

Vaatamata segadustele "Adamsi töögrupi" eelnõu esitamisel oli selle väljatöötatava põhiseaduse aluseks võtmine nii Adamsi kui ka ERSP jaoks vaieldamatult suur tunnustus. Seni tänavapoliitikuteks peetud erakond oli suutnud end maksma panna ka seadusandlikul tasandil. Kuigi seda eelnõu töö käigus tunduvalt muudeti, ei saa miski võtta selle eelnõu esmasünni-

³ Põhiseadus ja Põhiseaduse Assamblee 1997, lk 167-168.

õigust ega Adamsilt põhiseaduse isa tiitlit. Paraku ütlesid seoses mitmete muudatuste eelnõusse sissehääletamisega üles Adamsi närvid. Jäänud alla vaidluses riigipea rolli üle kõrgemate ametiisikute kohalemääramisel, astus Adams 7. detsembril 1991 tagasi redaktsioonitoimkonna koosseisust. Adamsi arvates tähendas sissehääletatud muudatus seda, et Assamblee muutis oma otsust võtta töö aluseks Adamsi eelnõu. 11. detsembril 1991 Rahva Hääles avaldatud artiklis *Miks Jüri Adams tagasi astus?* selgitas Adams oma käitumise põhjuseid: "Tahaksin nüüd vaid paluda mitte enam väita, et Assamblees töötati välja põhiseaduse eelnõu J. Adamsi töögrupi projekti alusel. See oleks sisuliselt vale ja ma peaksin siis seda iga kord tõestama." On ülearune lisada, et selle avalduse tegi Adams kooskõlastamata seda väidetava töögrupi liikmetega. Protesti märgiks keeldus Adams ka vastu võtmast assamblee istungitel osalemise eest ettenähtud päevarahasid. Põhiseaduse Assamblee töö lõppedes muutis ta siiski meelt ja võttis väljateenitud päevarahad korraga välja.

ERSP liikmete algatusena üritati põhiseaduse eelnõu rakendussätetesse lisada punkt, mis keelustaks endiste repressiooniorganite liikmete kõrval ka kompartei kõrgemate funktsionääride pääsu riigi- ja kohaliku omavalitsuse ametitesse. Väljapakutud tekst oli järgmine: "Kuni 31. detsembrini 2000 on isikutel, kes on olnud EKP KK Büroo liikmed või liikmekandidaadid, EKP linna- või rajoonikomitee sekretärid või ELKNÜ KK sekretärid, kelle volitused algasid enne 16. juunit 1988. a., keelatud asuda presidendi, peaministri, Riigikohtu esimehe, Riigikohtu liikme, kohtuniku, õiguskantsleri, riigikontrolöri, Eesti Panga presidendi, kaitseväe juhataja või ülemjuhataja või mistahes muule valitud või nimetatud ametikohale riigi- või kohaliku omavalitsuse organites." Paraku hääletati see assamblee enamuse poolt eelnõust välja. Küll aga leidis toetust kompromissettepanek, mis nägi ette panna see tekstilõik eraldi rahvahääletusele.

Paljud, kes kompromissvariandi poolt hääletasid, tegid seda ilmse lootusega, et ülemnõukogu seda punkti rahvale otsustada ei anna. Teisalt käivitati ajakirjanduses hädakisa uusrepressioonide teemal ning lõpptulemusena otsustaski ülemnõukogu tippkommuniste kammitsevat punkti rahvahääletusele mitte panna. Alles jäi nuditud variant, mille kohaselt pidi kõrgetesse riigiametitesse pürgija andma kirjaliku süümevande selle kohta, et ta ei ole olnud Eestit okupeerinud riikide julgeolekuorganite või relvajõudude luure või vastuluure teenistuses ega agent ega ole osalenud kodanike jälitamisel ja represseerimisel nende poliitiliste veendumuste, ebalooaluse, klassikuuluvuse või Eesti Vabariigi riigi- või kaitseteenistuses olemise eest. Piirang jäi kehtima 31. detsembrini 2000.

Seda sätet on palju kritiseeritud selle hambutuse pärast. Rakendussäte

nägi küll ette, et kohtulikult tõestatud valevandumise puhul kõrvaldatakse kandidaat valimisnimekirjast või tühistatakse tema mandaat või isikut ei nimetata kõrgele ametikohale või kõrvaldatakse ametist. Ent seni puudub pretsedent, et kedagi oleks valevandumise eest ametist tagandatud, kuigi kahtlusi on olnud mitme isiku suhtes. 1993. aastal tõstas küsimus valimisliidu Mõõdukad nimekirjas Riigikokku valitud sotsiaaldemokraadi Mihkel Pärnoja süümevande siiruses. Nimelt oli tollane TRÜ keemiateaduskonna töötaja Pärnoja andnud KGB-le tunnistusi sama teaduskonna endise dotsendi Jüri Kuke vastu, milles ta iseloomustas Kuke tegevust kui nõukogudevastast. Üldsuse survele pöördus Sotsiaaldemokraatliku Partei juhatus Tartu Linnakohtu poole, milles paluti erimenetluse korras tuvastada fakt, kas Pärnoja tegevus on olnud vastuolus tema poolt antud süümevandeaga. Kohus tunnistas, et Pärnoja ei ole põhiseaduse rakendussätete § 6 vastu eksinud. Samuti ei õnnestunud vaidlustada endise hävituspataljoni lase, valimisliidu Kindel Kodu nimekirjas Riigikokku valitud Edgar Spriidi süümevannet.

Vastavalt augustikokkuleppele ei saanud assamblee põhiseaduse eelnõu otse rahvahääletusele panna, kuna eelnõu pidi enne saama ülemnõukogu heakskiidu. Ülemnõukogu tegevust assamblee aga takistada ei suutnud. Põhiseaduse teksti ülemnõukogu muutma hakata siiski ei sõandanud ja piirdus üksnes rakendussätete muutmisega.

ERSP võis oma panusega Põhiseaduse Assamblee töös rahule jääda, sest parlamentaarne Põhiseadus vastas erakonna programmilistele põhimõtetele. Kuigi jäi kuritegelikuks tunnistamata nii kompartei kui ka selle kilp ja mõõk KGB, oli loodud toimiv alus, millele oli võimalik üles ehitada demokraatlik riiklus. Ärevust tekitas ülemnõukogu otsus panna rahvahääletusele küsimus, kas lubada Riigikogu ja presidendi valimistest Eesti kodanike kõrval osa võtma ka need mittekodanikud, kes vastavalt 26. veebruaril 1992 jõustatud 1938. aasta kodakondsuseaduse rakendussätete kohaselt olid pärast 30. märtsi 1992 esitanud taotluse Eesti kodakondsuse saamiseks. Valijaskonna laiendamise eest võitles erilise innuga Savisaarele ustavaks jäänud poliitikute poolt moodustatud Keskerakond, nähes siin võimalust saada mitteeestlaste häáli, aga ka Marju Lauristin, Peet Kask, Rein Taagepera jt. Sama seltskond, välja arvatud Taagepera, oli vastu väliseestlaste osalemisele valimistel, mida toetasid ERSP ja teised rahvuslikud jõud. Õnneks jätkus Ülemnõukogul poliitilist tarkust mitte võtta pagulusse sattunud eesti kodanikelt nende peamist kodanikuõigust – valida riigi esindusorganit ja riigipead.

Võitlus kodakondsuse nullvariandi kehtestamise vastu

Põhiseaduse Assamblees ja Eesti Komitees tegutsemise kõrval toimus ERSP endise aktiivsusega ka rahvapoliitikas. Kuna Ülemnõukogu kavatses sisse viia olulisi muudatusi 1938. aasta kodakondsuseaduse eelnõusse, mis oleksid sisuliselt kehtestanud kodakondsuse nullvariandi, korraldas ERSP Tartu piirkond 15. septembril 1991 EPA aulas rahvakoosoleku, kuhu oli kutsutud Tartust valitud Ülemnõukogu saadikud Marju Lauristin, Liia Hänni, Rein Järlik, Kalju Koha ja Ants Veetõusme. Koosolek kujunes rahvarohkeks ja tormiliseks ning seda juhtinud Viktor Niitsool oli tublisti tegemist, et üritus ei kujuneks kohtumõistmiseks ülemnõukogulaste üle.

Koosoleku poolt vastu võetud resolutsioonis väljendati kartust, et Ülemnõukogus arutlusele esitatud eelnõu 1938. aasta kodakondsuse seaduse taasjõustamisest püüab tegelikult läbi suruda valitsusringkondade ammust taotlust nullvariandi rakendamiseks. Seda mida muud saab olla eelnõus esitatud ettepanek jätta 1938. aasta kodakondsuseadusest välja naturalisatsiooniks vajalik keele- ja paiksustsensus isikutele, kes on alaliselt Eestis elanud alates 30. märtsist 1990. Resolutsioonis toetati Eesti Kongressi IV istungil vastu võetud kodakondsuseadust.⁴

19. septembri Postimees avaldas ERSP juhatause seisukohad Eesti Vabariigi kodakondsuse kohta, mis toetasid 1938. aasta kodakondsuseaduse rakendamist koos Riigikogu 1939. aasta ja Eesti Vabariigi paguluses asuva peaministri presidendi ülesannetes poolt 1957. ja 1991. aastal tehtud muudatustega. Samas väljendati ärevust seoses Savisaare valitsuse kavadega võtta kasutusele alternatiivsed isikut tõendavad dokumendid, mis võivad kaasa tuua kodakondsuse nullvariandi sisseviimise teises vormis. Eesti Vabariigi riigi- ja munitsipaalvõime kutsuti üles tunnustama Eesti Komitee isikutunnistusi ametliku dokumendina.

Kahtlemata oli nii sellel kui ka ajakirjanduses puhkenud diskussioonil, milles nullvariandi peamise eestkõneleja Marju Lauristini tegevust kirjeldati kui rahvuslikku reetmist, oma panus, et ülemnõukogu loobus 1938. aasta kodakondsuseaduse põhimõtete tasalülitamise katsetest.

Suhted Tiit Vähi üleminekuvalitsusega

23. jaanuaril 1992 astus tagasi Savisaare valitsus. Kaks päeva hiljem avaldas ERSP volikogu seisukoha, millist valitsust vajab Eesti praegu. Avalduses rõhutati, et Eesti vajab praegu ajutist valitsust, mis oleks ametis seadus-

⁴ Postimees 17.IX 1991.

liku Riigikogu valimisteni ja millel on Eesti Kongressi usaldus: ERSP pooldab mitte ametnike, vaid kindla tegevusprogrammi alusel tegutsevat koostöövõimelist poliitikutest koosnevat koalitsioonivalitsust, mille ülesandeks on juhtida Eesti välja majanduskriisist, viia läbi rahareform, lahendada kodakondsuse küsimused, korraldada Põhiseaduse eelnõu rahvahääletus ning viia läbi Riigikogu valimised hiljemalt 1992. aasta mais.⁵

Uueks peaministriks sai Savisaare valitsuse transpordiminister Tiit Vähi, kes oskas pälvida ka Eesti Komitee toetuse. Erinevalt oma eelkäijast, kes sõnamurdliku tegevusega oli enda vastu häälestanud mitte ainult Eesti Komitee ja ERSP, vaid ka osanud muuta lepitamatuteks vaenlasteks mitmeid endisi võitluskaaslasi, oli Vähi tunduvalt tolerantsem ning koostöötahtelisem. Oma osa mängis siin muidugi ka asjaolu, et Vähi vähemalt sõnades ei pretendeerinud enamale kui mittepoliitilise spetsialistidest koosneva üleminekuvalitsuse juhi positsioonile. Etteruttavalt olgu öeldud, et püstitatud ülesannetega – viia läbi rahareform, korraldada põhiseaduse rahvahääletus ning Riigikogu ja presidendivalimised – tuli Vähi valitsus toime. Ja kuigi Vähi tõmbus pärast volituste lõppu poliitikast tagasi, loobudes kandideerimast Riigikokku ja siirdudes selle asemel enesetäiendamisele Saksamaale, oli tema tagasitulek poliitikasse 1995. aastal väga võimas.

29. jaanuaril toimus ERSP büroos kohtumine Tiit Vähiga, kus arutati valitsuskabineti moodustamise põhimõtteid. Vähil oli mitmeid konsultatsioone ka ERSP esimehe Parekiga, kusjuures vahemehena toimis peaministri abi Andi Meister, kes oli ERSP liige. Nende konsultatsioonide tulemusena sai näiteks välisministriks ERSP-ga tihedalt seotud väliseestlasest ärimees Jaan Manitski. Vähi kaalus ka Eesti Komitee kodakondsuse ameti muutmist riiklikuks struktuuriks liites selle olemasoleva passiametiga. Selle töö koordineerimiseks kavandati luua siseministri asetäitja ametikoht, kelle ülesandeks oleks olnud nimetatud üksuste ühendamine. Sellele ametikohale kaaluti Viktor Niitsoo kandidatuuri. Paraku loobus Vähi Eesti Komitee ja riiklike ametite ühendamise kavatsusest ning heitlus Eesti Komitee isikutunnistuste eluõiguse eest jätkus endise ägedusega.

Punapasside kogumine

Samal ajal ägenesid rahvuslike jõudude vastuolud ülemnõukoguga, mis oli muutumas üha anakronistlikumaks institutsiooniks taasiseseisvunud Eestis. Augustiputšiga kaasnenud šoki toimel oli ülemnõukogu asunud koostööle Eesti Komiteega, mille tulemusena sündis komitee ideoloogial põhinev

⁵ Nädalaleht 1.II 1992.

taasiseseisvumisotsus ning kokkulepe moodustada pariteetsel alusel Eesti Komiteega Põhiseaduse Assamblee. Ent niipea, kui oht oli möödas, hakkasid Toompealt kostuma hääled, mis kutsusid üles ümber vaatama augustikokkuleppeid. Eriti sõnakas oli rahvarindelane Ignar Fjuk.

Katse 1938. aasta kodakondsusseaduse jõustamise kaudu sinna parandusi tehes kehtestada sisuliselt kodakondsuse nullvariant kukkus tänu rahva ägedale pahameelele läbi. Ka põhiseaduse eelnõu teksti kallale ei sõandanud ülemnõukogu minna, küll aga üritati muuta selle rakendussätteid. Ülalpool oli juttu sellest, kuidas ülemnõukogu muutis Põhiseaduse Assamblee vastu võetud otsust mitte lubada endistel kommunistliku nomenklatuuri tegelastel olla kõrgetes riigiametites. Lisaks sellele hakkas ülemnõukogu mitmesugustel ettekäändel venitama põhiseaduse eelnõu rahvahääletusele panemisega. Eriti drastiliseks kujunesid ülemnõukogu poolt aprillis 1991 vastu võetud otsus jätta väliseestlased ilma valimisõigusest ning Ülo Uluotsa algatatud eelnõu, mis tühistas ülemnõukogu presiidiumi otsuse tunnustada Eesti Komitee poolt väljastatavat Eesti kodaniku isikutunnistust riiklikult kehtiva dokumendina.

Protestiks ülemnõukogu tegevuse vastu tegi ERSP Tartu piirkonna juhatus avalduse, milles sedastati, et pärast ülemnõukogu tehtud otsuseid, mis on vastuolus Eesti riikluse eesmärkidega – põhiseaduse rahvahääletusele panemise venitamine, väliseestlaste ilmajätmine valimisõigusest, isikutunnistuste mittekehtivaks lugemine jne – pole põhjust uskuda ülemnõukogu lubadusi: “Eestivaenulikele otsustustele ja venitamisele tuleb vastata aktsioonidega, mis paneksid Ülemnõukogu saadikuid mõistma: KUI RAHVALE NENDE TEHTUD OTSUSED EI MEELDI, TULEB TAANDUDA ÜLEMNÕUKOGUL, MITTE RAHVAL.” Tartu ERSP juhatus kutsus kõiki eesti kodanikke üles loobuma minevikku kuuluvast nõukogude passist.⁶

13. aprillil korraldas ERSP Toompeal meelevalduse. Lossiplatsile kogunes ligikaudu tuhat inimest. Kanti loosungeid, mis häbistasid ülemnõukogu, keda süüdistati kokkulepetes vene kolonistidega ja eesti rahva huvide reetmises ning nõuti selle laialiminekut. Sõna võtsid Lagle Parek, Ants Erm, Taivo Uibo, Jüri Estam, Robert Vill ja Tiit Madisson ERSP-st, Arvo Eek Keeleametist, Jaanus Betlem valimisliidust Isamaa ning ülemnõukogu liikmed Illar Hallaste, Mart Laar ja Johannes Kass. Miitingu lõpus kutsus Madisson kohaletulnuid ära andma punapassid. “Majakovski passe” koguti viieliitrisesse klaaspurki, mis sai kiiresti täis. Mart Laar andis hiljem purgitäie punapasse pidulikult üle Ülo Uluotsale, kes need nõrдинult miilitsasse

⁶ Nädalaleht 25.IV 1992.

viis.

Nädal hiljem, 21. aprillil, korraldas ERSP Tartu piirkond miitingu Tartus, kus kanti järgmisi loosungeid: *Põhiseadus rahvahääletusele! – Ülemnõukogu! Käed eemale põhiseaduse rakendusotsusest! – Igale Eesti Vabariigi kodanikule isikutunnistus! – Ülemnõukogu ja Rahvarinne parseldavad Eesti venelastele maha! – Nõuame otsustusvõimelist Riigikogu! – ... vaid ühist leides ja ühte hoides, me Kolmas Vabariik saab teoks: T. Anton-L. Annus; L. Hänni-G. Israeljan; M. Lauristin-A. Labassov; L. Sööt-K. Sergij.* (Loosungil toodud rahvarindelastest-internatsidest paarid olid hääletanud isikutunnistuse keelustamise poolt.) Klaaskasti koguti 82 punapassi, mis samuti hiljem Uluotsale toimetati. Ühtlasi teavitati kokkutulnuid, et soovijad saavad oma punapassid tuua ERSP Tartu bürosse.⁷

Valmistumine Riigikogu valimisteks

ERSP valimiskampaania kuulutati välja Hirvepargi meeleavaldusel. Seal leidis aset konflikt ürituse korraldajate ja teeneka vastupanuliikuja, endise poliitvangi Mart Nikluse vahel. Niklus oli Hirveparki tulnud triibulises erirežiimilaagri vangirüüs ja soovis seal sõna võtta. Kuigi pärast 1987. aastat oli meeleavalduse korraldajaks olnud ERSP, olid sel üritusel sõna saanud ka mitmed erakonda mittekuuluvad isikud Marju Lauristinini välja. Seekord aga oli tegemist valimiskampaania üritusega ja kõnelda said ainult ERSP liikmed. Niklusele sõna andmisest keeldumist põhjendati sellega, et ta kandideeris Riigikokku valimisliit Eesti Kodanik nimekirjas. Oma osa mängis seegi, et pärast Nikluse vangistusest vabanemist olid järsult halvenenud suhted tema ja ERSP juhtkonna vahel. Ometi olid endistest poliitvangidest ja vastupanuliikumise aktivistidest ERSP juhatuse liikmed ainsad, kes olid nii Niklust kui ka Enn Tartot nende vangistuses viibimise ajal igati toetanud ning korraldanud nende vabastamiseks piketi ENSV Ülemkohtu hoone ees. Vangistusest vabanedes Eestisse tagasi jõudnutena liitusid nad aga tegelastega, kes nende toetuseks ei olnud midagi teinud, ja muutusid võrdlemisi vaenulikeks endiste kaasvõitlejate suhtes. Niklus teatas 27. augusti Postimehe veergudel nõrdinult, et ta ei soovi enam olla MRP-AEG auliige.

ERSP valimiste koordineerijaks määrati Andres Mäe, valimiskampaania tegelikuks juhiks sai väliseestlane Jüri Ruus, kes oli olnud Kanadas riigiteenistuses ning juhtinud ühe omavalitsusorganisse kandideerija valimiskampaaniat. Ruus oli pärast Eestisse asumist tegutsenud Eesti Komitee juu-

⁷ Nädalaleht 25.IV 1992.

res, ent kuna seal talle õiget rakendust ei leitud, sai temast Pareki lähem abiline ja nõustaja. Et Ruus ise kandideeris Riigikokku Lääne-Virumaal ja oli seal hõivatud valimiskampaania korraldamisega. Enne valimisi sõitis mõneks nädalaks Kanadasse ja erakondliku kampaania vedamine jäi ikkagi peamiselt Mäe hooleks.

Valimisliidu Isamaa esindajad tegid ERSP-le ettepaneku, et erakond seaks üles oma presidendikandidaadi eesmärgiga võtta ära Arnold Rüütli häáli. Ainsaks mõeldavaks kandidaadiks oli tol hetkel Lagle Parek. Teise võimaliku kandidaadi Tunne Kelami maine oli erakonnakaaslaste seas väga madal ning tema kandidatuuri ei võetud isegi tõsisemale kaalumisele. Seda tänu osalemise eest "Kaheksa avalduses" koos ekskommunistidega ning Eesti Komitee juhtimise asemel välisreiside eelistamisele, mis tõi kaasa komitee populaarsuse languse enneolematusse madalseisu. Komitee päästis täielikust lagunemisest 1991. aasta augustiputš, mille hirmus Ülemnõukogu soostus Eesti Komitee juhtidel koostama ühisavalduse iseseisvuse taastamise väljakuulutamiseks ja Põhiseaduse Assamblee moodustamiseks. Kuigi Eesti Kongress läks laiali alles pärast Riigikogu valimisi, oli Eesti Komitee tegevus pärast 1991. aasta augustit juba selge olesklemine.

Tagantjärele tundub, et õigem olnuks erakonna poolt esitada presidendikandidaadiks keegi ERSP-sse mittekuuluv üldtuntud ja populaarne kultuuritegelane, kelle võimalik ebaedu ei oleks erakonnale erilist kahju tekitanud. Sel juhul oleks Parek saanud kandideerida Riigikokku, mis tõenäoliselt andnuks erakonnale juurde 1-2 parlamendikohta. Ette rutates võib öelda, et Parekil oleks olnud pärast ministriametist lahkumist võimalus naasta parlamenti, mis oleks ilmselt ära hoidnud tema enneaegse lahkumise poliitikast. Ka Parek ise oli veendunud oma kasinates väljavaadetes valituks osutada ning oli riigipeaks kandideerimise suhtes kõhklevale seisukohal. Ent peamiselt Jüri Ruusi keelituste tulemusel ta viimaks siiski nõustus. Samuti ei olnud Parek eriti huvitatud parlamenti pääsemisest. Intervjuus Tiina Jõgedale teatas Parek muu hulgas: "Minu jaoks ei ole Riigikogusse mittedaamine tragöödia. Seadusloome ei sobi mulle."⁸ Omapäraselt ja kahemõtteliselt iseloomustas Andres Mäe erakonna presidendikandidaadi ülesseadmist intervjuus ajalehele Postimees 5.VII 1992: "Lagle Pareki kandidatuuri esitamine näitab mingil määral erakonna tugevust. Kuid kui kallambuuritseda, siis nõnda: ERSP pole kunagi toetanud tugevat presidendivõimu, seepärast pani välja õrnema sugupoole esindaja."

ERSP valimisloosungi leidmiseks kuulutati välja erakonnasisene konkurss. Sõelale jäi kaks varianti. Reklaamifirma Kyna esindajad Silver

⁸ Eesti Ekspress 28.VIII 1992.

Vahtre ja Tõnu Noorits pakkusid välja tuuleveski kujundi. Teise variandi pakkus välja reklaamifirma Design Factory, mis kujutas kõvakübaraga härrasmeest koos hüüdlausega *Eesti tuleb tagasi*. Esimene variant jäeti kõrvale põhjusel, et tuuleveski kujund on liiga arhailine ega seostu rahvale millegi positiivsega. (Hiljem pidid ERSP liikmed üllatusega tõdema, et ETV valimissaadete algustiitrites kasutati töötava tuuleveski motiivi.) Samuti rääkis tuuleveski kahjuks kartus, et see kujund võib jätta ERSP-st mulje kui tuuleveskitega võitlejatest. Valik langetati Design Factory variandi kasuks. Mustvalgel valimisplakatil kujutatud kõvakübarat kergitav härrasmees meenutas Lääne inimestele filmitäht Fred Astaire'i. (Erakonna kuvandiloojad esitasid nõudmise, et saadikukandidaadid kannaksid avalikel esinemistel ülikonda ja oleksid lipsustatud, et jätta valijale soliidset muljet.) Värviliste plakatite kasutamisest loobuti, et rõhutada askeetlust ja kavatsuste tõsidust. Tagantjärele on ette heidetud, et erakonna valimis-sümboolika oli liiga sünge.

Tunnuslausega *Eesti tuleb tagasi* ei mõeldud mehhaanilist tagasipöördumist II maailmasõja eelsesse Eestisse, mis oluaks ilmne anakronism XX sajandi lõpukümnendil. Loosungi mõte seisnes selles, et tuleb pöörduda tagasi eestlastele omaste väärtuste juurde, st rahvusriigi juurde, et Eestis valitseks eesti keel ja meel, et hinnas oleks aus töö, säästlikkus ja loodus-hoid, et hinnas oleks perekond ning et tähelepanuta ei jäetaks ühiskonna hoolt vajavaid liikmeid.⁹

Paraku andis kogu see atribuutika vale signaali potentsiaalsele ERSP valijale, kellele jäi nii valimisloosungist kui ka valimisplakāti kujundusest mulje, et ERSP on loobunud Eesti ühiskonna desovetiseerimise kavadest, mis 1992. aasta Riigikogu valimiste eel oli väga aktuaalsed. Neid meeleolusid tabasid paremini valimisliidu Isamaa valimiskampaania korraldajad, kes võtsid üle ERSP loosungid ning esitasid neid rahva seas populaarsemate isikute eksponeerimise teel. Isamaa luuamees, kellena võis plakatil ära tunda tuntud ajaloolase Sulev Vahtre, ja hüüdlause *Plats puhtaks!* mõjus palju atraktiivsemalt kui ERSP abstraktne Eesti tagasitulek kaabumehe näol. (Sama fenomen kordus 1995. aasta valimistel, mil Reformierakond võttis üle Isamaa valitsuse liberaalse majanduspoliitika loosungid ja propageeris neid poliitiliselt kompromiteerimata isikute kaudu.)

ERSP valimisprogramm kinnitati 14. juulil Tartus toimunud volikogul. Programmitoimkonna esimehe Viktor Niitsoo sõnul oli ERSP veendunud, et programmi seisukohad ühtivad eesti rahva soovide ja huvidega rahvusriigi taasrajamisel, mitte küll kopeerides 1930-ndate aastate riiki,

⁹ Postimees 5.VIII 1992.

vaid arendades nüüdisaegse ühiskonna kõiki elualasid tollase rahvusliku meelsuse ja tavade vaimus. Programmis oli esikohal riigiaparaadi desovetiseerimine ning vastavusse viimine rahvusriigi vajaduste ja võimlustega. Selles nähti ette juurdluse algatamist, et välja selgitada, kelle kätte on sattunud KGB, EKP, ELKNÜ ja teiste Nõukogude riiklike ja ühiskondlike organisatsioonide varad ja arhiivid, ning peeti vajalikuks nende tagastamist Eesti riigile. Samuti nägi programm ette juurdluse algatamist okupatsioonivõimu kuritegude ja neid toime pannud isikute väljaselgitamiseks. Riigiaparaat tuli puhastada okupatsioonirežiimi teenistuses eesti rahva vastu kuritegusid toime pannud isikutest. Programmis nähti ette mittevajalike ametkondade likvideerimine või ühendamine. Seniste ministriumide, riiklike ametite ja omavalitsuste ametnike arvu tuli vähendada poole võrra. Kindlaks nõudeks oli, et riigiametnikena võivad töötada ainult Eesti kodanikud ning et igas riigiasutuses peab saama asju ajada eesti keeles. Programmis oli veel sõnastatud vajadus korraldada 1992. aasta jooksul kohalike omavalitsuste volikogude valimised. ERSP nägemuse kohaselt tuli soodustada valdade liitumist kihelkondade baasil, kuna külanõukogude baasil moodustatud pseudovaldad olid liiga väikesed ja vaesed, et pidada ülal koole, kultuurimaju ja haiglaid, korraldada hoolekannet, hooldada kommunaalvõrke ja teid ning täita muid ülesandeid. Ajalooline maakondlik jaotus tuli taastada, võttes arvesse ka väljakujunenud muutusi.

Sihikindel rahvastikupoliitika pidi taastama rahvusriigi. Endise NSV Liidu koosseisu kuulunud riikidega nähti ette lepingute sõlmimist, et Eestis elavad mittekodanikud saaksid end määratleda vastavate riikide kodanikena, ning mittekodanike repatrieerumise või edasirände korraldamist. Samaaegselt tuli soodustada nii idas kui ka Läänes elavate eestlaste Eestisse tagasipöördumist. Piirkondades, kus eestlased olid Nõukogude koloniaalpoliitika tulemusena jäänud vähemusse, kavandati riiklike programmidega soodustada eestlase sinna elama asumist.

Kuritegevusevastasesse võitlusesse kavandati kaasata võimalikult palju inimesi. Selleks tuli saavutada usalduslik vahekord elanike ja politsei vahel. Siseministeeriumi organitest kuulusid vallandamisele endised KGB töötajad, informatorid ja agendid ning endised miilitsa poliititöötajad. Kinnipidamiskohad kuulusid reorganiseerimisele maakonnavanglateks. Välja tuli töötada vanglast vabanevate inimeste ühiskonda adapteerumise programm. Riigikaitse osas pooldati lühiajalisel tegevteenistusel põhinevat kaitseväge. Erilist tähelepanu pöörati Kaitseliidule, mis oma põhiülesannete täitmise kõrval pidi tegema koostööd politseiga võitluses kuritegevuse vastu. Okupatsiooniar mee loodeti Eestist lahkuma sundida veel 1992. aasta jooksul.

Majandust puudutav osa käsitles võõrandatud vara ja maa tagastamist,

riigivara erastamist ning maksupoliitikat. Erastamise eesmärgiks oli võimalikult suure hulga omanike teke. Eluruumid kuulusid erastamisele tööosakute kaudu. Põllumajanduspoliitikas nähti ette talupidamise muutmist eluviisiks senise deklaratiivse soosimise asemel. Ettevõtjatel soovitati tootmisel orienteeruda ekspordile ning Eesti pidi leidma oma koha rahvusvahelises tööjaotuses. Maksude puhul ei peetud vajalikuks nende tõstmist, vaid riigikassasse laekumise tagamist.

Haridust vaadeldi rahvuskesksena, kõrgharidus ja teadus planeeriti ühendada. Eeltingimuseks Eesti astumisel infoühiskonda nähti ette kommunikatsioonivõrkude väljaehitamist üle kogu maa. Sotsiaalprogrammis olid esikohal noore pere huvid. Puhast keskkonda eelistati tootmise huvidele. Välispoliitika puhul seati esikohale suhted Venemaaga. ERSP seadusandliku tegevuse kohta Riigikogus rõhutati, "et see koostatakse saja päeva programmina, et valijale võidaks lubada: niisuguse tegevuse korral EESTI TULEB TAGASI".

ERSP seadis endale eesmärgiks osaleda valimistel täisnimekirjaga. Päraku tekkis suuri raskusi nimekirja komplekteerimisega, sest kuigi oli tegemist ülekaalukalt Eesti suurima erakonnaga, moodustasid selle liikmestonnast enamiku sellised isikud, kellel puudus vajalik ettevalmistus parlamenditööks. Seetõttu tuli valimisnimekirja lülitada ka erakonda mittekuuluvaid isikuid. Samuti lisati valimisnimekirja üsna palju väliseestlasi, kellest enamik olid ERSP liikmed. Mitme kandidaadi ootamatu äralangemise tõttu ei suudetud täisnimekirja kokku saada. Maksimaalse 101 asemel kujunes nimekirja suuruseks 96 kandideerijat.

Üleriigilise nimekirja esikümme kujunes järgmiseks: Jüri Adams, Viktor Niitsoo, Ants Erm, Tunne Kelam, Vardo Rumessen, Avo Kiir, Rein Arjukese, Robert Vill, Eve Pärnaste ja Andres Mihkels. Kelami ja Rumesseni suhteliselt tagasihoidlik positsioon nimekirjas olnuks ehk veelgi madalam, kui erakonnas oleks leidunud piisavalt võimekaid inimesi. Analoogilisel põhjusel oli Eesti Komitee madala mainega seostatud Pärnaste esikümne lõpus. Samas oli kuuendaks numbriks asetatud Iisaku pastor Avo Kiir, kes ERSP algaastatel oli kuulunud erakonna juhtide hulka, ent viimasel ajal aktiivsest tegevusest tagasi tõmbunud. Samuti oli seitsmendale positsioonile edutatud erakonnatöös seni mitte millegagi silma paistnud Albu vallavanem Rein Arjukese. Kümnendaks numbriks oli asetatud suhteliselt tundmatu keskkonnakaitseministeeriumi infoosakonna juhataja Andres Mihkels, arvestusega, et ta esindab erakonda keskkonnakaitsekomisjonis.

Esikümnesse oli mõeldud paigutada ka Linnart Mäll, ent viimane viibis kandidaatide ülesseadmise ajal Hiinas ning temalt ei õnnestunud omakäelist avaldust ja süümevannet saada. Samuti võinuks nimekirja eesotsa kuuluda

Tiit Madisson. Ent olles ilmselt veendunud Riigikokku saamises isikumandaadiga, lasi Madissoni end demonstratiivselt paigutada nimekirja lõppu. Paraku hindas Madisson oma populaarsust kõvasti üle ning jäi Riigikogust välja. Kohta esikümnes pakuti ka ERSP noortetoimkonna esimehele Kalle Liebertile, kes aga loobus üldse Riigikogusse kandideerimast.

Väliseestlasi ja erakonda mittekuulujaid nimekirja etteotsa ei seatud. Tosinast kandideerivast pagulasest oli kõige kõrgemal, kaheteistkümnendal positsioonil Kieli Ülikooli ajaloo professor Hain Rebas, kohe tema järel paiknes Jüri Ruus. Väliseestlaste puhul võeti arvesse nende tolleaegset suurt populaarsust ning kodueestlastega võrreldes suuremaid materiaalseid võimalusi isikliku valimiskampaania tegemiseks. ERSP nimekirjas erakonda mitte kuuluvad Riigikogusse pürgijad (neist tuntumad Vähi valitsuse tervishoiu minister Andres Kork, Otepää linnapea Jaanus Raidal, TA Ajaloo Instituudi teadusdirektor Toomas Varrak ja vandeadvokaat Väino-Rein Villik) seati üleriigilise nimekirja lõppu. Samas asetati nad piirkondlikes nimekirjades suhteliselt kõrgetele positsioonidele. Piirkondlikeks esinumbriteks seati Lõuna-Tallinnas Tunne Kelam, Põhja-Tallinnas Andres Kork, Lääne-Tallinnas Väino-Rein Villik, Ida-Tallinnas Robert Vill, Harju- ja Raplamaal Vardo Rumessen, Hiiu-, Lääne- ja Saaremaal pastor Jaan Tammsalu, Ida-Virumaal Avo Kiir, Järva- ja Lääne-Virumaal Rein Arjukese, Jõgeva- ja Viljandimaal Vello Salum, Tartumaal Viktor Niitsoo, Põlva-, Valga- ja Võrumaal Jüri Adams ning Pärnumaal Tiit Madisson. Seega oli enamik üleriigilises nimekirjas esikümnesse kuulujaid ka piirkondlikud liidrid, välja arvatud Pärnaste ja Mihkels.

Valimiskampaania läbiviimist kammitses rahanappus. Valimiste eelarveks kujunes 234600 krooni, mis saadi annetustest ning millest väliseestlaste panus moodustas 180000 krooni.¹⁰ Sellest 52% kulus reklaamile, 31% trükistele, 10% üritustele ja 3,6% transpordile.¹¹ Suur osa ERSP vahenditest kulus valimisbussile, millega tehti presidendikandidaadi valimiskampaaniat. Selleks otstarbeks üüriti 12 m pikkune lõõtsbuss, mis ristiti ERSP valimismaoks. Selle bussiga sõitis presidendikandidaat Lagle Parek oma kaaskonnaga läbi kõik Eesti maakonnad. Peaaegu kõigis suuremates asustatud punktides korraldati valimiskoosolekud, millel osalesid ka selles piirkonnas ülesseatud ERSP Riigikogu kandidaadid.

Peamiselt väliseestlaste soovitusel võeti ERSP valimiskampaanias kasutusele ükselt uksele käimise taktika. Viktor Niitsoo on seda 5. augusti Postimehe intervjuus iseloomustanud järgmiselt: "Võib-olla eripära on veel

¹⁰ Postimees .XI 1992.

¹¹ Postimees 7.XI 1992.

see, et meie kandidaadid võtavad ise ühendust oma tulevaste valijatega. /.../ Saadikukandidaat ei tohiks jääda istuma kuskile kontorisse ja ootama, millal inimene tema juurde tuleb, vaid ta peab ise käima ühe ukse tagant teise taha. Sellisel juhul tutvustab ta ennast ning saab teada, kuidas temasse suhtutakse. Nii võib mingil määral prognoosida ka tulevast valijaskonda.”

Selline taktika oluks õigustatud, kui vajalikul tasemel oleks suudetud katta muid kampaaniaüritusi ja vahendeid. Valimisbussi seltskond korraldas arvukalt rahvakoosolekuid, ent kuna keskmiseks osalejate arvuks kujunes 20-30 inimest, oli nende kasutegur võrdlemisi tühine. Samuti ei leidnud need üritused piisavat kajastamist kohalikus meedias. Ilmselt oluks otstarbekam keskenduda suurematele valimisüritustele ning teha rohkem tele- ja lehereklaami. Selle vähesust vabandati rahanappusega, ent valimistulemused näitasid, et edu saatis just neid valimisnimekirju, kes valimiskampaanias tegid panuse massimeediale.

Raha jätkus veel kolme Nädalalehe erinumbri väljaandmiseks ja valimislehekülje ostmiseks Postimehes. Seda aga jäi kõigi kandidaatide tutvustamiseks väheseks, rääkimata erakonna liidrite populariseerimisest.

Valimisliit Isamaaga sõlmiti aumeeste kokkulepe moodustada valimiste järel ühine koalitsioon ning hoiduda teist halvustavatest avaldustest. Viimane sobimus siiski vett ei pidanud, sest paaril korral tuli ERSP-l anda ajakirjanduse veergudel vastulöökk Isamaa koosseisu kuuluvate Eesti Konservatiivse Rahvaerakonna liikme Kalju Põldvere ning Eesti Kristlik-Demokraatliku Erakonna liikme Jaanus Betlemi ERSP-vastastele rünnakutele.

Hoopis räigem kallaletung tuli Rahvarinde poolt, kelle saadikukandidaat Heimar Lenk süüdistas 10. septembril Ostankino TV uudistes presidendikandidaate Lennart Merit, Arnold Rüütli ja Lagle Parekit koostöös KGB-ga. Merit süüdistati (lisaks tema isa väidetavatele pattudele) otseses seotuses organitega mitme tema poolt peetud ametikoha tõttu, mis eeldasid koostööd tšekistidega. Rüütli puhul oli tema suhe organitega ühemõtteliselt selge tema kuulumise tõttu kompartei nomenklatuuri hulka. Pareki seotust KGB-ga põhjendas Lenk järgmiste sõnadega: “Endine poliitvang Lagle Parek vabastati omal ajal karistuse kandmisest ennetähtaegselt. Arvatakse, et poliitilised vabastati ennetähtaegselt ainult konkreetsete teenete eest riiklikule julgeolekukomiteele.” Lisaks sellele väideti venekeelse Molodjož Estonij toimetuse artiklis, et Lennart Meri oli KGB kaastööline varjunimega “Nikolajev”.¹² Lengile sekundeeris Rahvarinde esimees Edgar Savisaar, kes teatas 13. septembri raadioesinemises, et Lagle Pareki kohtutöimikuga tutvudes avastas ta üllatusega, et läbiotsimist Pareki juures viis

¹² Päevaleht 12.IX 1992.

KGB läbi Tiit Madissonilt saadud näpunäidete järgi. 15. septembri Päeva-
lehes üritas Parek seda väidet kummutada: "Toimikuga tutvusin eeluuri-
mise ajal kolm nädalat ja tean täpselt, mida see sisaldab. Kui tema niisugu-
seid asju väidab, jääb mulje, et toimik on täienenud."

Samas ei saa täiesti välistada Savisaare väidete paikapidavust. Teada
on, et 1980. aasta oktoobris KGB poolt arreteeritud Madisson andis esialgu
tõepoolest tunnistusi ning uurimise algstaadiumis võis tol ajal vastupanuliik-
kumises võrdlemisi kogenematu Madisson pahaaimamatult Pareki korterit
kirjeldada. Vastuse sellele küsimusele annaks Madissoni kohtutoimik. Pa-
raku, erinevalt teiste endiste poliitvangide toimikutest, mis asuvad Rahvus-
arhiivi Tõnismäe filiaali hoidlates, Madissoni toimikut seal ei ole. See on
ilmselt asjaosalise enda valduses.

Valimiskampaaniat kroonis Pareki avaldus, et juhul, kui teda valitakse
presidendiks, nimetab ta peaministri kandidaadiks Jüri Adamsi. Avaldusele
järgnenud pressikonverentsil teatas Adams, et oma asetäitjaks paluks ta
Otepää linnapea Jaanus Raidali, kes ühtlasi hakkaks juhtima haldusreformi
komiteed. Kaitseministriks kavatses Adams nimetada Kieli Ülikooli profes-
sori Hain Rebase, siseministriks Viktor Niitsoo, ehitusministriks rootsi-
eestlasest inseneri Jaak Jüriado, haridus- ja kultuuriministriks Eesti
Kirjandusmuuseumi direktori Peeter Oleski, töö- ja sotsiaalministriks Ants
Ermi, rahandusministriks rahareformikomitee liikme, väliseestlase Ardo
Hanssoni, välisministriks Tunne Kelami ning transpordi- ja sideministriks
Tiit Vähi abi Andi Meistri. Tolleaegsele välisministrile Jaan Manitskile
pakkus Adams majandus- ja kaubandusministri portfelli, tervishoiuminist-
rina nägi ta jätkamas Andres Korki. Justiitsministri kandidaati Adams välja
ei käinud, vaid lubas peaministri töö kõrvalt neid ülesandeid ise täitma
asuda.¹³ Selle põhjuseks oli asjaolu, et silmapiiril ei olnud ühtegi ERSP-le
lähedal seisvat isikut, kes Adamsi arvates oleks justiitsministeeriumi ette-
otsa sobinud.

Seda avaldust sai võtta üksnes laskmata karu naha jagamisena, seda
enam, et demokraatlikes riikides on tavaks, et president teeb valitsuse moo-
dustamise ettepaneku valimised võitnud erakonnale või valimisliidule. Va-
limisvõiduga aga ei saanud arvestada ka optimistlikumad ERSP-lased.
Vaevalt et see pressikonverents ERSP mainet kuigivõrd kergitas. 1. sep-
tembri 1992 Postimehes avaldatud EKE Ariko valimisküsitluste põhjal
oleks Lagle Pareki poolt hääletanud 7% ja ERSP poolt 9% küsitletuist.
Pareki konkurendid olid tunduvalt mainekamad. Arnold Rüütlit pooldas
30%, Lennart Merit 29% ja Rein Taageperat 23% vastanuist. Valimisnime-

¹³ Postimees 17.IX 1992.

kirjadest edestasid ERSP-d Isamaa 18%-ga ja Rahvarinne 14%-ga. ERSP-ga samal tasemel oli Kindel Kodu 9%-ga, järgnesid Mõõdukad 7%-ga ja Sõltumatud Kuningriiklased 4%-ga. Valimiste lähenedes kerkis suurüllatajana esile ekstsentrilise USA eestlasest erukoloneli Jüri Toomepuu juhitud valimisliit Eesti Kodanik, oma positsioone parandasid ka Kindel Kodu, Mõõdukad ja Kuningriiklased.

Vaatamata suhteliselt tagasihoidlikele küsitlustulemustele, olid ERSP valimisootused tunduvalt kõrgemad. Nii näiteks arvas Ants Erm, et ERSP lai toetajaskond tagab Riigikogus vähemalt 15-20 mandaati.¹⁴ Viktor Niitsoo sõnul arvestas erakond umbes viiendiku ehk kahekümne kohaga Riigikogus. Niitsoo oli kindel, et alla kümne koha ei saada isegi halvimate asjaolude kokkulangemisel.¹⁵ Presidendikandidaadile erilisi lootusi ei asetatud, sest juba presidendikandidaadi ülesseadmiseks allkirju kogudes kogeti inimeste skeptilist suhtumist naissoost presidenditoolile pürgijasse, aga ka Parekisse kui poliitikusse üldiselt. Seda skepsist kinnitasid ka valimiseeliste küsitluste tulemused.

Valimistulemused kujunesid ERSP jaoks selgeks pettumuseks. ERSP kogus 8,79% häältest ja 10 mandaati, millega oldi Isamaa (22% – 28), Kindla Kodu (13,6% – 18), Rahvarinde (12,25% – 16) ja Mõõdukate (9,73% – 12) järel viiendad, edestades vaid Sõltumatuid Kuningriiklasi (7,12% – 8) ja valimisliit Eesti Kodanikku (6,89% – 8).¹⁶ Isikumandaadiga pääses Riigikokku sõltumatus ERSP nimekirjas kandideerinud Jaanus Raidal. Tema häälte toel osutus samast ringkonnast nimekirjakvoodiga valituks Võru Maatöötajate ametiühingu esimees Epp Haabsaar, kes üllatuslikult kogus tunduvalt rohkem hääli kui Jüri Adams ja Eve Pärnaste. Nimekirjakvoot saadi täis veel Tartumaa valimisringkonnas, kus Riigikokku osutus valituks väliseestlasest eraadvokaat K. Jaak Roosaare. Viimasele tõi edu aktiivne Ameerika stiilis isiklik valimiskampaania ja USA eestlaste hääled, tänu millele ta edestas kahe häälega teist väliseestlast Hain Rebast. Ülejäänud 7 ERSP-last (Jüri Adams, Rein Arjukese, Ants Erm, Tunne Kelam, Avo Kiir, Viktor Niitsoo ja Vardo Rumessen) said Riigikogu mandaadi üleriigilise nimekirja kaudu.

Tunduvalt kesisemalt läks ERSP-l presidendivalimistel, kus Lagle Parek kogus kõigest 4,23% häältest, olles konkurentsilt viimane. Rivaalidest said Arnold Rüütel 41,77%, Lennart Meri 29,52% ja Rein Taagepera

¹⁴ Eesti Aeg 2.X 1992.

¹⁵ Postimees 5.VIII 1992.

¹⁶ Vabariigi Presidendi ja Riigikogu valimised 1992, lk 138-139.

23,4%.¹⁷ Arnold Rüütli valimisedu oli siiski enneaegne, sest 5. oktoobril 1992 kokkutulnud Riigikogu valis ülekaalukalt Vabariigi Presidendiks Isamaa kandidaadi Lennart Meri. Tema poolt oli 59 riigikogulast, Rüütli eelistas 31 vastvalitud Riigikogu liiget.¹⁸

Valitsuskoalitsiooni moodustamine

Valimised võitis ülekaalukalt valimisliit Isamaa ja president Meri tegi selle liidrile Mart Laarile ettepaneku valitsuse moodustamiseks. Et ERSP-l oli varasem kokkulepe teha pärast valimisi Isamaaga koostööd, kujunes ta loomulikuks liitlaseks valitsuskoalitsiooni moodustamisel. Et saavutada Riigikogus enamust, kaasati liitu ka Sotsiaaldemokraatlikust Parteist ja Eesti Maa-keskerakonnast (EMKE) koosnev valimisliit Mõõdukad.

Valitsuskabineti moodustamisel sai ERSP teede- ja side-, kaitse- ning siseministri portfelliid. Teede- ja sideministri osas probleeme ei olnud – selleks sai endine Tiit Vähi abi, kauaaegne teede- ja sideministeriumi ametnik Andi Meister. Kaitseministri koha üle peetavatel läbirääkimistel tekkisid ERSP-l lahkarvamused Isamaa juhtliikme Kaido Kamaga, kes soovis ise sellele ametikohale asuda. Ent ERSP oli selles küsimuses järeleandmatu ning kaitseministriks sai Hain Rebas. Seevastu äärmiselt siseministri eba populaarse portfelli pärast konkurentsi ei olnud. Sellele ametikohale pidi asuma ERSP aseesimees Viktor Niitsoo. Viimane aga oli haigestunud raskekujulisse kopsukelmepõletikku ning pidi ministritooli asemel tõvevoodisse asuma. Nii oli Lagle Perek sunnitud järjekordselt ennast ohverdama ja vastu tahtmist siseministriks hakkama.

Riigikogu juhatuse valimistel valiti valitsusliidu häältega Tunne Kelam selle esimeseks aseesimeheks. Riigikogu alaliste komisjonide moodustamisel jagunesid ERSP liikmed järgmiselt: Jüri Adams – õiguskaitsekomisjon, Rein Arjukese – keskkonnakomisjon, Ants Erm – eelarve- ja majanduskomisjon, Epp Haabsaar – sotsiaal-, töö- ja tervishoiukomisjon, Avo Kiir – väliskomisjon, Viktor Niitsoo – riigikaitsekomisjon, Jaanus Raidal – maaelu- ja regionaalkomisjon, K. Jaak Roosaare – riigiõiguskomisjon ning Vardo Rumessen – haridus-, teadus- ja kultuurikomisjon.

Valitsusliidusiseste lepetega toetati ERSP fraktsiooni liikmeid maaelu- ja regionaalkomisjoni ning õiguskaitsekomisjoni esimehe kohtadele kandideerimisel. Esimese komisjoni esimeheks sai kindlalt Jaanus Raidal. Ent õiguskaitsekomisjoni juhi valimisel kogusid Jüri Adams ja Rahvarinde

¹⁷ Vabariigi Presidendi ja Riigikogu valimised 1992, lk 125.

¹⁸ Samas, lk 126.

142,227 esindaja Jüri Rätsep ühepalju hääli. Toonase kodukorra kohaselt asusid nad komisjoni juhatama rotatsiooni korras kuue kuu kaupa. Selline olukord kestis kuni Rätsepa valimiseni Riigikohtu liikmeks. Sestpeale sai Adams täievoliliseks komisjoni esimeheks.

ERSP saadikurühma esimeheks valiti Ants Erm, aseesimeheks Jüri Adams. Viimane aga loobus sellest ametist seoses suure töökoormusega õiguskaitsekomisjoni esimehena ning tema asemele valiti Viktor Niitsoo. ERSP fraktsiooniga liitus Eesti Kodanikust lahkunud Tiina Benno. 1993. aasta aprillis täienes saadikurühma liikmeskond samuti fraktsioonist Eesti Kodanik lahku löönud Toivo Uustaloga.

Parlamendi ukse taha jäänud rakendati kogemuste saamiseks tööle Riigikogu ERSP fraktsiooni juurde. Esimene väljajääja Robert Vill sai nõunikuks tingimusel, et ta asub erakonna peasekretäri ametikohale. Pingereas järgmine, Andres Mihkels sai samuti fraktsiooni nõunikuks. Ka järjestuselt kolmandana Riigikogu künnise taha jäänule Eve Pärnastele taheti fraktsiooni tööle võtta. Pärnaste aga ei olnud sellest ettepanekust huvitatud, kuna ta oli saanud ühise valimiskampania ajal väga lähedaseks Jaanus Raidaliga, ning asus nõunikuna tööle hoopis Raidali juhitud komisjoni. Ühtlasi hakkas Pärnaste järjest enam ERSP-st võõrduma.

Pärast valimisi

Viies suurkogu toimus seoses Riigikogu ja presidendivalimistega mitte augustis, nagu seni oli tavaks olnud, vaid 31. oktoobril 1992. Esmakordselt viidi erakonna kõrgema esindusorgani koosolek läbi Pärnus. ERSP esimeheks valiti taas Lagle Parek, aseesimeesteks teatud üllatusena Jüri Ruus ja Linnart Mäll. Mõlemad astusid suurkogul üles väga sõjakate sõnavõttudega. Ent oleks lihtsustamine panna Ruusi ja Mälli edu üksnes endiste kommunistide vastaste väljaütlemiste arvele. Pigem väljendas erakond sellega oma rahulolematust ERSP rolli ja tegevusse valitsuskoalitsioonis ning erakonna liidrite üha süvenevasse kaugenemisesse lihtliikmetest.

ERSP juhatusse valiti Tunne Kelam, Allan Lahi, Andres Mäe, Viktor Niitsoo, Vello Salum, Riina Sui ja Roman Ubakivi. Mingil põhjusel ei kandideerinud seekord Jüri Adams.

Traditsiooniline Suurkogu deklaratsioon sedastas erakonna jaoks toimunud suure muudatuse – ootamatult oldi astunud süsteemivälise opositsiooni positsioonilt taasisesiseisvunud Eesti riigi valitseva koalitsiooni liikmeks. Uus olukord oli seadnud erakonna ette konkreetset kohustused ja suure vastutuse riigi valitsemisel, ent samas andnud ka suurepärase võimalused oma programmiliste eesmärkide elluviimiseks. Edasi loetleti dek-

laratsioonis ERSP esmaseid ülesandeid, nagu seaduse ja korra maksmapanek, korrupsiooni lõpetamine, kaitsejõudude allutamine ühtsele juhtimisele, riigiaparaadi puhastamine nõukogulikust pärandist, majanduse väljaviimine madalseisust, Eesti Vabariigi kodaniku isikutunnistuse kehtestamine kodakondsust tõendava dokumendina ning ikestatud ja ÜRO-s esindamata rahvaste vabadusvõitluse toetamine.¹⁹

Suurkogul tehti ka kokkuvõtteid Riigikogu valimistest. Eelnevalt, 10. oktoobril oli valimistulemusi arutatud erakonna volikogus. Seal aruande esitanud Andres Mäe kordas ka suurkogul, et valimiskampaania tõsiseks veaks kujunes Riigikogusse pürgijate nõrk eeltöö ja passiivsus endi reklaamimisel. Valimistel sai määravaks mitte erakonna programm ja seisukohad, vaid kandidaatide tuntus ja liidrite osavus. Hilineti või magati maha ka Eesti pressis kasutamise võimalused, eriti just raadio ja televisiooni osas. Eelnevat arvesse võttes pole saavutatud 10 kohta halb tulemus, nentis Mäe. Hinnangud valimistulemustele kajastusid suurkogul nii ERSP esimehe Lagle Pareki erakonna tegevusaastat käsitlevas ettekandes kui ka paljudes sõnavõttudes. Üldjoontes korraliti volikogul kõlanud seisukohti ja leiti, et valimistulemused olid oodatust nõrgemad.

Keskse teemana oli arutlusel ettepanek ühineda nelja paremerakonna baasil loodava Rahvusliku Koonderakonnaga Isamaa. See ettepanek üldist toetust ei pälvinud, kuigi näiteks Jüri Adams pooldas ühinemist ning pidas paratamatult vajalikuks parlamendifraktsioonide koostööd ja programmide ühtlustamist. Suurkogu võttis selles küsimuses vastu otsuse, milles põhjendati, miks ei reageeritud positiivselt Eesti Konservatiivse Rahvaerakonna, Eesti Kristlik-Demokraatliku Erakonna, Eesti Kristliku Liidu ja Vabariiklaste Koonderakonna pöördumisele ERSP poole kaaluda võimalust liituda 21. novembril 1992 moodustatava Rahvusliku Koonderakonnaga Isamaa. Otsuses toetati igati rahvuslik-demokraatlike jõudude koostööd Eesti rahvusriigi ja majanduse ülesehitamisel. Samas tõdeti, et kuna ERSP ja Isamaa konkureerisid Riigikogu valimistel alternatiivsete nimekirjade ja erinevate programmidega, ei pea ERSP võimalikuks ühineda vahetult pärast valimisi. Otsuses peeti vajalikuks jätkata tihedat koostööd Isamaaga ja minna võimaluse korral kohalike volikogude valimistele ühiste nimekirjadega.²⁰

Tegelik põhjus, mis oli ERSP Isamaa suhtes muutnud ettevaatlikuks, peitus valimisvõidu eufoorias noorte isamaalaste demonstratiivselt üleolevas suhtumises ERSP-lastesse. ERSP taotlusi sageli eirati, nii et viimased hakkasid end valitsusliidus väiksema vennana tundma. Sellise suhtumise il-

¹⁹ *Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei kogumik 1992*, lk 6.

²⁰ Samas, lk 7.

Ülo Seppa karikatuur ERSP häälekandjas Eesti Rahvusliku Sõltumatusse Partei
TEATAJA nr 15/16, november 1989.

Mõtetevahetus Kuidas taastada Eesti iseseisvus.

"Eest ära, neetud ekstremist! Muudkui segad minu edasilikumist!"
 Mehis Borni karikatuur Võitleja nr 2, 24.11.1990.

Pikett Põlva rajooni Rahvakohtu ees 22.08.1989 sõjaväeteenistusest keelduja Erkki Luige kohtuprotsessi ajal.

*"Kes ei ole minu poolt, on minu vastu!"
 Mehis Borni karikatuur Võitleja nr 5, 15.12.1990.*

ERSP Tallinna büroo Endla tn 6-4. Vasakult: sekretärid Heidi Krimpe ja Eve Leek.

All: ERSP Tallinna büroo Piiskopi 2. Vasakult: Viktor Niitsoo, Lagle Parek, Maris Sarv, Mati Kiirend, Eve Pärnaste väliseestlaste poolt kingitud maskoti ümber.

ERSP III Suurkogul 26.08.1990 valitud ERSP juhatus koos väliseestlastest ERSP liikmetega. Vasakult Avo Kiir, Tunne Kelam, Vardo Rumessen, Evi Tarkus-Vahtra, Kalju Oja, Mai Raud, Mati Kiirend, Lagle Parek, Tiit Madisson, Lembit Savi, Maris Sarv, Viktor Niitsoo ja K. Jaak Roosaare.

Punapasside kogumine Ülemnõukogu ees. Vasakult Eve Pärnaste, Peeter Tepp ja Tiit Madisson aktsioonis... (E. Pärnaste foto)

ERSP Murumängud Raadnal 11–12.08.90

ERSP II Murumängud Kukerannas 04.08.1991. (E. Pärnaste foto)

Mehis Borni karikatuur Nädalaleht nr 16 (35), 25.04.1992.

EESTI TULEB TAGASI

14. SEPTEMBER 1992
NR. 27 (46)

NÄDALALEHT

ESTI RAHVUSLIKU BOLTOVATUSE PARTEI AJALEHT

VALIMISTE ERILEHT NR. 3

LAGLE PAREK PRESIDENDIKS

VALIMISTE TÄHTSUS JA TÄHENDUS

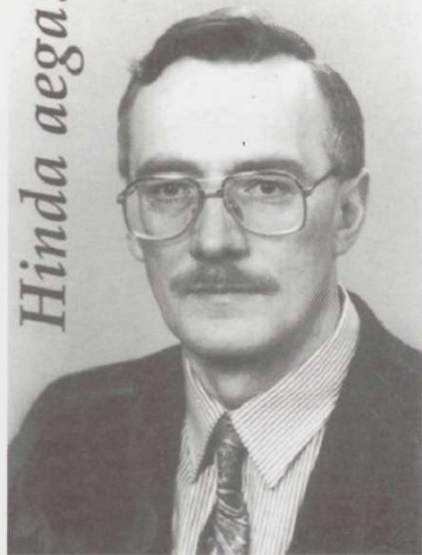
20. septembril toimuvad esimesed valimised ja me oleme õigustatud küsima, kumb on tähtsam - kas Presidendi või Riigikogu valimine? See saab olla vaid üks vastus: Riigikogu on tähtsam. Põhjus on sinu meele teie põhiseaduses Presidendi (leitud suhtelise) tagaabiõigus rollis. Praegust Eestit võitlevate armavõimede laava, mis oleks nüüd nagu kõrgist nari' siktunud. Kõigest vabust, võiks hakata ise valima nende sõjavägede ja sõjaväe. Kõik teavad, et meil on... (The text is partially obscured and difficult to read in the original image.)

ERSP 1992. a Riigikogu valimiste valimissümboolika ERSP häälekandja Nädalaleht eriväljande päisekujunduses.

ERSP-lased ja eks-ERSP-lased Riigikogu istungil. Esireas Ants Erm ja Eve Pärnaste, nende taga Viktor Niitsoo ja Avo Kiir, viimase varjus K. Jaak Roosaare, neljas rida Jaanus Raidal ja tema taga Epp Haabsaar.

Hinda aega!

Roman Mugur, ERSP peasekretär

Riigikogu liige K. Jaak Roosaare.

Riigikogu liige Epp Haabsaar.

*Kaitseminister Hain Rebas.
(Eesti Päevalehe foto.)*

*Siseminister Heiki Arike.
(Eesti Päevalehe foto.)*

*Teede- ja sideminister Andi Meister.
(Eesti Päevalehe foto.)*

*Rahvastikuminister, hilisem kultuuri- ja
haridusminister Peeter Olesk.
(Eesti Päevalehe foto.)*

Tuli ei kustu!

ISAMAA

"ISAMAA"
ja
ERSP
LIIT

I&ERSP Liidu valimisplakat.

mekaks näiteks on ühe Isamaa parlamendisaadiku sõnad, kes 1992. aasta septembris toimunud vestluses saksa ajakirjaniku Anatol Lieveniga ründas ägedalt ERSP eksdissidentidest juhtkonda, öeldes muuhulgas järgmist: "Erinevalt nendest inimestest on enamus eestlastest konservatiivid, mitte ekshibitsionistid ja ei ürita olla traagilised kangelased. Me ei arva, et parim lahendus müürini jõudes on peaga selle vastu jooksmine. ERSP-s on palju vaimselt tasakaalustamata inimesi. Sel erakonnal ei ole kunagi olnud ajusid, need üksnes laenati neile pagulastelt Ameerikast /.../ On tõsi, et nad on valmis riskima kõigege võitluses sovettide vastu; kuid, Eestimaa nimel, ma ei paluks minu maad võtta sellist riski /.../ Tundub paradoksaalsena, et kuigi nad on nii antikommunistliku meelsusega, on nende mõtlemine üsna bolševistlik. Nad on painajalikult kiindunud konspiratsiooni ja näevad igal pool spioone. Nad küsivad: kas sa oled tõeline patrioot? Kui nii, miks sa ei ole meie erakonnas? Kas sa oled meiega või meie vastu?"²¹

Mõistagi ei olnud selline hoiak iseloomulik kõigile Isamaa valimisliidu liikmetele, vaid teatud osale selle noorest küünilisest juhtkonnast. Ometi olnuks Isamaaga ühinemine ERSP-le väljapääsuks. Ammendumas oli ideoloogiline potentsiaal, uusi võimekaid poliitikuid aga erakonnaga ei liitunud. Pink oli nii lühike, ei jätkunud inimesi riiklike ametikohtadele paigutamiseks. Erakonna esimees Lagle Parek uppus siseministrina sealsete Augease tallide rookimisse ega suutnud enam leida jõudu erakonna juhtimiseks. Aseesimehed aga ei suutnud või ei soovinud erakonnatööd teha. Võimekate inimeste puudus oli nii suur, et ei Parek ega kaitseminister Rebas suutnud leida ERSP-st ega selle toetajate seast oma ametisse kantsleireid ega nõunikke. Krooniliselt oli hädas pädevate nõunike ja abide leidmisel ka Riigikogu aseesimees Tunne Kelam.

Pareki lähemaks abiks kujunes Jüri Ruus. Paraku ei olnud viimane Eesti olude puuduliku tundmise tõttu võimeline käimasolevates protsessides orienteeruma. Teisalt põhjustas tema halvas mõttes väliseestlaslik arrogant-sus vastuolusid teiste ERSP liidritega. Parek üritas siseministeeriumis leida rakendust ka Tiit Madissonile, kes aga peagi tüdines tema poolt juhitud siseministeeriumi metalli- ja puiduvarguste töögrupi pihta ajakirjanduses avaldatud rünnakutest. Selle asemel, et raskes olukorras Pareki poole hoida, hakkas ta hoopis ministri vastu intrigeerima, lahkudes lõpuks ust paugutades ametist. 12. märtsil 1993 Eesti Ekspressile antud intervjuus tunnistas Madisson, et tema siseministeeriumist lahkumise põhjused olid eelkõige majanduslikud, kuna ametniku palk ei võimalda peret ülal pidada. Ta ei teinud saladust ka sellest, et osalt olid põhjused poliitilised. ERSP liidri ja

²¹ Anatol Lieven. *The Baltic Revolution*. New Haven and London, 1993, lk 105.

siseministri Lagle Pareki tööstiili pidas ta pehmelt öeldes liiga naiselikuks. Madisson oli pettunud siseministri kaadripoliitikas – platsi ei puhastata küllalt aktiivselt – ja leidis, et Perek arvestab endise nomenklatuuri huve. Madissoni uueks ametiks sai Eesti Metalliekspordi Pärnu osakonna juhtimine. Poliitikast jäi Madisson kõrvale kuni 1994. aasta keskpaigani, mil asus looma uut erakonda. 19. märtsil 1994 asutati Estonia kontserdisaalis Eesti Rahvuslaste Keskliit, mille loosungiks valiti *Kord Eestis majja!* ja mis oma programmilistes seisukohtades nägi ette senisest autoritaarsemat riigikorda. Uus erakond pooldas riikliku terrori rakendamist endise NSV Liidu piirest Eestisse saabunud kuritegelike grupeeringute vastu. Vapside eeskujul taheti vormiriietusena kasutusele võtta mustad särgid, mustad lipud ja mustad peakatted. Uue poliitilise ühenduse esimeheks valiti Tiit Madisson, aseesimeesteks samuti endised ERSP-lased Robert Vill ja Andres Kraas.²²

Ühinemine oleks olnud kasulik ka Isamaale, kuna erinevalt Isamaast oli ERSP-l hästi funktsioneeriv piirkondlike osakondade võrk, mis ühinemise korral võinuks moodustada tugeva baasi kohalike omavalitsuste valimiseks. Samas suutnuks ERSP tänu oma suurele liikmete arvule ühiserakonnas mõjutada valitsust mitte kõrvale kalduma rahvuslik-alalhoidlikust poliitikast ja ühiskonna otsustavamast vabastamisest kommunistlikust pärandist. Ühinemine oleks ilmselt ERSP päästnud 1993. aasta suvel puhkenud sisekriisist, mis tõi kaasa erakonna positsioonide nõrgenemise valitsuskoalitsioonis ja osa liikmete lahkumise erakonnast.

ERSP-ga ühineda soovis ka Eesti Maa-Keskerakond, mille esimees Ivar Raig pöördus sellekohaste ettepanekutega korduvalt ERSP juhtkonna poole. Võimalik, et nende lähenemiskatsete tagamaad peitusid selles, et ERSP oli olnud kaalukeeleks põllumajandusministri määramisel. Nimelt oli ERSP eelistanud Isamaa kandidaadile Väino Sarnetile EMKE liiget Jaan Leetsaart, kes lõpptulemusena saigi ministriportfelli. Ilmselt arvestas Raig väljavaadetega asuda ühise suure erakonna etteotsa, sest kroonilises liidri-kriisis vaevlevast ERSP-st oleks vaevalt keegi temaga konkureerida suutnud. Kuigi ERSP Põllumeeste Kogu seisukohad olid lähedased EMKE omadega, ei saanud kahe erakonna ühinemisest siiski asja. Selle üks olulisemaid põhjuseid oli maakeskerakondlaste tihe seotus Marju Lauristini juhitud sotsiaaldemokraatidega ning EMKE juhtide Ivar Raigi ja Liia Hänni Rahvarinde taust.

Pärast krooni kasutuselevõttu, mil lõppes rubla ja välisvaluuta üli-soodne vahetuskurss valuuta omajatele, ning üldise elukalliduse tõusu tule-

²² Päevaleht 1.III 1994.

musena sattus ERSP suurtesse majanduslikesse raskustesse. Seni oli suures osas elatud väliseestlastest erakonnakaaslaste liikmemaksudest ja anetustest, mis olid laekunud välisvaluutas. 1992. aasta sügisel sellest enam ei piisanud. Rahapuudusel lõppes Nädalalehe väljaandmine. Tihti nappis raha büroode rendi tasumiseks ja bürootöötajatele palkade maksmiseks. Tartu ja Pärnu büroosid suudeti töös hoida üksnes seetõttu, et nende juhatajad võeti poole kohaga tööle Riigikogu ERSP fraktsiooni nõunikena. Mõistagi ei saanud neilt nõunikutööd oodata ja selle läbi kannatas fraktsiooni töö kvaliteet. Olukorda üritati parandada Tallinna büroo väljarendimisega, ent sageli laekus rendiraha ebaühtlaselt ja alatasa osa segadusi telefoniarvete maksmisega. ERSP peasekretäriks saanud Robert Vill üritas rahalist olukorda parandada omal moel, viies müüki Eve Pärnaste poolt erakonnale kingitud maali. Pärnaste tuttavad avastasid selle juhuslikult ERSP kõrvalruumides asuvas kunstikaupluses, mille Vill oli välja üürinud oma tütrele ja väimehele. Pärnaste pöördus politsei poole süüdistas Villi varguses ning nõudis viimase erakonnast väljaheitmist. See skandaal suudeti siiski summutada.

Mis puutub Villi lähedastele kunstikaupluse pidamiseks väljarenditud ruumidesse, ei laekunud sealt vaatamata suurtele lubadustele peaaegu üldse üüriraha. Samas valvas Vill, et juhatus ei tühistaks üürilepingut, mis võimaldas peasekretäri sugulastel ERSP arvel parasiteerida.

Omaette peatüki moodustas ERSP ajaloos erakonna liikmete poolt moodustatud aktsiaseltsi Fööniks tegevus, mis moodustati ERSP juhtkonna väliskontaktide kaudu ERSP-le sümpatiseerivate rootsieestlaste rahadega. Saamatu juhtimise ja üle jõu elamise tõttu oli aktsiaselts peagi pankrotis. Selle põhjuste ning tagajärgede klaarimine tekitas pikaks ajaks kirgi ja paksu verd erakonna liikmete seas.

Vastasseisud koalitsioonis

Lisaks lahkarvamustele Isamaaga põllumajandusministri isiku suhtes tekkis analoogiline vastasseis 1993. aasta veebruari algul, kui Isamaa esitas väidetavalt tervislikel põhjustel ametist lahkunud majandusminister Ain Saarmani asemele ühissetevõtte Finest direktori Toomas Sildmäe kandidatuuri. ERSP korraldas oma seisukohtade selgitamiseks pressikonverentsi, kus eitavat suhtumist Sildmäe suhtes põhjendati muu hulgas sellega, et viimane on "kõrvale hoidnud poliitilisest võitlusest" ning "ta pole ühelgi otsustaval hetkel seisnud meie kõrval". ERSP fraktsiooni seisukohavõttus väideti, et ERSP-le pole teada, "et Sildmäe oleks kuidagi osalenud vabadusvõitluses ja viimase aasta jooksul riiklikus ülesehitustöös". Fraktsiooni arvates ei

pruugi edukast äriamehest saada edukat ministrit, veel enam, tehtud valik võib Laari valitsusele koguni ohtlikuks saada. Kuigi ERSP käsutuses ei olnud mingeid andmeid Toomas Sildmäe vastu, põhjendati oma kartusi tõsiasjaga, et “viimastel aastatel on Sildmäe senisel tegevusalal – Tallinna hotellinduses – valitsenud korrupsiooni ning kuritegevuse õhkkond”. Samuti häiris ERSP-d, et selgelt poliitilise koalitsioonivalitsuse majandusministriks sai inimene, “kelle poliitilisest kreedost puudub ettekujutus ning kes ei ole ennast veel avalikult ühegi erakonnaga sidunud”. Et aga majandusministri portfell kuulub Isamaale, siis ERSP fraktsioon siiski aktsepteerib seda valikut, öeldi samas.²³

Tegelikult oli ERSP vastasseis Sildmäe vastu tingitud peamiselt sellest, et endistest kompartei- ja komsomolitegelastest koosnev uus ärieliit hakkas üha avalikumalt imbuma poliitilise võimu ladvikusse. Prohvetlikuks osutus ka ERSP hoiatus, et tehtud valik võib Laari valitsusele saada ohtlikuks. Kui 1993. aasta sügisel puhkes Isamaa esimene sisekriis, siis Indrek Kanniku juhitud Laari-vastase kampaania üks põhinõudmisi oli majandusminister Sildmäe tagandamine.

Isamaa ei jäänud võlgu ning algatas omakorda koalitsiooniseseid rünnakuid ERSP ministrite vastu. Selles sisetülis nägi oma võimalust opositsioon. 20. mail esitas keskfraktsiooni liige Tiit Made peaministrile arupärimise, kus ta tundis huvi, millal tagastatakse riigile AS Fööniksi poolt Vene sõjaväeosalt nr 87525 omandatud kinnisvara. Made sidus selle tehinguga ministrite Pareki ja Rebase nimed ning väitis, et selles hoones on ERSP trükikoda. Peaminister Laar selgitas Riigikogu infotunnis Madele vastates, et viimane on aadressiga eksinud. Eestis on neli aktsiaseltsi, mis kannavad nime Fööniks ja et ERSP-l ei ole midagi pistmist Tööstuse tn 55 asuva hoonega.²⁴

ERSP seadusandliku tegevuse aktivasse võib kanda 18. mail vastu võetud Ants Ermi algatatud Riigikogu otsuse Eesti Vabariigi territooriumil endise NSV Liidu relvajõudude halduses olnud ja olevate maa-alade, hoonete ja rajatistega teostatud tehingute kehtetuks tunnistamiseks. Samal päeval võeti ERSP algatusel vastu otsused moodustada ajutine komisjon riigi-, NLKP-, EKP- ja ÜLKNÜ varadega seotud tehingute uurimiseks ning ajutine komisjon uurimaks võõrriikide julgeoleku ja luureorganite tegevust. Esimese komisjoni esimeheks valiti Erm, teist asus juhtima Isamaa liige Enn Tarto. Kaitsepolitsei tegevuse seaduslikkuse järelevalvekomisjoni esi-

²³ Päevaleht 9.II 1993.

²⁴ ERSP Infoleht nr 9/11.VI 1993.

meheks valiti Viktor Niitsoo.²⁵

ERSP fraktsiooni algatusel võttis Riigikogu vastu eluruumide erastamise seaduse muutmise eelnõu, mille järgi rahvakapitali obligatsiooni arvestuskaardile ei kantud EKP-s, NLKP-s ja ELKNÜ-s palgalisel ametikohal töötatud aastaid. Pärast selle eelnõu vastuvõtmist puhkes ajakirjandus hädaldamine, et rikutakse teatud seltskonna inimõigusi. Selle surve tulemusena jättis president seadusemuudatuse välja kuulutamata. (Hiljem sai traditsiooniks, et president ei kuuluta välja peamiselt tema enese tegevust reguleerivaid või Nõukogude okupatsioonivõimu koloniaalpoliitika parandina Eestisse jäänud muulaste privileege kärpivaid seadusi.) Selle seaduseelnõu uuel arutelul hääletasid Isamaa ning Mõõdukate fraktsiooni liikmed, välja arvatud isamaalased Jaanus Betlem, Kalju Põldvere ja Enn Tarto, koos opositsiooniga kompartei ja komsomoli palgaliste tegelaste kasuks.²⁶

Uus vastasseis koalitsioonipartneritega tekkis ERSP-l seoses kohalike omavalitsuste volikogude valimiste eelnõuga. Nimelt sisaldas see eelnõu sätet, mis ei võimaldanud küll mittekodanikele õigust kandideerida kohalike omavalitsuste volikogudesse, ent andis neile aktiivse valimisõiguse, s.o õiguse nendel valimistel hääletada. Kuigi analoogilist valimisõigust praktiseeritakse vaid mõnes üksikus Euroopa riigis, oli see üks paljudest Euroopa Nõukogu ja OSCE soovitustest Eestile, mida Laari valitsus, püüdes olla paavstist suurem katoliiklane, kuulekalt täitma tõttas. Veelgi kaugemale läksid Mõõdukad, kes nõudsid mittekodanikele ka passiivset valimisõigust, mis andnuks valdavalt umbkeelsetele ja -meelsetele isikutele õiguse kandideerida ka kohalikesse omavalitsuse volikogudesse.

19. mail korraldas ERSP Tallinna piirkond Toompea lossi ees meelevalduse, kus nõuti mittekodanike ilma jätmist valimis- ja kandideerimisõigusest. Sellel üritusel leidis aset füüsiline kokkupõrge ERSP aseesimehe Linnart Mälli ja meelevaldusel osalenud Eesti Kodaniku liidri Jüri Toomepuu poolehoidjate vahel. Miitingul sõna võtnud Mäll ühines meelevaldusel esitatud nõudmistega. Ent sõnavõtu teise poole pühendas ta Jüri Toomepuu kritiseerimisel, kutsudes üles teda mitte usaldama, kuna Toomepuu olevat petnud väikerahvaid. Ühel Esindamata Rahvaste Organisatsiooni üritusel esinedes oli Toomepuu lubanud väikerahvaste eest igati seista, ent Riigikogus ta neid ei toetanud. Meelevaldusel osalenud Toomepuu toetajad hakkasid selle avalduse peale Mälli plakatitega togima. Ta sai löögi vasaku põse pihta ja sõnavõtt jäi pooleli. Üksnes riigikaitse-

²⁵ ERSP Infoleht nr 6/21. V 1993.

²⁶ Hommikuleht 13. III 1993.

komisjoni esimehe Rein Helme sekkumine hoidis ära suurema löömingu.²⁷

20. mail tegi erakonna Tallinna piirkonna juhatus avalduse Mälli ja Toomepuu toetajate vahel aset leidnud intsidendi kohta. Avalduses märgiti, et Mälli ülesastumine ajal, mil piketeeriti ühise eesmärgi nimel, oli ERSP-d kompromiteeriv ning avaldati arvamust, et ERSP volikogul tuleks kaaluda võimalust teha Mällile ettepanek astuda tagasi erakonna aseesimehe kohalt.²⁸ Ette rutates olgu öeldud, et sellega kaotas ERSP Tallinna piirkonnas juhtivat osa etendav Ants Ermi ja Robert Villi tiib potentsiaalse liitlase eelseisvas erakonna sisekriisis. Mäll oli korduvalt väljendanud rahulolematust valitsusliidus võimutsevate EÜS-lastest isamaalaste tegevuse suhtes ning teravalt kritiseerinud ERSP ministrite ja eriti Riigikogu aseesimehe Tunne Kelami tegevust. 1994. aastal lahkus Mäll erakonnast ja täiendades järjekordse eks ERSP-lasena Tuleviku Eesti Erakonna ridu.

Heitluses muulaste eemaletõrjumiseks omavalitsuste valimistest tuli ERSP-l alla jääda. Hoopis sirgeselgsemalt käitsid kohalike valimiste küsimuses lõunanaabrid lätlased. Hoolimata sellest, et muulaste osakaal oli neil Eestiga võrreldes tunduvalt suurem, said õiguse valida ja olla valitud nii Seimi kui ka kohalikel valimistel üksnes Läti Vabariigi kodanikud. Sellele vaatamata ei jäänud kohalikud volikogud Lätis kusagil valimata.

1993. aasta kevadel algasid avalikud rünnakud ERSP ministrite vastu. Esimesena langes löögi alla kaitseminister Hain Rebas, keda opositsioon süüdistas 185 vene sõjaväelase lubamises Eestisse. Lisaks vastasrinna rünnakutele tuli löök ka valitsusk koalitsiooni seest Isamaa liikmete poolt. Sedapuhku oli Rebase patuks väär kaadripoliitika. Kaitseministeeriumi kantslerile Tartu Ülikooli matemaatikateaduskonna lõpetanud ja enne kantsleri ametit TÜ rektori abina töötanud Priit Heinsalule heideti ette segaseid tehinguid kaitseministeeriumi halduses oleva Vene sõjaväe varadega. Uus probleem tekkis Rebaseel seoses veel ühe tema lähema kaastöötajaga, kelle ta samuti oli ametisse värvanud TÜ õppejõu kohalt. Salapäraseid teid pidi ilmus välja dokument, mille kohaselt oli kaitseministri abi juriidilistes küsimustes Tõnu Pöder olnud KGB agent. 11. juuni 1993 Eesti Ekspressi teatel näitas peaminister Laar Rebasele sellekohast dokumenti. 10. mail 1993 kohtusid ERSP juhatuse liikmed Rebasega, mille tulemusena Rebas oli sunnitud kantsleri ja juriidilise nõuniku ametist vabastama.²⁹

Surve alla sattus ka teede- ja sideminister Andi Meister, kes ei soovinud talle alluvas ministeeriumis kaasa teha Isamaa valitsuse platsi puhtaks löö-

²⁷ Hommikuleht 20. V 1993.

²⁸ ERAF, f 9601, n 1, s 40.

²⁹ Samas, s 31.

mise poliitikat. Samuti oli Meistri käed seotud Tiit Vähi valituse poolt sõlmitud lepingutega, mis tagasid pikaajase monopoli Eesti Telefonile ja Tallinna ja Stockholmi laevaliiniile. Meistrit süüdistati veel selles, et ta ei suutnud teede- ja sideministeeriumi lahti rebida Vähi ning Koonderakonna mõjust. Siin toetuti tõsiasi, et Meister oli olnud peaminister Vähi abi. Ometi ei teinud Meister oma ametis ühtegi tõsisemat viga, samuti ei juhtunud tema ministeeriumis poliitilisi skandaale, mis oleks seadnud ta positsiooni ohtu.

Kõige rängema löögi osaliseks sai aga siseminister Lagle Parek, kelles opositsioon nägi Laari valituse kõrge nõrgemat lüli. Selleks oli põhjust andnud Parek ise oma leebe ja järjekindlusetu juhtimisega vaieldamatult kõige sovetlikumas ja korrumppeerunud ministeeriumis. Selle põhjusteks olid üheltpoolt Pareki võimetus hõlmata suure haldusalaga ministeeriumi toimemehhanisme, teisalt suutmatust leida endale pädevaid abilisi. Erakonnast oli võtta vaid Jüri Ruus, kelle kohanemiskustest Eesti oludega oli eespool juttu. Noorsootööd koordineerima palgatud endine poliitvang Taivo Uibo hakkas peagi ministri vastu intriigi punuma.

Nähes, et erakonnast ja selle toetajate seast pole abilisi leida, tegi Parek väga ootamatu käigu. ERSP liikmetele jahmatuseks värbas ta kantsleriks ja asekanseleks endised Tartu miilitsajuhid Gero Kartau ja Heiki Arikese. Need aga ei asunud sugugi ministrit toetama talle demonstratiivselt ebaloosse politsei ja piirivalve juhtkonna suhtes, vaid jäid äraootavale positsioonile, olles ilmselt veendunud, et Parekit ei ole selles ametis kauaks. Heatahtlik ja leebe iseloomuga Parek, kes oli harjunud suhtlema üksteist usaldavates ringkondades, näis end tundvat intrigeerivas ning üksteise peale kompromiteerivaid materjale kogumas ja neid ajakirjandusse lekitavas seltskonnas väga ebamugavalt.

Karuteene osutas Parekile Eesti Komitee Kodakondsusameti riigistamine, mida oli tagajärjetult taotletud juba Tiit Vähi valituse ajal. Selle juhu jätkas nüüd juba riigiametnikuna Eesti Komitee Kodakondsuse Ameti esimees Enn Seppel. Kuid juba 13. aprillil 1993 oli Parek sunnitud Seppeli ametist vabastama, põhjuseks Seppeli "isetegevus" isikutunnistuste väljandmisel ja muud kuritarvitused. Koos Seppeliga lahkusid ametist mitmed kodakondsusameti osakonnajuhatajad, nende seas ERSP-lased Üllar Reino ja Allan-Fritz Suurkask. ERSP Rapla osakonna juhatus aga võttis vastu otsuse, et "seoses ERSP juhtkonna ja ERSP fraktsiooni liikmete Tunne Kellami, Lagle Pareki, Vardo Rumesseni jt ühekülgset ja erapoolikut infot sisaldavate avaldustega kodakondsusameti suhtes ning seoses endise peadirektori Enn Seppeli hagiavaldusega" peatavad 11 ERSP liiget oma kuuluvuse parteisse kuni 15. maini 1993 või asjaolude selgimiseni. Seniks kat-

keb ERSP Rapla osakonna töö. Samalaadse avalduse tegid ka ERSP Abja ja Nuija osakonnad.³⁰ Olgu öeldud, et Seppel, kelle toetuseks mitmed ERSP-lased välja astusid, ei ole kunagi kuulunud ERSP-sse.

Siseministrile surve avaldamiseks toimetas Seppel kõrvale Eesti Vabariigi kodaniku isikutunnistuste blanketid, mistõttu peatus nende väljaandmine. Ette rutates olgu öeldud, et isikutunnistuste väljaandmist pärast Seppeli seotud afääri lõppemist enam käivitada ei õnnestunud ja kogu üritus jäi varjusurma. See pani ERSP suure löögi alla, kuna isikutunnistuste peamine eestkõneleja oli olnud ERSP liige Vardo Rumessen ja erakond oli teinud suuri pingutusi isikutunnistuste seadustamiseks ametliku dokumendina. Nüüd aga oli töö isikutunnistuste eluõiguse nimel tühja jooksnud. Koos sellega langes kõvasti ka ERSP maine. Seppel asus end varjama ja kuulutati politsei poolt tagaotsitavaks. Politsei aga ei suutnud või tahtnud teda kuidagi leida.

Pärast pikki kõhklusid vallandas Parek viimaks 4. juunil 1993 Piirivalveameti peadirektori Andrus Ööveli. Öövel oli üks viimastest Savisaare valitsuse ajal ametisse nimetatud ja sinna püsima jäänud kõrgematest riigiametnikest. Ööveli vallandamise otseseks ajendiks oli paraadi korraldamine ametist lahkuva Savisaare auks ja ka valitsusest erinev nägemus piirivalve arengust. Nimelt pooldas ja propageeris Öövel massiteabevahendites Rahvarinde seisukohti, milles peeti Eestile vajalikuks tugevat piirivalvet ja politseid ning eitati kaitseväge vajadust. Valitsus seevastu eelistas ajateenijatest komplekteeritava ja osaliselt kaitseväge funktsioone täitva piirivalve asemel professionaalse piirivalve väljaarendamist. Ööveli väljavahetamine oli ERSP üheks eesmärgiks juba valitsusliidu moodustamise algusest saadik, ent siseministeriumisise vastuseisu tõttu jõudis Parek selle realiseerimiseni alles pärast kaheksa kuud kestnud ametisolemist.

Opositsiooni vastulöök ei lasknud end kaua oodata. 14. juunil 1993 esitasid 29 Riigikogu liiget umbusaldusavalduse siseminister Lagle Pareki suhtes. Seda põhjendati siseministri motiveerimata ja vastuolulise käitumisega Piirivalveameti peadirektori vallandamisel. 16. juunil toimus umbusaldushääletus. Lagle Parek ise sel protseduuril ei osalenud, sest viibis parajasti väliskomandeeringus. Et umbusaldust avaldada, tuli koguda Riigikogu koosseisu enamuse hääled, s.o vähemalt 51 häält. Umbusalduse avaldamise poolt antud 39 häälega opositsioon oma eesmärgi ei saavutanud. Umbusalduse vastu anti 42 häält, üks riigikogulane jäi erapooletuks.³¹

Paralleelselt rünnakutega opositsiooni poolt langes Parekile osaks ka

³⁰ Postimees 8.V 1993.

³¹ Päevaleht 17.VI 1993.

löök selja tagant. Pärast Riigikogu valimisi oli hakanud idanema teatud seltskonna, peamiselt ERSP Tallinna piirkonna liikmete, krooniline rahuleolematus erakonnakaaslastest parlamendiliikmete ja eriti ERSP-lastest ministrite suhtes. Viimased külvati üle lugematute ettepanekutega, unustades, et tegemist ei ole puhtalt ERSP valitsusega, vaid et ERSP on üks valitsusliidu kolmest liikmest. Samas ei suudetud näidata teid ega võimalusi, kuidas neid ettepanekuid ellu viia. Samuti lootsid nii mõnedki, et neile pakutakse kõrgeid riigiameteid või tehakse soodustusi isikliku äri ajamisel.

Paljud ERSP liikmed leidsid rakendust kodakondsusametis. Nagu ülemaal mainitud, kippusid mõned erakonna toel osakonnajuhatajateks saanud ERSP liikmed toitvat kätt hammustama, mitmed teised aga osutusid oma töös lihtsalt saamatuteks. Sel ajal toimunud majanduse ümberkorraldamise tulemusena jäi tööta palju ERSP liikmeid. Neile üritati rakendust leida raudtee piletikontrolöride ja vangivalvuritena, ent peagi tuli suur osa neist vallandada tööülesannetega mittetoimetulemise pärast.

Siiski olid ERSP valitsusliidusisesed vastuolud mitmetes küsimustes Isamaa ja Mõõdukatega Mart Nuti hinnangul taktikalist laadi.³² Koalitsiooni ühtsust need ei kõigutanud, sest enamikus küsimustes suudeti pärast tihti esimeste hommikutundideni kestnud koalitsiooni koosolekuil ikkagi konsensus leida. Nii näiteks toetasid koalitsioonikaaslased ERSP-d siseminister Parekile umbusalduse hääletusel Riigikogus, kuigi ka neil oli Parekile üht-teist ette heita. Samuti mõistsid ERSP kainemalt mõtlevad juhtliikmed, et koalitsioonis olekule ei ole alternatiivi. Sealt väljamarssimine mõne taotluse mitteametamise pärast oleks tähendanud mittekommunistliku taustaga valitsuse tagasiastumist või mandumist teovõimetuks vähemusvalitsuseks, mis oleks pidanud arvestama ekskommunistidest koosneva opositsiooni diktaadiga. See oleks andnud tagasikäigu edukalt käivitatud riigielu- ja majandusreformidele ning seadnud kahtluse alla Eesti Kongressi ideede elluviimise Eesti riikluse ülesehitamisel õigusliku järjepidevuse alusel. Kahtlemata oleks sel juhul ümber vaadatud omandi tagastamine õigusjärgsetele omanikele, kodakondsuspoliitika, suhted Venemaaga, eelkõige otsustav orienteerumine Lääne turgudele vähendamaks majanduslikku sõltuvust vaenulikust idanaabrist. Paraku ei jaganud paljud ERSP-lased neid seisukohti.

Sisekriis

Üheks tõsiseks probleemiks ERSP-le kujunes asjaolu, et parlamenti pää-

³² Postimees 18.VI 1993.

senud ja valitsuses osalevate erakonnaliikmete professionaliseerumine tekitab suure pädevuselõhe võrreldes erakonna lihtliikmetega. Esimesed omaid võrratult rohkem informatsiooni ja omandasid samm-sammult riigitöö kogemusi, mis andis neile suure eelise erakonnakaaslaste ees. Samuti ei olnud kiita lihtliikmete õppimisvõime ja orienteerumine uues poliitilises situatsioonis. Paljud ei suutnud kuidagi omaks võtta, et tegemist on oma riigiga ja selle riigiga ei pea olema pidevas vastasseisus, nagu seda oldi Nõukogude okupatsioonirežiimiga, vaid tuleb anda oma panus oma riigivõimu kehtestamisse ja ühiskonna ülesehitamisse.

Sellel taustal hakkasid sagenema süüdistused eelkõige Lagle Pareki ja Hain Rebase vastu, mis kulmineerusid ERSP peasekretäri Robert Villi avaliku rünnakuga 1. juulil 1993 Hommikulehele antud intervjuus. Vill avaldas arvamust, et kaitse- ja siseministeeriumi juhtimine on libisenud ministrite käest ametnikele. Kohalikud valimised on tulemas, ent Pareki ja Rebase tegevus kisub alla ERSP mainet. Villi väitel on siseministeeriumis hulk inimesi, kes oma töökohustuste asemel tegelevad poliitikaga. Ööveli ametist vabastamine toimus liiga hilja. Vill rõhutas, et mitmed ERSP liikmed on avaldanud rahulolematust järjekindluse puudumise üle võitluses kuritegevusega. Samas väitis Vill, et ERSP on siseministri kohale kaalunud erinevaid kandidaate. (Vill pidas ilmselt silmas ERSP rahulolematuid, sest ei juhatuse ega volikogu tasandil siseministri väljavahetamise küsimust ei olnud arutatud. – VN) Rebasele heitis Vill muu hulgas ette, et tänaseni on lõpuni uurimata ebaseaduslikud tehingud Vene sõjaväe varadega. Villi arvates peaks ERSP juhatuse asuma oma ministrite tegevust kontrollima: "Partei peab kohustama ministreid tegema seda, mida rahvas neilt ootab." Vill taunis ka "asendamatu inimeste müüdi" loomist. Ei juhtuvat midagi erilist, kui mõni minister välja vahetatakse.

Villi avalduses väljendusid peamiselt Tallinna piirkonna juhatuse liikmete Andres Arujärve, Peeter Tepi, pastor Kalle Lindi jt seisukohad, kes leidsid, et endistest poliitvangidest ja vastupanuliikujatest koosnev ERSP juhtkond takistab värke vere juurdevoolu erakonna tippu. Sama meelt oli ka Riigikogu ERSP fraktsiooni esimees Ants Erm, kelle ambitsioonid olid tema senisest positsioonist tunduvalt kõrgemad. Temperamentse iseloomuga Villi raevukat väljaastumist ajendas ilmselt Pareki keeldumine anda eriluba Eestisse sissesõiduks kahele kahtlase taustaga aserist kütuseäri-mehele.

Villile läks see südamekergendamine maksma ERSP peasekretäri koha. 3. juulil 1993 toimunud ERSP volikogu avaldas hääletage 21 poolt ja 3 vastu Villile umbusaldust ja vabastas ta "poliitilise rumaluse pärast" peasekretäri ametist. Samuti pidi ta lahkuma Riigikogu ERSP fraktsiooni nõuniku ame-

tikohalt, mis oli juhatuse otsusega seotud erakonna peasekretäri ametiga. Pärast mõningast vastupunnimist vabastas Vill ka selle koha.

Jüri Adams sõnastas Villi vabastamise põhjenduse, milles muuhulgas on öeldud järgmist: "R. Villilt ilmus 1. juuli Hommikulehes intervjuus pealkirjaga "ERSP peasekretär väidab, et partei ei ole oma ministritega rahul, mille mõte oli, et ERSP peab ministreid Parekit ja Rebast suutma- tuks ja nõuab nende väljavahetamist. Sellega tegi R. Vill mitu viga, mida poliitik ei või endale lubada. Kui ka R. Vill ise või mõned tema sõbrad nii arvavad, siis suurim viga oli see, et ERSP tervikuna ei ole nii otsustanud. Peasekretär on erakonnas kõrge ametnik, et kõike tema poolt öeldut käsit- letakse igal juhul erakonna seisukohana. Veel suurem viga oli intervjuu andmise aeg. Äsja oli valitsusk koalitsioon suutnud tagasi lüüa kõige raevu- kama valitsuse kukutamisele suunatud rünnaku, mille sihtmärgiks oli vali- tud just siseminister Perek. Lehelugejale oli see sõnum üleminekust valit- suse vastaste poolele. Intervjuu ilmus viimase aasta kõige teravamana Vene- Eesti kriisi ajal seoses välismaalaste seadusega, mille sisu on olnud just ERSP siht. Selles mõttes oli intervjuu noalöögiks selga ERSP-le kui tervi- kule. Suures erakonnas on alati lahkarvamusi. Aga meie põhikirjas on ka kindel kord, kuidas neid lahendada. Omavaheliste vastuolude viimine aja- kirjandusse, eriti sellisel ebatäpsel, desinformeerival, "musta pesu pese- mise" kujul on teretulnud ainult meie vastastele ja parim viis erakonda la- gundada. Siit ka järeldused. Erakonna peasekretäriks või muuks kõrgemaks ametikandjaks ei saa olla isik, kelle avalduste sisu ja täpsuse suhtes ei ole ülejäänutel kindlustunnet. /.../ kahjuks ei ole see kollegiaalsuse ning poliitilise professionaalsuse puudumine ainsaks juhtumiks. /.../ Nüüd pani R. Villi poolt algatatud teemale krooni pähe ajakirjanik Maris Sarv, kes oma- korda pesi 8. juuli Liivimaa Kulleris R. Villi "musta pesu" artiklis peal- kirja all "*Luigelend võimu pärast*". Kui me samal moel jätkame, siis võime küll erakonna tegevuse lõpetada ja hakata omavahel kohut käima."³³

Volikogu otsusele vastas opositsiooniline seltskond ettevalmistustega ERSP erakorralise suurkogu kokkukutsumiseks. Selleks asuti erakonna liikmete seas allkirju koguma. Suurkogu üldettevalmistustoimkonda juhtis Peeter Tepp, programmitoimkonda Kalle Lindi ja põhikirja toimkonda Andres Arujärv. Suurkogu päevakorraks planeeriti erakonna juhtorganite valimine, põhikirja ja programmi muutmine ning kohalike valimistega seotud küsimuste arutamine.

Suurkogu korraldamist häiris ööl vastu 7. juulit 1993 toime pandud sis- semurdmine ERSP bürosse Tallinnas Piiskopi tn 2. Tundmatud kurjategi-

³³ ERSP Infoleht nr. 12/9.VII 1993.

jad keevitasid lahti seifi ja võtsid sealt kaasa 15000-18000 krooni. Samuti viidi ära sülearvuti, faksiaparaat ja telefoni automaatvastuvõtja. Ilmselt olid sissetungijad väga hästi informeeritud suurkogu korraldamiseks ERSP Kanada liikmete liikmemaksudest ja annetustest laekunud sularahast büroo seifis. Tavaliselt valitses Tartu KGB hoonest pärit tulekindlas kapis krooniline rahapuudus.

Tahes-tahtmata tekib siin seos järgmise seigaga. 16. juulil üritasid tundmatud kurjategijad õhkida ühe erakorralise Suurkogu kokkukutsumine eestvedaja Robert Villi sõidukit. Sõiduauto Fordi põhja alla paigutatud äratuskella, patareide ja padruniga varustatud põrgumasin oli seatud plahvatama hommikul kell 4⁴⁵. Auto ja selle ümbrus oli bensiiniga üle valatud, neljaliitrine kanister oli jäetud sõiduki alla. Plahvatus pidi süütama bensiini. Tänu õnnelikule juhusele seiskus kell mõni hetk enne plahvatust. Põrgumasinast avastasid juhuslikud möödujad kella seitsme paiku hommikul.³⁴

Teatavasti kuulub üksteisele pommide panemine kuritegeliku maailma harrastuste hulka. Poliitilist terrorit Eestis tol ajal ei olnud (ega ole ka praegu). Seega ei saa välistada, et Robert Vill võis oma tegemistega jalgu jääda valguskartvate asjadega tegutsevale seltskonnale. Vill ise ei osanud või ei soovinud juhtunut kuidagi kommenteerida.

ERSP ümber toimuvad segased sündmused ja erakonna sisevastuolud ei jäänud üldsusele märkamatuks ning tulemuseks oli erakonna maine pidev langus. Avaliku arvamuse uuringufirma EMOR-i küsitluste kohaselt oli ERSP toetajaid 1993. aasta jaanuaris 5%, veebruaris ja aprillis 4%. Märtsis, mais ja juunis oli toetus langenud 3%-le. Kiita ei olnud ka koalitsioonikaaslaste Isamaa (toetus juunis 10%), EMKE (3%), ESDP (2%), ELDP (2%) olukord. Võrdluseks olgu märgitud, et opositsioonilist Koonderakonda toetas 12%, rojaliste 8%, Ettevõtjate Erakonda 7%, Kodanike Liitu, Keskerakonda ja Maaliitu 6% küsitletuist.³⁵

ERSP erakorraline suurkogu toimus 17-18. juulil 1993 Tallinnas Ametiühingute majas. Põhiküsimuseks kujunesid esimehe ja juhatuse valimised. Kuna senine liider Lagle Parek enam ei kandideerinud, tekkis olukord, kus paljude jaoks ei olnudki sobivat esimehekandidaati. Oma suuri ambitsioone ei varjanud ERSP rahuleolematute fraktsiooni esindav Ants Erm. ERSP algatajad olid oma kokkutulekul võtnud vastu otsuse toetada Jüri Adamsi kandidatuuri. Osa ERSP liikmed keelitas Tunne Kelamit esimeheks kandideerima, kuna ükskõik kumma ülesseatud kandidaadi valituks osutumise puhul oluks konflikt sisse programmeeritud. Ei olnud raske ette näha, et

³⁴ Hommikuleht 20.VII 1993.

³⁵ Hommikuleht 9.VI 1993.

Ermi valitaks osutumise korral oleks teravnenud vastuolud Ermi-Villi seltskonna ja ERSP-lastest ministrite pooldajate vahel. Seejuures oleks esimeste sisenest tugevam positsioon viinud erakonna vältimatult sisekriisini. Adamsi puhul aga tekitas paljudes kõhklusi tema vähene koostöövõime ning kohatine isepäine ja ettearvamatu käitumine.

Kelamilt õnnestuski nõusolek saada erakonna esimehe kohale kandideerimiseks. Paraku ei suutnud Kelam end seegi kord ületada, loobudes viimasel hetkel kandideerimast. Varem oli Kelam analoogiliselt käitunud 1989. aasta Suurkogul, mil teda silmas pidades viidi erakonna põhikirja sisse esimehe statuut. Seekordsel Kelami nahahoidmisel aga olid ERSP jaoks saatuslikud tagajärjed.

Peale Ermi ja Adamsi pürgisid erakonna juhiks veel senine aseesimees Linnart Mäll ning peaaegu kõigil valimistel erakonna esimeheks kandideeriv Piliistvere pastor Vello Salum. Esimene voor pani jõuvahekorrad selgelt paika: Erm kogus 93, Adams 79, Salum 21 ja Mäll 11 häält. Teises voorus Adams küll parandas oma positsiooni Salumi ja Mälli häälte arvel kogudes 90 poolthäält, mida jäi siiski väheks Ermi 99 vastu. Uude juhatusse valiti Lagle Parek, Tunne Kelam, Roman Ubakivi, Andres Arujärv, Robert Vill, Andres Mäe, Mati Rebase, Vello Salum, Jüri Kerner, Riina Sui, Krista Mägi ja Kaja Tullus.³⁶

Juhatusse ei kandideerinud mõned senised juhatuse liikmed, nagu Jüri Adams, Vardo Rumessen, Viktor Niitsoo ja Eve Pärnaste. Pärnaste, kes haudus koos Jaanus Raidaliga uue erakonna moodustamise plaane, käis Suurkogu kõnepuldist välja mõtte, et Parek võiks oma töökoormuse piiramiseks loobuda partei esimehe koha asemel hoopis siseministri ametist. Ette nähes Ermi või Adamsi esimeheks valimise tagajärgi erakonnale, oli Pärnaste keelitanud Kelamit erakonna sisekriisi vältimiseks esimeheks kandideerima. Kuna viimane keeldus, nägi Pärnaste päästerõngast selles, et Parek pühendaks kogu jõu erakonna kriisist väljaviimisele. Siseministri kohale pakkus Pärnaste Jaanus Raidalit.

Parek Pärnaste seisukohta ei jaganud: "Ma ei kaalunudki ministrikohast loobumist," kommenteeris Parek 19. juuli 1993 Postimehes. "Olen öelnud, et mulle on riik praegu tähtsam, kui erakond. Sisseminek nii raskesse ministeeriumi nagu siseministeerium on pikk ja raske. Kui mina sealt ära tulen, peab järgmine minister jälle hakkama ületama samu tõkkeid, mille mina juba olen ületanud."

Uus ERSP esimees Ants Erm nimetas ametisse aseesimehed, kelleks said seniste rahulolematute kilda kuuluv Andres Arujärv ja suhteliselt

³⁶ Päevaleht 19.VI 1993.

mõõdukatel seisukohtadel olev Vello Salum.

Esimehevalimistel lüüasaamisest nõrдинud Jüri Adams teisel päeval Suurkogule ei ilmunud. Tagantjärele kommenteeris Adams erakonnas kujunenud olukorda järgmiste sõnadega: "Erakonna ette valiti noorem põlvkond, mitte vanuseliselt, vaid ühiskondlikult kogemuselt, kes astusid erakondlikku tegevusse siis, kui see polnud enam ohtlik, valdavalt 1990. aastal. See noorem põlvkond on vähem haritud ja tihedamalt seotud ärihuvi-dega, inglisekeelselt – kvaasiärihuvidega, mida võiks tõlkida kui äriklik-kust." Kuna juhatuses jäid erakonna asutajad eesotsas Pareki ja Kelamiga vähemusse, oli Adams erakonna sisemiste jõudude vahekorra suhtes natuke skeptiline. Ta ei soovinud, et ebaprofessionaalsete poliitikute (Vill) arva-mus jääks erakonnas peale: "Vastasel korral kaotab erakonna olemasolu mõtte."³⁷

Ants Erm (sünd 1953) lõpetas 1976. aastal TPI pooljuhtmaterjalide keemia tehnoloogia erialal ja töötas seejärel teadurina TPI füüsikakateedris. 1982 kaitses ta kandidaadiväitekirja keemia erialal ning sai vanemteadu-riks. Varem Rahvarindesse kuulunud Erm ühines ERSP-ga 24. veebruaril 1990. Rahvarinde toel valiti Erm 1989 Tallinna linnavolikogu liikmeks, kus ta juhtis tarbijakaitsekomisjoni.³⁸ Erinevalt Rahvarinde juhtkonna seisu-kohtadest asus Erm toetama kodanike komiteede liikumist. ERSP-ga lii-tumise põhjuseks oli Ermi pettumine Rahvarinde tegevuses.

Järgrite mäss

Pikka aega vindunud ja erakorralisel suurokol ajutiselt leevendunud sise-kriis erakonnas vallandus uue hooga juuli lõpupäevil seoses Pullapääle dislotseeritud Läänemaa Vabatahtliku Jägerkompanii valitsusevastase ülesastumisega. Selleks väljaastumiseks oli raske halvemat momenti valida. Pärast välismaalaste seaduse vastuvõtmist Riigikogus teravnesid ühelt poolt Eesti-Vene suhted, teisalt puhkesid uue hooga Ida-Virumaa venestunud linnades tuha all hõõgunud separatismiilmingud. 30. juunil 1993 toimus Sillamäel miiting, kus nõuti Kirde-Eestile autonoomia staatust. Selle mi-itingu tulemusena otsustas Sillamäe linnavolikogu korraldada 17. juulil 1993 referendum, millel kavandati esitada järgmine küsimus: "Kas teie soovite, et Sillamäe linn omaks rahvuslik-territoriaalse autonoomia staatust Eesti Vabariigi koosseisus, mille territooriumil oleksid tagatud võrdsed

³⁷ Eesti Ekspress 23.VII 1993.

³⁸ *Keda me valisime?* Toimetajad Jaan Kelder ja Indrek Mustimets. Tartu, 1993, lk 31.

õigused kõigile elanikele?”³⁹ Samal päeval otsustasid samasisulise küsimusega referendumi korraldada ka Narva ja Kohtla-Järve linnavolikogud.

Selles Eesti riigi jaoks ülimalt kriitilises olukorras otsustas Kaitsejõudude Peastaap paigutada jäägrid kui kindla strateegilise ülesandeta väeosa Paldiskisse. Kohale jõudnud, tekkis jäägritel kohe konflikt sealse Vene mereväegarnisoniga. Kuigi see õnnestus rahumeelselt lahendada, asusid jäägrite juhid peastaapi süüdistama selles, et neid suunati Paldiskisse provotseerimaks relvastatud kokkupõrget vene sõjaväelastega. Kaugemaks tagamõtteks pidasid jäägrid ettekäände otsimist jäägerkomanii laialisaatmiseks. Jäägrid pöördusid Paldiskist tagasi Pullapääle. Jäägrite allumatuse akti peale otsustas valitsus 27. juulil 1993 Läänemaa Vabatahtliku Jäägerkomanii laiali saata. Jäägritele tehti ettepanek lahkuda Pullapää baasist ja anda ära relvad.

Jäägerkomanii näol oli tegemist puhtakujulise üleminekuaja nähtusega. Kuna kaks eelmist valitsust ei pööranud erilist tähelepanu kaitsejõudude ülesehitamisele, algas entusiastide poolt omaalgatuslike riigikaitsestruktuuride loomine. Jäägerkomanii moodustati Rahvusliku Kaitsealgatuse poolt 1992. aastal. Viimane omakorda oli tekkinud pärast seda, kui Kalle Eller oli tagandatud Kaitseliidu juhi kohalt. Et militaarpoliitikas edasi rääkida, moodustas Eller kaitsealgatuse, mis allutas end pagulasvalitsusele. Sama alluvus oli ka jäägerkomanii. Pärast 1992. aasta Riigikogu valimisi, mille järel pagulasvalitsus oma volitused maha pani, üritas jäägerkomanii pääseda kaitseväe koosseisu. Tänu Riigikogu riigikaitsekomisjoni liikmete Peeter Lorentsi, Enn Tarto, Jüri Toomepuu ja Jüri Põllu pingutustele see ka õnnestus. (Väärib märkimist, et sel ajal oli riigikaitsekomisjoni nõunikuks Kalle Eller, kes lahkus sealt omal soovil 9. jaanuaril 1994 pärast Kommeri arreteerimist enda sõnul “kõrkjasse”, ja advokaat Jaan Tedder, kellest sai hiljem Asso Kommeri kaitseadvokaat.) Jäägrite lülitamiseks kaitseväe koosseisu moodustati valitsuskomisjon killustatuse likvideerimiseks kaitsejõududes koosseisus Hain Rebas, Lagle Parek, Kaido Kama, Hannes Walter ja Hugo Paas. Komisjon soovitas valitsusel lubada jäägritel Läänemaa üksiku õppekomanii staatuses jätkata väljaõppe eksperimenti alternatiivse õppekava alusel kuni selle otstarbekuse kontrollimiseni kaitseministeeriumi poolt.

Paraku ei soovinud jäägrid sugugi sobituda kaitseväe koosseisu ega alluda selle juhtkonna käskudele. 1993. aasta suvel, mil oli taastatud põhi-seaduslik riigikord ja riigivalitsusorganid, mõjus selline isepäine väeüksus lubamatu anakronismina. Aastatel 1993-1994 Eesti juhtkonna poliitilise ja

³⁹ Päevaleht 2.VI 1993.

sõjalise nõuandjana tegutsenud Soome armee kolonel Matti Lukkari on oma mälestusraamatus *Viron itsenäistymine* jäägrite suhtes võrdlemisi kriitiline. Kompaniid inspekteerinud Lukkari sõnul said jäägrid osaliselt varustuse ja relvad kaitsevält, ent ohvitserid ei olnud kaitseväge teenistuses. Puuduliku varustamise tõttu hankisid jäägrid endale ise vajalikku raha ja varustust. Relvi ja laskemoona osteti vene sõjaväelastelt. Raha hangiti selleks valve- ja turvateenuste osutamise, täites mõnikord ka kurjategijate ja muude abivajajate tellimusi. Kompanii koosnes umbes 70-liikmelisest metsiku väljanägemisega jõugust, kelle seas oli ponisabaga, kõrvarõngastega ja ka täiesti tavalise välimusega noori mehi. Samuti jättis soovida jäägrite elamisruumides valitsev kord ning relvade ja laskemoona hoiutingimused. Tubasid ei saanud lukustada, ka puudusid relvahoidlad. Veel ei olnud Soome kolonel rahul jäägrite väljaõppega. Eriti häiris teda see, et kahepoolsetel lahinguõppustel tulistasid pooled üksteist lahingupadrunitega, sest paupadruneid lihtsalt ei olnud. Tõsi, hoiduti üksteist sihtimast. Lukkari lõpetas oma ülevaate järgmise tõdemusega: "Mida varem kompanii laiuli saadetakse, seda parem. Iga päev, mil see saab tegutseda, kätkeb võimalusi, mis võivad olla ohtlikud nii ümbruskonnale kui ka kogu maale."⁴⁰ Kahjuks osutusid kogenud koloneli sõnad prohvetlikeks.

Siiani on jäänud selgusetuks, kas kõlava avalduse saatel Eesti Kaitseväest väljamarssimise taga oli jäägrite teadlik soov veeretada valitsuse kaela täiendavaid probleeme või loodeti tõemeeli, et suudetakse valitsust sundida oma nõudmisi täitma. Võimalik, et tegemist oli pelgalt poliitilise sinisilmsusega, kuna abi saamiseks pöördus jäägerkompanii juhtkond opositsioonipoliitikute poole. Suur osa jäägrite ootuste-lootuste õhutamisel oligi erinevatel opositsioonitegelastel Tiit Madel, Hardo Aasmäel, Jüri Toompel ja Peeter Lorentsil, kes väsimatult sõelusid Pullapää ja Toompea vahet. Paraku ei olnud nende poolt jäägritele antud lubadustel määratud täituda.

Ühest küljest olid jäägrid hirmul vältimatu karistuse ees, teisalt aga elatati unelmates, et enne langeb kaitseminister ja valitsus, kui jõutakse nendega ühele poole. Samasuguseid avaldusi olid teinud ka oma kohalt tagandatud kodakondsuseameti peadirektor Enn Seppel ja piirivalveameti peadirektor Andrus Öövel ("enne kukub siseminister kui mina"). Mõnede riigikaitsekomisjoni liikmete süstikdiplomaatia tulemusena hakkasid levida kuulused, nagu oleks endisel jäägerkompaniil iga hetk oodata kallaletungi Eesti kaitsejõudude väeüksuste poolt. Tegelikult ei olnud selline asjade käik kuidagi valitsuse huvides. Kui midagi sellist oleks juhtunud,

⁴⁰ Matti Lukkari. *Viron itsenäistyminen. Kerran me voitamme kuitenkin*. Helsinki, 1996, lk 233-234.

kaotanuks Eesti maailma silmis päevapealt tsiviliseeritud riigi maine ja sattunuks samale pulgale relvakonfliktidest räsitud endise Jugoslaavia või Taga-Kaukaasia riikidega.

Õnnetuseks ei andnud jäägrite uljad juhid endale aru, et nad olid vaid etturiteks palju suuremas mängus. Nimelt oli jäägerkompaniiga seonduv kahtlaselt sarnane Kremli strateegide poolt sepsitsetud stsenaariumidega, millega Gruusias ja Aserbaidžaanis kukutati seaduslikud presidendid ning võim läks üle endistele kõrgetele kompartei tegelastele. Ka seal mängisid trooja hobuse osa ülirahvuslikud isepäised väeosad, kelle juhtide poliitilist lühinägelikkust suutsid suurepäraselt ära kasutada Moskva meelsed ringkonnad. Gruusias kukutasid patriootlikult meelestatud väeosad Tengiz Kitovani juhtimisel rahva poolt valitud presidendi Zviad Gamzahhurdia, ent asemele tuli endine tippkommunist Eduard Ševardnadze. Aserbaidžaanis aga lahkus ärimees Suret Husseinovi armeenlaste käest lüüa saanud väeosa Karabahhi rindelt ja suundus Bakuu peale. (Ilmne analoogia omavoliliselt Paldiski linnast, Eesti veretu vabadussõja ühelt võitlustandrikt lahkunud endise jäägerkompanii käitumisega.) Ja on päris seaduspärane, et võimule upitati endine Aserbaidžaanis KGB juht ja nomenklatuurne tegelane Heidar Alijev. Küllap oli selline plaan kavandatud ka Balti riikide suhtes. Seda kinnitab asjaolu, et kahtlaselt üheaegselt jäägriikriisiga ilmutas allumatust ka Leedu Vabatahtliku Maakaitseväge (SKAT) Kaunase üksus. Ka neil tekkis vastasseis politseiga, mille tõttu otsustati end metsas varjata. Kõige selle juures ei saa tähelepanuta jätta Riigikogu asespiikeri Keskerakonna juhi Edgar Savisaare mitmeid salapäraseid Moskva visiite tol ajal.

Kõigele krooniks tegi valitsuskoalitsiooni kuuluva ERSP esimees Ants Erm 30. juulil 1993 ühisavalduse mässulise jäägerkompanii ülema Asso Kommeriga. Avalduses rõhutati, et jäägerkompanii pole valitsuse vastu, konflikt on kaitseväge sisene ning alguse saanud jäägerkompanii ja Kaitsejõudude Peastaabi vahelistest vastuoludest, mis on suures osas tingitud riigikaitsealaste seaduste puudumisest. Edasi tõdeti, et probleemide tõstatamine ultimatiivsel teel on lubamatu ja vaidlusküsimus tuleb lahendada seaduslikul teel. Nenditi, et lähtuvalt valitsuse otsustest ja läbirääkimiste tulemustest on konfliktile lõpliku lahenduse leidmine tundide küsimus.⁴¹

Erm tegi selle avalduse omal riisikol kooskõlastamata seda erakonna juhatusega ning andmata aru oma teo tagajärgedest. Need aga ei lasknud end kaua oodata. 2. septembril 1993 tegid ERSP-sse kuuluvad ministrid Andi Meister, Lagle Perek ja Hain Rebas ühisavalduse seoses ERSP esi-

⁴¹ ERAF, f 9601, n 1, s 137.

mehe sekkumisega kaitsejõudude konflikti. Selles märgiti, et kaitsejõud peavad seisma poliitikast eemal ja mitte mingid seaduselüngad ei saa olla kaitsejõudude üksuste allumatuse põhjuseks ega ohustada Eesti Vabariigi iseseisvust. Ühisavaldusele allkirjutanuna on Erm parteipoliitikuna sekkunud kaitseväe siseprobleemidesse, milleks tal pole õigust ega volitust. Kuna jäägerkompanii juhtum on tugevasti kahjustanud kaitsejõudude usaldatavust eesti rahva silmis ja Eesti Vabariigi mainet maailma üldsuse ees, on ERSP esimees vastutustundetu avaldusega seadnud kahtluse alla ka eesti rahva sõltumatusele pühendunud erakonna püüdlused. Avalduses rõhutati, et Ermil ei ole enam moraalset õigust täita ERSP esimehe ülesandeid ega esindada erakonda Riigikogus.⁴²

Vastuseks teatas Erm BNS-i kaudu, et ta ei kavatse tagasi astuda ning et ta tegutses "isiklikul algatusel kui Riigikogu liige, andes endale aru, et nii valitsuses kui minu erakonnas ei pruugi see tegevus mitte kõigile meeldida".⁴³

2. augustil 1993 tegi ERSP Tallinna piirkonna juhatus (piirkonna esimees Tiit Annuk ning liikmed Andres Arujärv, Peeter Tepp, Kaino Oja ja Riho-Robert Maigre) avalduse, milles toetati Ermi tegevust ning avaldati resoluutset protesti ministrite Andi Meistri, Hain Rebase ja Lagle Pareki ühisavalduse vastu.⁴⁴

3. augustil 1993 esitas lahkumisavalduse kaitseminister Hain Rebas. 5. augusti Päevalehe andmetel kirjutas Rebas avalduse valmis juba eelmisel nädalal: "Peaminister Laar oli minu kavatsusest teadlik. Üleeile 3. augusti õhtul saatsin oma autojuhiga kirjaliku lahkumisavalduse peaministri kantseleisse, Kaitsejõudude Peastaapi, kaitsejõudude juhatajale Einselnile ja ERSP esimehele." Tagasiastumist põhjendas Rebas sellega, et ta "ei taha enam mudamaadlust pidada" ja et ta "ei olnud nõus valitsuse seisukohaga hoida konflikti puhkemisel madalat profiili ja teha nägu, et küllap saab vaikimisega asjad korda aetud".

Tagasiastumist oli Rebas kaalunud juba 1993. aasta veebruaris, mil Jüri Toomepuu hakkas Riigikogus levitama kaitseministri hommikusöögiarveid. Lääne kommetega harjunud Rebas ei olnud lihtsalt suutnud ette kujutada, et hommikusöök tema elukohas hotellis Lembitu ei käi hotelliarve sisse. Rebas tasus viivitamatult arve ja oli sellest väiklasest süüdistusest ülimalt nõrdinud. "Ma tulin Eestisse kõige kõrgemalt professoripalgalt. Ma sain pühalt kätte 64000 krooni kuus. Siin ma saan kätte üle 2000 krooni. /.../ Ma

⁴² ERAF, f 9601, n 1, s 137.

⁴³ Päevaleht 4.VIII 1993.

⁴⁴ ERAF, f 9601, n 1, s 40.

kaalusin ametist tagasiastumist, kuid ma ei tee seda,” pihtis Rebas 19. veebruaril 1993 Eesti Ekspressile.

Teist korda ähvardas Rebas ameti maha panna kuu aega hiljem, kui peaminister Laari korraldusel anti Simon Wiesenthali keskuse esindajale Efraim Zuroffile üle endist kaitsepolitsei ametnikku Evald Miksonit puudutavad KGB materjalid. 26. märtsi 1993 Eesti Ekspressi teatel lubas kaitseminister ameti maha panna ja “Mart Laarile vastu nägu lüüa”, kui nimekirjad tõesti üle anti. Esialgu jäi nii üks kui teine tegu tegemata.

ERSP juhtkonnale tuli Rebase tagasiastumine halva üllatusena. Kuigi Rebas käitus demokraatlikes riikides levinud poliitilise tava kohaselt, võttes vastutuse kaitseväes toimunu eest enese peale, seadis ta oma aumeheliku sammuga sisekriisid vaevleva ERSP äärmiselt raskesse olukorda. Siin avaldus kujukalt ERSP ministrite võõrdumus erakonna probleemidest. Ette rutates võib märkida, et kaitseministri tagasiastumine mõjus katalüsaatorina ERSP-s käärivatele protsessidele, mis lõpptulemusena viisid teatud osa ERSP liikmete lahkumiseni erakonnast.

5. augustil 1993 vabastas president Meri Rebase ametist. ERSP seisis silmitsi raske ülesandega leida uus kaitseminister. Nagu eespool märgitud, oli erakonna pink äärmiselt lühike ning kaitseministrile väärilist asendajat erakonna seest võtta ei olnud. Ühe variandina kaaluti teede- ja sideminister Andi Meistri ümbertõstmist kaitseministri kohale. Sellisel juhul oleks tema portfelli pärinud ministeeriumi kantsler Nathan Tõnnisson. See lahendus langes ära, sest Meister ei soovinud kaitseministri ametit vastu võtta. Ants Ermi toetajate poolt pakuti välja Riigikogu ERSP fraktsiooni liikme Avo Kiire kandidatuur. Kiirel küll mingit sõjaväelist ettevalmistust ei olnud, ent ta oli Riigikogu riigikaitsekomisjoni liige. Iisaku pastor Kiir oli olnud väga aktiivne ERSP algaastatel, olles lühikest aega isegi ERSP aseesimees. 1990. aastate algul tema ind vaibus ja Kiir jäi tasapisi erakonnatööst eemale. Riigikogu valimiste aegu meenusid valimisnimekirja koostajatel Kiire omaaegsed poliitiline aktiivsus ning tema teened erakonna tegevuskava sõnastamisel. Võimekate poliitikute nappuse tõttu asetati Kiir ERSP üleriigilises nimekirjas kõrgele kuuendale positsioonile ja ta valiti Riigikogusse.

Erakonna esimehele Ermile oponeeriv seltskond, kuhu kuulusid kaks ametispüsivat ERSP ministrit, Riigikogu aseesimees Tunne Kelam, Riigikogu ERSP fraktsiooni liikmed Jüri Adams, Viktor Niitsoo, Vardo Rumessen ja Rein Arjukese, Kiire kandidatuuri ei aktsepteerinud. Kuigi Kiirele poliitika ja isikuna polnud midagi ette heita, kaheldi tema võimetes astuda erakonna lihtliikme positsioonilt tippoliitika rambivalgusesse. Samuti ei olnud kahtlejal eritist usku Kiire riigikaitse- ja majandusalastesse

teadmistesse ning kardeti, et usaldusliku iseloomuga Kiir võib sattuda Vene sõjaväevarasid himustavate äriühingute poolt seatud lõksudesse. Kaitseministri ametikoht oli valitsuses üks rünnatavamaid ning oleks olnud mõeldamatu seada sinna peaaegu igasuguste juhtimiskogemusteta isik, kelle puhul ei osanud keegi öelda, kuidas ta kriisisituatsioonides võib käituda. Esimeseks ohumärgiks oli Avo Kiire poolt välja öeldud mõte, et 2000-meheline kaitsevägi ei ole võimeline Eestit kaitsma ja et Eestit kaitseb Jumal. See seisukoht sai ajakirjanduses üldiseks mõnitusobjektiks.

Oluliseks põhjuseks, miks Kiire vastu oldi, oli ka see, et ERSP valimisnimekirja esimeseks asendusliikmeks Riigikogusse oli erakonna endine peasekretär Robert Vill, kes oli ERSP sisekriisi peamisi õhutajaid. Kiire ministripostile asudes, oleks tema asemel Riigikogusse tulnud Vill. Seejärest tegi Riigikogu ERSP fraktsioon panuse suurte administraatorikogemustega Nathan Tõnnissonile. Asjaolu, et erakonnatu Tõnnisson oli kuulunud komparteisse, siin enam erilist rolli ei mänginud. Puhta minevikuga kaitseministriks sobivat isikut ei olnud kusagilt leida.

14. augustil 1993 toimus Tallinnas Gustav Adolfi Gümnaasiumi saalis ERSP volikogu istung, kus päevakorra olulisemateks punktideks oli volikogu juhataja valimine ja kaitseministri kandidaatide vaagimine. Volikogu juhataja valimisel toimus järjekordne jõukatsumine Ants Ermi pooldajate ja erakonna juhtimisest kõrvale tõrjutud ERSP asutajaliikmete vahel. Viimased läksid välja kindla peale ja esitasid esimehe kandidaadiks Tunne Kelami. Vastaspool seadis üles Peeter Tepi. Napilt jäi peale Kelam, kes kogus 16 poolthäält Tepi 14 vastu. Hea tava kohaselt nimetati Tepp volikogu aseesimeheks. Teiseks aseesimeheks sai vähetuntud tartlane Kaido Kalder.⁴⁵

Kelam põhjendas volikogu juhatajaks kandideerimist kui katset erakonnasiseseid vastuolusid lepitada: "ERSP on erakorralises seisundis, kus ta pole varem olnud. Loodetavasti suudan ma erakonnasisesed eriarvamused ühendada ja ERSP töö jätkub."⁴⁶ Paraku olid erakonna sisevastuolud juba muutunud lepitamatuteks.

Volikogu otsustas 26 poolthäälega kuulutada erakonda puudutavate avalduste ja kaitseministri kandidaatide arutelu kinniseks. Ministrikandidaatidest oli kohal üksnes Riigikogu ERSP fraktsiooni soosik Nathan Tõnnisson. Teine pürgija, Avo Kiir, kohal ei viibinud, põhjendades oma eemalejäämist õige omapäraselt: "Ma ei olnud volikogu istungil põhimõtteliselt, et vältida poliitilist võitlust."⁴⁷

⁴⁵ ERAF, f 9601, n 1, s 25.

⁴⁶ Päevaleht 16.VIII 1993.

⁴⁷ Samas.

Volikogu enamusele Tõnnissoni etteaste oma seisukohtade tutvustamiseks erilist muljet ei avaldanud. Avo Kiirt usaldas ilma tema programmi ära kuulamata ja võimaluseta talle küsimusi esitada 20 volikogu liiget. Tõnnissoni pooldajaskond jäi kindlalt vähemusse. Teede- ja sideministeeriumi kantsler kogus 16 poolthäält.⁴⁸

Katsena vältida erakonnasiseste vastuolude avalikkuse ette viimist tuli arutlusele Riigikogu ERSP fraktsiooni nõuniku Andres Mihkelsi poolt koostatud volikogu otsuse eelnõu. Selles rõhutati igati erakonnasisese diskussiooni ja demokraatia vajalikkust, ent leiti, et erakonnasisesed vaidlused peavad jääma erakonna raamidesse. Viimasel ajal mitme erakonnaliikme üldsusele suunatud avaldused ja seisukohavõtud on ERSP-le tekitanud kahju. Eriti lubamatu on selline ERSP-d kahjustavate sisemiste vastuolude võimendamine kohalike valimiste eel. Volikogu otsuse kohaselt oli ERSP liikmel keelatud teha üldsusele või ajakirjandusele avaldusi, mille sisuks on poleemika erakonnakaaslase või piirkonnaga, mis võimendab ja rõhutab erakonnasiseseid vastuolusid või kahjustab muul viisil ERSP kui poliitilise erakonna huve. ERSP või erakonna struktuuriüksuse nimel tohib avalduse teha vaid sellekohase volitusega erakonna liige.⁴⁹

See otsus oli otseselt ajendatud Roberti Villi poolt ajakirjanduses avaldatud kriitikast ERSP ministrite suhtes. Ants Erm seda otsust ei pooldanud. Kommenteerides seda 16. augusti Päevalehe veergudel avaldas ta arvamust, et kelleltki ei saa sõnaõigust ära võtta ja igapäev on õigus oma seisukohti väljendada. Erm mõõnis, et erakonnal on siiski õigus väljendada oma suhtumist erakonnaliikmete avaldustesse. Samas lisas Ermi-meelne ERSP aseesimees Andres Arujärv, et volikogu ei soovi mingil juhul kehtestada tsen-suuri erakonnaliikmetele suhtlemises avalikkusega: "Küsimus on eetikas – parteisiseseid probleeme pole õige tõstatada ajakirjanduses." Arujärv nentis, et on äärmiselt ebaetiline laimata oma erakonnakaaslasi n.ö etteteatamatult.

Riigikogu ERSP fraktsioon ei kavatsenud sugugi leppida volikogus kaitseministri küsimuses vähemusse jäämisega. Pikkade vaidluste järel leiti võimalus, kuidas volikogu otsusest mööda minna. Selleks otsustati esitada peaministrile kaks kaitseministri kandidaati – Avo Kiir ja Nathan Tõnnisson – jättes lõpliku valiku tegemise Laarile. Seda otsust põhjendati kui fraktsiooni vetoõigust volikogu otsuse üle, kuna fraktsioon kandis otsusest vastutust ministrite tegevuse eest valitsuskoalitsioonis. Mõistagi oli siin tegemist ERSP põhikirja jämeda rikkumisega, ent see plaan töötas. Et-

⁴⁸ ERAF, f 9601, n 1, s 25.

⁴⁹ ERSP Infoleht nr 14/23.VII 1993.

tearvatult ei pälvinud kumbki kandidaatidest peaminister Laari heakskiitu. Seepeale võttis fraktsioon kuue poolthääle ja kahe erapooletuga (vastu ei oldud) mõlemad kandidaadid tagasi ja otsustas kaitseministri kohast üldse loobuda. Peaministri nõuniku Tiit Pruuli arvates oli see ERSP poolt riigimehelik otsus: "ERSP ei mõelnud enese näilisele kasule, vaid Eesti riigile."⁵⁰

Erakonnas tekkinud leppimatu vastasseisu tulemusel oli pill lõhki puhutud ja jäädud ilma kaitseministri portfelligist, mis loovutati Isamaale. Kompensatsiooniks sai ERSP portfelliga rahvastikuministri koha. Lisaks sellele soovis ERSP saada oma esindajat Eesti-Vene läbirääkimisdelegatsioonini. Kandidaadina nähti energilist ja oma seisukohtade läbisurumiseks ülimalt jõuliselt tegutsevat Vardo Rumessenit. Ent ilmselt heidutas tema persoon suhetes Venemaaga iga hinna eest madalat profiili hoida püüdvat Laari valitsust, sest koht delegatsioonis jäi ERSP-l saamata.

Kaitseministri koha mahamängimine suhteliselt tähtsusetu portfelliga ministri koha vastu oli erakonna sisevastuolude otsene tulemus. Tabavalt iseloomustas ERSP olukorda 20. augusti 1993 Päevalehe juhtkiri: "Kahjuks tundub praegu, et ERSP-l tekiks iseseisva ja sõltumatu erakonnana nii Toompeal kui Eesti poliitilisel maastikul üldse teatud raskusi. Põhjusi võib olla mitmesuguseid, kaasa arvatud mõningane potentsiaali ammendumine, kuna parimad jõud on juba ametisse rakendatud. Paraku tuleb märkida, et muud jõud, mis samuti marjamaale saada ihkavad, ei suuda oma kärsitust varjata ja hakkavad käituma nagu Kүүrsehg-Sälg."

Selles heitluses oli erakonna esimehe Ermi tiib jäänud alla ERSP asutajaliikmete poolt juhitud vastasrinnale. Viimaste jaoks kujunes see Pyrrhose võiduks, kuna selle hinnaks oli erakonna loobumine kaitseministri kohast ja üha edasi vinduvad sisevastuolud.

23. augustil 1993 nimetati kaitseministriks senine Isamaa valitsuse portfelliga minister, Eesti-Vene läbirääkimistel Eesti delegatsiooni juhtinud Jüri Luik. ERSP-le kompensatsiooniks jäetud portfelliga rahvastikuministri koha täitmine viibis. Kirjandusmuuseumi direktor Peeter Olesk, kes ei olnud küll erakonna liige, ent erakonnale väga lähedane oma rahvusliku sõltumatuse ideed toetavate vaadetega, andis Riigikogus ametivande alles 12. oktoobril 1993. Peaminister Laar oli rahvastikuministri kandidaadina Oleski esitanud presidendile juba 6. oktoobril, kuid ametisse nimetamine venis juriidiliste segaduste tõttu, kuna senine portfelliga minister Luik ei olnud ametlikult oma kohalt lahkunud.

Tagantjärele tundub, et arvestades Oleski hilisemat tegevust kaitsejõu-

⁵⁰ Päevaleht 19.VIII 1993.

dudega seotud küsimuste lahendamisel, olnuks otstarbekas esitada ta erakonna poolt kaitseministri kandidaadiks kohe pärast Hain Rebase tagasiastumist. Vaatamata sellele, et San Bernardino (USA, California) aukodanik Olesk oli avaldanud ajakirjanduse veergudel mitu pikemat kirjutist kaitseminister Rebase tegevuse ja riigi julgeoleku teemadel, ei olnud tema riigikaitsealane pädevus sel ajal kuigi selgelt avaldunud ning väliselt üsna ebasõjamehelikku kirjandusteadlast hinnati pigem kui asjatundjat kultuuri- ja haridusküsimustes. (Mõni aeg hiljem ta saigi kultuuriministriks.) Samas võib päris kindlalt öelda, et Oleski isik oleks olnud vastuvõetav nii Ermi pooldajatele kui ka tema oponentidele. See oleks tõenäoliselt ära hoidnud erakonna sisekriisi kulmineerumise. Mis puutub lubadusse liituda erakonnaga, pidas sõna Olesk ja astus 17. novembril 1993 ERSP liikmeks.

Passiva poolele jäi ka see, et sisevastuolude tõttu jäi ERSP vastu võtmata Euroopa paremerakondi ühendavasse Euroopa Demokraatlikku Uniooni.

Lüüa saanud Ermi-Villi pooldajad ihaldasid revanši. Vastulöökk anti ERSP Tallinna piirkonna koosolekul. ERSP Tallinna piirkond oli erakonna suurim, koondades üle 300 liikme. Paraku oli kujunenud tavaks, et selle koosolekutest võttis osa napilt 30 inimest. Et ka Tallinna piirkonda kuuluvad ERSP-lastest ministrid ja Riigikogu liikmed ei osalenud ajapuudusele viidates koosolekutel, võtsid seal juhtohjad enda kätte nende vastu opositsiooniliselt häälestatud tegelased eesotsas Robert Villiga. Koosolekud kujunesid Villi pooldajate foorumiks, kus erakonnatöö kohalike küsimuste lahendamise asemel pühenduti ERSP-lastest ministrite ja Riigikogu fraktsiooni tegevuse kritiseerimisele. Koosolekutel valitseva räuskava õhkkonna tagajärjel hakkasid mitmed intelligentsemad erakonnaliikmed neid vältima.

19. augustil 1993 toimunud ERSP Tallinna piirkonna koosolek pani järjekordsed kriisisööd hõõguma, võttes vastu otsuse heita Tunne Kelam ja Vardo Rumessen erakonnast välja. Väljaheitmist põhjendati sellega, et Kelami ja Rumesseni tegevus oli läinud vastuollu ERSP põhikirja sätetega, mille kohaselt on erakonna volikogu otsused erakonnaliikmete jaoks ülimad ja kohustuslikud. Sellega peeti silmas Riigikogu ERSP fraktsiooni otsust mitte esitada kaitseministriks volikogu heakskiidu pälvinud Avo Kiirt. Formaalselt oleks sel puhul pidanud välja heidetama mitte Kelam ja Rumessen, kes olid fraktsiooni lihtliikmed, vaid fraktsiooni esimees Erm ja aseesimees Viktor Niitsoo kui otseselt fraktsiooni tegevuse eest vastutavad isikud. Paraku oli Erm, kes oli jäänud fraktsioonis vähemusse, ise üks Kelami ja Rumesseni väljaheitmise algatajaid. Fraktsiooni enamuse seisukohti jaganud Niitsoo oli aga Tartu piirkonna liige, mistõttu Tallinna piirkond teda erakonnast välja heita ei saanud.

23. augusti 1993 Päevalehes teatas ERSP aseesimees Andres Arujärv võidukalt, et Vardo Rumesseni ja Tunne Kelami väljaheitmise erakonnast näitas, et ERSP-s ei ole prominentide kultust: "Teatud ringkonnad parteis olid harjunud end seadma kõrgemale erakonna otsustest ning sellistest inimestest vabanemine näitab eesti rahvale, et ERSP kavatseb oma rahvuslikku poliitikat ellu viia."

Samal päeval toimus Hirvepargi miiting, kus ERSP sisevõitlus toodi avalikkuse ette. Jüri Adams nimetas oma sõnavõttus ERSP Tallinna piirkonna otsust heita erakonnast välja Tunne Kelam ja Vardo Rumessen "moraali ja eetikata inimeste löögiks noaga selga". "See on ERSP-le üks kõige rängematest hoopidest, mis talle on kunagi antud, ja eriti seetõttu, et see on antud tema enda ridadest," ütles Adams. Ta avaldas arvamust, et nii üritatakse rünnata ERSP fraktsiooni ja valitsuskoalitsiooni. "Tunne Kelam on inimene, kelle arvamused ja nimi üle maalima midagi maksavad, kelle kuulumise pärast oma ridadesse oleks iga erakond õnnelik," sõnas Adams. Ta lisas ironiseerivalt, et "kui Kelam ei taha ühe väikese Merivälja ärimehe, kelle nimi on Robert Vill, ja tema sõprade pilli järgi tantsida, siis me karistame teda, viskame ta välja ja võib-olla võtame tagasi, et ta tulevikus oleks natuke taltsam ja tantsiks meie pilli järgi".⁵¹

Adamsile oponentide Vill ei jäänud võlgu, kuulutades, et tänaseks on jõutud ajajärku, kus ERSP-s ei tunnistata jumalaid. "Ei ole võimalik, et me hakkaksime kummardama üht inimest, kes ei tunnista parteidistsipliini, olgu selleks või Tunne Kelam," ütles Vill oma sõnavõttus. "Demokraatlikult vastu võetud otsused kuuluvad täitmisele, kui nad on erakonna volikogus heaks kiidetud."⁵²

Kelami ja Rumesseni väljaheitmiseks olid Ermi ja Villi pooldajad selgelt vindi üle keeranud. Enamikule ERSP liikmetest tundus selline käitumine mõistusevastasena, mida sai võtta kui käputäie tõusikute katset haarata erakonnas võim, heites üle parda teenekaid erakonna liikmeid, keda loeti ERSP sümboliteks. 19. augustil 1993 ERSP Tartumaa piirkonna koosolekul vastu võetud avalduses nimetati Kelami ja Rumesseni "kustutamist" ERSP nimekirjast vastutustundetuks ja ERSP põhikirja vastaseks tegevuseks. Robert Villi, Andres Arujärve ja Ants Ermi tegevust ning avaldusi ajakirjanduses loeti ERSP-d kahjustavateks. Avalduses tehti ERSP volikogule ettepanek tunnistada Kelami ja Rumesseni väljaheitmise õigustühiseks ning kutsuda kokku erakorraline suurkogu, lahendamaks erakonnas tekki-

⁵¹ Päevaleht 24.VIII 1993.

⁵² Samas.

nud sisetüli.⁵³

Jüri Adamsi algatusel kutsuti 27. augustil 1993 kokku ERSP Tallinna piirkonna koosolek, kuhu kutsuti kohale ka need erakonna liikmed, kes protestiks senini koosolekutel valitsenud õhkkonna vastu olid erakonnatööst kõrvale jäänud. Koosolek tühistas suure häälteenamusega (poolt 87, vastu 5, erapooletuid 18) ERSP Tallinna piirkonna 19. augusti 1993 otsuse, millega heideti välja Kelam ja Rumessen. Rumessen omakorda tegi koosolekul ettepaneku heita erakonnast välja Andres Arujärv ja Robert Vill. Välja heideti siiski vaid Vill "poliitilise rumaluse eest". Seda pooldas 65, vastu hääletas 29 koosolekul osalenut. Uueks Tallinna piirkonna esimeheks valiti Jüri Adams, kes sai 58 poolthäält senise esimehe Tiit Annuki 23 ja Henno Arraku 8 vastu.

Koosolek võttis vastu pöördumise erakonnakaaslaste poole, milles märgiti, et Kelami ja Rumesseni erakonna nimekirjast kustutamine toimus koosolekul, millest võttis osa vähem kui 40 inimest ning mis oli kokku kutsutud ja läbi viidud ebakorrektselt. Seepärast otsustas rohkem kui viiendik Tallinna piirkonna liikmeist oma allkirjadega väljendada protesti selle otsuse vastu ning kutsuda kokku erakorraline koosolek. Avalduses pööruti kõikide erakonnakaaslaste poole järgmise läkitusega: "ERSP sisetülid võivad saada saatuslikuks mitte ainult erakonnale, vaid ka valitsuskoalitsioonile ja kogu Eestile. ERSP, kelle asutajad juhtisid 23.08.1987.a. Hirvepargis lõppjärku 50 aastat kestnud vabadusvõitluse, ei tohi mõningate liikmete isikliku ahnuse, lühinägelikkuse ja omakasupüüdlike eesmärkide jahtimise tagajärjel hävida. Taastagem üksmeel ja omavaheline usaldus! Asugem jõudu säästmata praktilise tööga üles ehitama Eesti Vabariiki!"⁵⁴

Tallinna piirkonna koosolek aga oli eelmäng tõsisemale jõuproovile, mis leidis aset 28. augustil 1993 toimunud erakonna volikogu istungil. Päevakorras olid põhiküsimustena ERSP siseolukord ja edasise tegevuse perspektiivid. Ants Erm oli esitanud volikogule kirjaliku seisukoha olukorrast erakonnas ja volikogu otsuse eelnõu ERSP reorganiseerimisest. Esimeses dokumendis sedastas Erm, et ERSP oli jõudnud kriisi juba 1993. aasta kevadel. Ta nägi erakonnasisese kriisi põhjustena seda, et oluline osa ERSP valimisprogrammist oli täitmata ja mitte ainult seepärast, et need ei saanud Riigikogus vajalikku häälteenamust, vaid paljud lubatud eelnõud olid jäänud esitamata. Ka valitsuse poliitika reformide elluviimisel ei olnud kuigi võrd edukas: maksukoormus on vähenemise asemel kasvanud, valitsemiskulud ei ole vähenenud, varade tagastamine ja erastamine on toppama jää-

⁵³ ERAF, f 1, n 1, s 40.

⁵⁴ ERAF, f 1, n 1, s 40.

nud, keskklassi asemel on tekkinud väike ülikaste kiht ja maksujõuetute inimeste armee, majanduskuritegevus toimub faktiliselt karistamatult, elanikkonna turvatunne on veelgi vähenenud, süümevanne on muutunud farsiks, kohtud on ülekoormatud ja ebakindlad, majanduspiir ei pea kaupu ega inimesi, kaitseväge juhtimisega tegelevad suures osas endised sõjakomissarid. Erm küll möönis, et sellel on objektiivseid põhjusi, ent nentis, et püstitatud eesmärkidele lähenemise asemel on nendest kaugenetud. ERSP juhatusele ja volikogule heitis Erm ette, et nende probleemide sisulise arutelu asemel tegeldi rohkem valitsuse, ministrite ja fraktsiooni tegevuse õigustamisega. Ermi arvates "ERSP on möödunud perioodil olnud enam Isamaa hääletusmasina üks rattake kui iseseisvat poliitikat tegev erakond. Õige samm ei olla koalitsioonist lahkumine, kuigi ka seda sammu tuleb tõsiselt kaaluda – kui me ei suuda valitsust piisavalt mõjutada, siis ei ole mõtet jagada ka vastutust. /.../ erakonna poliitika peab muutuma sirgjoonelisemaks ja radikaalsemaks. Oma nõudmised ja taotlused tuleb viia Riigikogusse ja valitsusse, teadvustada need rahvale, kui vaja hääletada Riigikogus iseseisvalt. Paraku on fraktsioon seda õigust kasutanud nii vähe, et paljude jaoks ei ole ERSP-d enam olemas. /.../ ERSP on kaotanud oma näo. /.../ Paraku näitavad viimased sündmused, et osa ERSP prominentsetest juhtidest kaldub saavutatuga leppimisele, kaldub loobumisele paljudest püstitatud eesmärkidest. Võib-olla on neil õigus, võib-olla viib ka see, rahulikule akadeemilisele seadusandlikule tegevusele ja Isamaaga ühtesulamisele põhinev tee sihile." Erm seda teed ei pooldanud. Lõpetuseks tegi Erm ettepaneku jagada erakond ilma kaklusteta kaheks, "kes suure tõenäosusega saavad tulevikus paljudes küsimustes viljakat koostööd tegema".⁵⁵

Teine Ermi poolt esitatud dokument oli vormistatud volikogu otsuse eelnõuna. See nägi ette, et Erm loobub ERSP esimehe tiitlist, erakond reorganiseeritakse olemasoleva liikmeskonna baasil kaheks iseseisvaks erakonnaks, mida üleminekuperioodil nimetatakse tinglikult Tallinna ERSP-ks (algatusrühma juht Ants Erm) ja Tartu ERSP-ks (algatusrühma juht Andres Mäe). Kumbki erakondadest ei pretendeeri ERSP õigusjärgsusele varalises mõttes. Uute erakondade nimevalik on vaba, kusjuures Tallinna ERSP ei pretendeeri ERSP nimele. ERSP liikmed kutsuti üles end määratlema vastavalt ühe või teise poole liikmena. Kohalike valimiste kampaanias tegutsevad erakonnad koos ega kritiseeri teineteist. Varade jagamine toimub pärast liikmeskonna määratlemist proportsionaalselt erakondade liikmeskonnaga. Bürood jäävad suurema liikmeskonnaga poolele. Otsuse lõppu oli lisatud, et juhul kui ERSP liider Ants Erm lahkub ERSP fraktsioonist, jääb tema

⁵⁵ ERAF, f 9601, n 1, s 25.

kasutusse senine ERSP fraktsiooni ruum nr 226 Riigikogus.⁵⁶

Volikogus jäid need ettepanekud vähemusse. Ermi poolt esitatud volikogu otsuse eelnõu pooldas kümme volikogu liiget, vastuhääletajaid oli 23. Volikogu võttis vastu avalduse, milles nenditi, et erakonna lagunemine tuleb kasuks ainult vaenlastele. ERSP teeb kõik ühtsuse säilitamiseks. Otsuses rõhutati, et Erm peab ERSP esimehe kohalt tagasi astuma. Erakonna suurkogu otsustati kokku kutsuda hiljemalt novembris 1993.⁵⁷

Pärast volikogu istungit teatas Erm, et lahkub ERSP ja Riigikogu ERSP fraktsiooni esimehe kohalt. 20. septembril 1993 toimunud fraktsiooni esimehe valimistel kandideeris ta aga uuesti. Tema vastaskandidaadiks oli senine aseesimees Viktor Niitsoo. Mõlemad kogusid võrdselt poolthääli, misjärel Erm otsustas oma kandidatuuri taandada. Hiljem valiti fraktsiooni aseesimeheks Jüri Adams.

Riigikogu ERSP fraktsiooniga seotud vapustused sellega ei lõppenud. 27. oktoobril 1993 astus Jaanus Raidal tagasi Riigikogu maaelu- ja regionaalkomisjoni esimehe kohalt. Selle põhjuseks oli päev varem Riigikogus vastu võetud kodukorraseaduse muudatus, mille kohaselt komisjon nimetati ümber maaelu- ja põllumajanduskomisjoniks. Protestiks selle vastu, et ERSP ei suutnud seda muudatust takistada, peatas Raidal oma tegevuse ERSP fraktsioonis. Fraktsioonist lahkusid veel Ants Erm, Avo Kiir ja Toivo Uustalo. ERSP saadikurühm jätkas kaheksaliikmelisena.

13. septembril 1993 toimunud ERSP juhatuse istungil teatas Ants Erm, et samal päeval moodustati Eesti Rahvuslik Eduerakond. Sellega seoses esitasid veel 22 isikut avalduse ERSP-st lahkumiseks. Erm lubas, et kohalike omavalitsuste volikogude valimistele minnakse üheskoos ERSP-ga valimisliidu Tallinna Taassünd nimekirjas.⁵⁸ 6. septembril 1993 oli ka ERSP asutajaliige Eve Pärnaste lahkunud erakonnast. Tema ei olnud Ermi-Villi liini toetaja, vaid jäi selles küsimuses neutraalseks. Oma poliitilist tulevikku nägi Pärnaste liidus Jaanus Raidaliga.

Kaitseministri ametissenimetamisega seotud poliitilistest jagelustest solvunud Avo Kiir järgis Pärnaste eeskujul. Koos Raidaliga pühendusid nad Tuleviku Eesti Erakonna loomisele. ERSP-st irdunute poolt oli tekkimas kaks uut poliitilist erakonda. Mõni aeg hiljem lisandus neile Tiit Madissoni Eesti Rahvuslaste Liit, mis omakorda täiendas oma ridu ERSP-s pettunute arvel.

⁵⁶ Samas.

⁵⁷ ERAF, f 9601, n 1, s 25.

⁵⁸ Samas, s 31.

Kohalike omavalitsuste volikogude valimised

17. oktoobril 1993 toimunud kohalike omavalitsuste volikogude valimiste tulemused olid sisevapustustest räsitud ERSP jaoks katastroofilised. Suur osa energiast oli kulunud erakonna sisekriisi klaarimisele, mis ei lasknud valimistele keskenduda ning viis alla erakonna maine. Erakonna Põllumeeste Kogu survel, mille liikmed tunnetasid eriti selgelt ERSP vähest mõjukust maapiirkondades, otsustas erakonna volikogu 3. juulil 1993, et ERSP lubab erakonna Põllumeeste Kogul minna valimistele valimisliidu Eesti Maa Taassünd koosseisus. Selle valimisliidu olid juuli algul asutanud Eesti Maa-Keskerakond, ERSP Põllumeeste Kogu, Erakond Eesti Rohelised, Eesti Õigusjärgsete Maaomanike Ühendus, Loodusseaduse Partei ja Põllumeeste Kogu nimeline erakond. Asutamisdokumentidele kirjutasid alla vastavalt Ivar Raig, Valdur Peetsman, Valdur Lahtvee, Kalju Aigro, Urmas Mänd ja Valter Aasmäe. ERSP Põllumeeste Kogu esimees Peetsman rõhutas pressikonverentsil, et valimisliiduga ei liitunud mitte erakond tervikuna, vaid üks selle sisestruktuure. Ta ei pidanud seda erakonna lõhenemiseks ja lisis, et ERSP võib osaleda ka teistes valimisliitudes.⁵⁹

Peale EMKE ja ERSP olid kõik teised selle valimisliidu liikmed tühise toetusega pisierakonnad, kel oli kasin mõju isegi kohalikul tasandil, riigiasjades kaasaráäkimise võimalus aga puudus hoopiski. Suurt edu sellisel kooslusel loota ei olnud. Samas andsid ERSP põllumehed endale selgesti aru erakonna nõrkusest maapiirkondades ning sobivate saadikukandidaatide nappusest, mille tõttu nad ei sõandanud ERSP nime all kohalike omavalitsuste volikogudesse kandideerida.

Paraku ei toonud ka valimisliitudesse lahustumine ERSP-le edu. Eesti Maa Taassünni nimekirjas kandideerides oli edukas vaid Pilstvere vallavolikogusse pääsenud Vello Salum. Kõige paremini esines ERSP Tartu volikogu valimistel, kus saadi kolm kohta (Viktor Korrovits, Tarmo Päss ja Roman Mugar). Kandideeriti ERSP ja sõltumatute nime all täisnimekirjaga, kusjuures peaaegu pooled nimekirja kantud ei olnud erakonna liikmed. Oma nimekirjaga esineti veel Pärnus, kus valituks osutus vaid Vaike Aller. Võrus kuuluti valimisliitu Kodutee, mis sai 10 kohta, millest ERSP-le kuulus üks mandaat (Andres Mäevere). Viljandis sai Mulgi Liidu nimekirjas linnavolikokku Valev Kaska. Valgas osutus ERSP ja Isamaa ühisnimekirjas valituks Juhan Teder. Veel läbisid valimissõela Madis Avi, Ilmar Schasmin

⁵⁹ Hommikuleht 6.VII 1993.

ning Raul Aak vastavalt Vara, Palamuse ja Vihula valdades. Täielikult kukkus läbi valimisliit Tallinna Taassünd, mille kandidaadid jäid volikogu ukse taha.⁶⁰

Kohalikel valimistel aga ei kandideerinud näiteks ERSP juhtliikmed Lagle Parek, Tunne Kelam, Jüri Adams, Viktor Niitsoo ja Vardo Rumessen, kellest nii mõnigi oleks ilmselt valituks osutunud.

Lagle Pareki tagasiastumine

27.-28. novembril 1993 toimus Tapal ERSP VI Suurkogu, millel osales 150 erakonna liiget. Peamisteks arutlusaineteks kujunesid kriisist ülesaamine ja uue juhatuse valimine. Erakonna esimehe valimised kujunesid puhtakujuliseks formaalsuseks. Seekord siiski kandideerida otsustanud Tunne Kelami vastaskandidaadid – pärast esimees Ermi ja aseesimees Arujärve tagasiastumist erakonna esimehe kohuseid täitnud Vello Salum ning Tartu linnavolikogu liige Tarmo Päss – ei suutnud talle nimetamisväärsset konkurentsi pakkuda. Erakonna juhatusse valiti Lagle Parek, Peeter Olesk, Jüri Adams, Jüri Kerner, Roman Ubakivi ja Vello Salum.

Eesmärgiga parandada infovahetust ja koostööd erakonna juhatuse, parlamendifraktsiooni ning ERSP-lastest valitsusliikmete vahel viidi põhikirja sisse muudatus, mille kohaselt kuuluvad *ex officio* juhatusse ning volikogusse Riigikogu ERSP fraktsiooni ja ERSP-sse kuuluvate ministrite esindajad. Nii lisandusid juhatusse Viktor Niitsoo fraktsiooni ja Andi Meister ministrite poolt.

Mandaatkomisjoni andmetel oli ERSP-l 1088 liiget; seega oli erakonnast seoses sisekriisiga lahkunuid kõigest 30 inimest.⁶¹

Suurkogu võttis vastu avalduse, milles öeldi, et ERSP ülesanne on igakülgse rahvusliku sõltumatuse ja Eesti moraalse puhastatuse saavutamine. Ainult nii on loota eesti rahva ja riigi säilimist. Avalduses kutsuti parempoolseid rahvuslikke erakondi edasisele lähenemisele ja tihedamale koostööle. Poliitiline killunemine pisiparteideks suurendab ohtu kaotada senisaavutatu. Sellise ohu olemasolule osutavad ka hiljutiste valimiste tulemused. Avalduses rõhutati, et praegu peab ERSP oma kõige olulisemaks ülesandeks aidata kaasa inimeste mõtteviisi ja suhtumise muutumisele. Tuleb vabaneda arusaamast, et riik peab kodanikule kõik kätte tooma. Tähtis on inimeste julgustamine ja aktiveerimine võitlusele oma õiguste eest. Pole olemas väikest inimest. Peab lõppema olukord, kus selgeid eesmärke ja

⁶⁰ ERSP Infoleht nr 20/22.X 1993.

⁶¹ ERSP Infoleht nr 26/3 XII 1993.

ausat käitumist hinnatakse lihtsameelsusena.⁶²

Vastvalitud ERSP esimees Tunne Kelam kinnitas 1. detsembri 1993 Päevalehe usutluses, et ERSP jätkab parempoolse erakonnana: “Minu arvates probleem on ERSP edasises tegevuses parempoolse ja samal ajal rahvuskeskse erakonnana. Jätkuvaks probleemiks on samuti ümberorienteerumine vabadusvõitluselt poliitilise partei tegevusele põhiseaduslikus ühiskonnas. /.../ Ma tõin oma lõppsõnas (ERSP Suurkogul – VN) ühe võrdluse. Me olime harjunud nagu seisma maanteeveeres. Me olime häälestatud seisma olemasoleva võimu vastu, püüdsime maanteel sõitvaid autosid kraavi tõugata või vähemalt segada nende liikumist. Nüüd me istume ise ühes autos ja sõidame maanteel.”

Tapa suurkogul saavutatud stabiilsusel ei olnud antud kesta päevagi. Järjekordne löök ERSP pihta tuli jäägritelt. Novembri keskpaigast alanud politseioperatsioonid jäägrite vastu kulmineerusid dramaatiliselt 26. novembril 1993, mil jäägripealik Asso Kommer tulistas Tallinnas Pärnu maantee viadukti lähedal teda vahistada üritanud Tallinna politsei abikomissari Koit Pikarot ja tema alluvat Argo Aunapuud. Mõlemad said jalgadest raskelt haavata. Tulevahetuses sai käest haavata ka Kommeri autojuht Rene Pohl. Kommer ja Pohl põgenesid pärast tulevahetust jäägrite poolt valvatava Tallinna EMEX-i territooriumile, kus nad hiljem K-komando poolt vahistati.

Nüüd olid Lagle Pareki päevad siseministrina loetud. 27. novembril 1993 suurkogu esimese päeva õhtul esitas ta peaministrile tagasiastumise palve, mille see viivitusega presidendile edasi toimetas. Suurkogu delegaate sellest tagasiastumisest ei teavitatud. President kinnitas kiirkorras Laari avalduse. Nii nägi välja asja formaalne külg. Tegelikult oli Laar teinud Parekile ettepaneku tagasi astuda president Meri survele ning Parek, adudes ühiskondlikku nõudlust patuoina järele, oli sunnitud järele andma. 29. novembri 1993 Postimehe juhtkirjas märgiti tabavalt, et Pareki avaldus ja selle rahuldamise kiirus näitasid, et siseministri saatus oli juba varem otsustatud. Sama väljaande juhtkiri tõi ära Mart Laari sõnad pressikonverentsil, kus peaminister rõhutas, et “siseministri ametist lahkumise avalduse ajendiks on olukord ministeeriumis, mille tagajärjel ei pääsenud ministri taotlused piisaval määral mõjule, paljud ministri korraldused jäid täitmata”.

Nii oli endine ERSP-lane Asso Kommer kukutanud juba kaks ERSP-sse kuuluvat ministrit. Kuid Kommeri Robin Hoodi maine langes tunduvalt, kui televisioonis demonstreeriti, kuidas Kommer näitas politseile kätte koha, kuhu oli maetud väidetavalt allilmlaga seotud ärimees Pavel Kalmõ-

⁶² Päevaleht 29.IX 1993.

kov. Juurdlus suutis tõestada Kommeri osalust Kalmõkovi kinnivõtmisel, ent tema mõrvarid jäidki välja selgitamata. 2. veebruaril 1995 mõisteti Asso Kommerile Tallinna Linnakohtus 6 aastat ja 2 kuud vabaduskaotust. Tema süüiks luges kohus politseinike Pikaro ja Aunapuu haavamist ja Kalmõkovilt ebaseaduslikku vabaduse võtmist. Süüdistus, mis käsitles Eesti Kaitseväge sisemäärustiku rikkumist distsipliinile mitteallumist ning seda, et Kommer ei andnud käsu kohaselt ära relvi ja takistas relvade äraandmist, ei leidnud kohtus kinnitust ja selles punktis mõisteti ta õigeks. Kuna Kommer oli 24. juulil 1993 jäägerkompanii ülema kohalt vabastatud, ei kandnud ta edaspidi sooritatud kuritegude eest vastutust kui kaitsevaelane.⁶³

Valitsus moodustas 30. novembril 1993 järjekordse komisjoni, mis asus uurima jäägritega seonduvat. Ka seekord nimetati komisjoni etteotsa ERSP-lane, kelleks oli rahvastikuminister Peeter Olesk. Ent nagu tema eelkäija Andi Meistri komisjonil, ei õnnestunud ka Oleski tööühmal välja selgitada ega avalikustada konflikti tegelikke tagamaid.

Kuna Parek oli kandideerinud presidendivalimistel ega saanud seetõttu Riigikogusse kandideerida, kuhu ta vastasel juhul oleks kindlasti pääsenud, jäi ta esialgu rakenduseta. Valitsus soovis Parekit näha Harju maavanemana. Paraku oli ühiskondlik arvamus siseministeeriumi ümber toimuvate segaduste tõttu tugevasti Pareki-vastaselt häälestatud ning Harju maakogu ei soovinud Parekit maavanemaks. Poolt olid vaid Saku ja Vasalemma valla esindajad, 18 valda oli vastu, üks jäi erapooletuks. Parek leidis rakedust siseministeeriumis nõunikuna. Hiljem asus ta tööle Püha Brigitta ordu Eesti esinduse asjaajana. Ministriametist lahkumisest peale hakkas Parek tasapisi eemalduma erakonnatööst kuni lõpliku lahkumiseni poliitikast mõne aja pärast. Märtsis 1994 esitas Parek avalduse lahkumiseks ERSP juhatuses seoses pikaajalise viibimisega Inglismaal. Tema asendajaks sai juhatuse valimiste pingerea järgmine, kelleks oli Pärnu piirkonna esimees Riina Sui.

Uue siseministri otsingud

Hõrenenud ridadega ERSP seisis raske probleemi ees, kust leida uus siseminister. Erakonnast lahkunud Ants Erm ja Avo Kiir leidsid endil ikka veel olevat õiguse ERSP asjades kaasa rääkida ning pakkusid siseministriks ERSP-ga samuti sidemed katkestanud Jaanus Raidalit. Epp Haabsaar aga soovitas siseministeeriumi nõunikku Priit Kelderit. Mõõdukate fraktsiooni kuuluv sotsiaaldemokraat Ülo Laanoja pakkus end ise, avaldades seejuures

⁶³ Päevaleht 3.II 1995.

arvamust, et tema kandidatuur niikuinii läbi ei lähe. Kuigi ERSP Riigikogu fraktsioonile oli juba ette selge, et ükski nendest kandidaatidest ei sobi, kuulati nende seisukohad viisakalt ära.

Lõpuks oli Parek see, kes leidis endale mantlipärija siseministeeriumi asekancleri Heiki Arikese näol. 28-aastane Arike oli 1983. aastal lõpetanud EPA ökonomika ja organiseerimise erialal. Alates 1991. aastast töötas ta abiprefektina Tartu politseiprefektuuris. Siseministeeriumisse oli ta tulnud Pareki kutsel koos teise tartlase Gero Kartauga, kellest sai siseministeeriumi kancler. Vähemalt vanuse poolest näis Arike sobivat valdavalt noortest meestest koosnevasse Mart Laari valitsusse. Siiski ei olnud Arike valitsuse pesamuna. Selleks oli aasta noorem kaitseminister Jüri Luik.

Arikese kasuks rääkis asjaolu, et erinevalt Parekist, keda politseijuhtideks edutatud endised keskastme miilitsad võõristasid, tuli ta ametkonna seest. Samas jättis kahtlase mulje see, et Arike oli olnud EPA komsomolisekretär. Veelgi kummalisem tundus aga see, et ta oli astunud komparteisse veel 1988. aastal, mis näitas, et Arike ei ole õnnistatud poliitilise vaistuga. Ent häda sunnil oldi sunnitud Arikese punasele minevikule läbi sõrmede vaatama. Mis puutub uue ministri väidetavasse poliitilisse kogenematusse, siis selle puhul tegid tema kohale määramise otsustajad hädast vooruse, väites et poliitilise ministri Pareki asemel ametisse asuv "spetsialist" võetakse siseministeeriumi haldusala ametite poolt paremini vastu. Arikese eeliseks võis lugeda siseministeeriumi haldusala tundmist, ministeeriumipoolset toetust ja samuti tema senist apoliitilisust, sest ta ei olnud seotud ühegi erakonnaga. ERSP liikmete rahustuseks lubas Arike kindlasti lähemas tulevikus erakonnaga liituda. Selle lubaduse täitmist lükkas ta aga aja puudusele viidates aina edasi ning ilmselt ei mõelnud ta seda kunagi täita, kuna nägi ERSP-s äraetud hobust, millele ei ole arukas oma tuleviku-plaane tehes panust teha.

11. detsembril 1993 kinnitas ERSP volikogu valdava häälteenamusega Arikese siseministri kandidaadiks. Eriarvamusele jäi vaid Jaak Roosaare, keda häiris Arikese kunagine kuulumine komparteisse. Ette rutates olgu öeldud, et seotus siseministeeriumi süsteemiga osutus Arikese jaoks Achilleuse kannaks, kuna "oma poisina" oli teda lihtne sisse mässida siseministeeriumi kaudu toimuvasse ebaseaduslikku relvaärisse, mille eest ta hiljem kohtu alla anti.

Sellega ei olnud pikemat aega ERSP-d räsitud segadused sugugi veel lõppenud. 10. detsembril 1993 tegi ERSP-sse kuuluv teede- ja sideminister Andi Meister ootamatult avalduse, milles soovitas ERSP-l valitsuskoalitsioonist lahkumist. Selle avalduse oli ajendanud valitsuse otsus vähendada 1994. aasta riigieelarves perioodiliste väljaannete kojukande ja ühistrans-

pordi dotatsiooni. Kommenteerides Meistri käitumist, ütles Riigikogu ERSP fraktsiooni esimees Viktor Niitsoo 11. detsembri 1993 Postimehele, et tegemist oli ministri isikliku, võib-olla ka ministeeriumi seisukohaga. Niitsoo sõnul pooldas ERSP parempoolse erakonnana igasuguste dotatsioonide kaotamist, ent praeguses majandusolukorras tuleb sellele põhimõttele siiski teha mõningaid järeleandmisi. Küsimust saab lahendada rahulikult, ilma koalitsioonist lahkumist arutlusele panemata, lisas Niitsoo.

11. detsembril 1993 toimunud volikogu istungil koalitsioonist lahkumist ei arutatud. Vastavalt erakonna uuele põhikirjale pidi valitsusliidust lahkumist arutama erakonna Riigikogu saadikuriühm ja juhatus, mitte aga volikogu. Pinge võttis maha teadmine, et 1994. aasta riigieelarve kolmandaks lugemiseks oli tehtud parandusettepanek, mis dotatsioonid säilitas. Seda seisukohta toetasid ka Mõõdukad.

“Isamaasõda”

Et ERSP oli kõige vanem erakond, oli loomulik, et temal tuli sisekriis üle elada teistest varem. Ent juba 1993. aasta sügisel hakkasid separatismi ilmingud avalduma ka teistes valitsusliidu erakondades. Nii näiteks ilmutas Mõõdukate fraktsioonis rahulolematust kord sotsiaaldemokraatide, kord maakeskerakondlik tiib. Oktoobri lõpul aga vallandus sisekriis valitsusliidu juhtivas erakonnas Isamaas, mis sai tuntuks “Isamaasõja” nime all. Seni kõrvalvaatajale märkamatuks vindunud vastuolud löid lõkkele, kui Isamaas valitsevate lahkkelide tõttu taandasid end Riigikogu fraktsiooni juhid Illar Hallaste, Indrek Kannik ja Heiki Kranich. Kannik põhjendas tagasitõmbumist lisaks väsimusele teatud majandusringkonna liiga suure mõjuga valitsusele.⁶⁴ Majandusringkonna all pidas Kannik silmas Maksumaksjate Ühingu koondunud edukate ettevõtjate seltskonda, kuhu lisaks majandusminister Sildmäele kuulusid Eesti Panga president Siim Kallas, Hoiupanga ja Hansapanga juhid vastavalt Olari Taal ja Hannes Tamjärv, õmblusvabriku Baltika direktor Meelis Milder, ehitusettevõtja Priit Vilba, radio Kuku omanik Rein Lang jmt. Hallaste ja Kranichi tagasiastumine aga oli seotud skandaalse likööri- ja viinatehase Liviko erastamise katsega, mille haldusnõukogu liikmed mõlemad olid. Sellesse konflikti oli segatud ka majandusminister Sildmäe. Samuti oli Hallaste osaline Moe piiritusevabrikuga seotud segadustes.

Varem oli ametist lahkunud peaministri nõunik Tiit Pruuli, kelle asemele asus Indrek Tarand. 1993. aasta novembri algul olid Isamaa fraktsioo-

⁶⁴ Postimees 27.X 1993.

nist eraldunud liberaaldemokraadid Tiit Käbin, Jüri Põld, Aap Neljas, Daimar Liiv, Heiki Kranich ja Lauri Einer, kes moodustasid omaette Riigikogu saadikuriühma. Selle esimeheks valiti Tiit Käbin.

Liidrite kõrvaleastumise järel tõusid Isamaa fraktsiooni juhtideks senised tagapingimehed. Fraktsiooni esimeheks valiti Tiit Sinissaar, aseesimeesteks Karin Jaani ja Kalle Jürgenson.

Isamaa fraktsioonis ilmnas rahulolematust ka sellel pinnal, et Laari valitsus oli taandunud oma valimiseelsetest positsioonidest eelkõige rahvusküsimustes ja suhtumises endisesse kommunistlikusse nomenklatuuri. Sel põhjusel lahkus Isamaa fraktsioonist Kalju Põldvere. Endine poliitvang Enn Tarto, kes samuti valjuhäälselt oma rahulolematust väljendas, jäi siiski fraktsiooni edasi. Hiljem selgus, et Laarile oponentidele olid Tartoga omad plaanid. 22. novembril 1993 toimunud Isamaa suurtööl erakonna esimehe valimistel esitasid nad Laarile vastaskandidaadiks Tarto. Paraku jäi Tartol vajaka karismaatilisusest, et peale Laari vastaste pälvida ka neutraalsemal positsioonil olevate isamaalaste toetus. Hääletage 103:72 jäi Laar Isamaa esimeheks edasi.

Tunnetades peataolekut valitsuskalitsiooni suurima osapoole Isamaa ridades, algatas opositsioon umbusaldusavalduse peaministri vastu. 15. novembril 1993 toimunud umbusaldushääletus kukkus läbi. Nõutava 51 hääle asemel nõudis Laari tagasiastumist vaid 21 oponenti. Üldreeglina sunnib umbusaldusavaldus umbusaldatavaid kokku hoidma ja lükkab omavahelised nääklused tagaplaanile. Isamaa kodurahu huvides nõustus peaminister Laar "valitsusremondi" käigus ohverdama lisaks majandusminister Sildmäele veel oma tegevusega hulgaliselt kriitikat pälvinud ning ebapopulaarsust kogunud välis- ja rahandusministrid.

Kõigile ootamatult sekkus "valitsusremonti" president Meri, kes enam ei vaevunud varjama oma antipaatiat Laari vastu. Kui peaminister esitas 6. jaanuaril 1994 presidendile avalduse vabastada ametist välisminister Trivimi Velliste, rahandusminister Madis Üürrike, majandusminister Toomas Sildmäe ja kaitseminister Jüri Luik (Luik pidi nimetatama välisministriks), jättis Meri majandusministri ametist vabastamata. Samuti ei nimetanud president ametisse rahandusministri kandidaati Heiki Kranichit ega majandusministri kandidaati Toivo Jürgensoni.

Sildmäe tagandamise vastu astusid ägedalt üles äriühingud, kelle jaoks oli nähtavasti eluliselt tähtis oma mehe püsimine valitsuses. Neli Maksumaksjate Ühingu liiget – Hannes Tamjärv, Toomas Luman, Andres Sarri ja Priit Vilba – saatsid presidendile kirja, milles väljendati kahtlust majandusministri vabastamise vajalikkuse üle. Maksumaksjaid toetasid

Tallinna Direktorite Klubisse kuuluvad 62 Eesti suuretevõtte tippjuhid.⁶⁵ Ka Eesti Väikeettevõtete Assotsiatsioon ja Eesti Kaubandus-Tööstuskoda saatsid ühise kirja presidendile ja peaministrile, kus märkisid, et Toomas Sildmäe väljavahetamine majandusministri ametikohalt majandusreformi kujundamise praegusel etapil on ennatlik ja toob riigile kahju.⁶⁶ Kuna president Meri tavatses äriringkondade kulul aeg-ajalt sooritada suurejoonelisi välisreise, jättis selline sekkumine tahtmatult mulje, et president on madaldanud tegutsema ärimeeste käepikendusena.

ERSP suhtus "valitsusremonti" toetavalt. 8. jaanuari 1994 Hommikulehes ütles Jüri Adams, et ERSP oli Toomas Sildmäe kandidatuuri vastu juba tema nimetamise ajal. Nüüdseks on ERSP kahtlused Sildmäe suhtes kinnitust leidnud. Kogu ministriks oleku aja jooksul ei saadud Sildmäelt selget vastust tema majanduspoliitika kohta, uuel ministrikandidaadil aga on see olemas. Sealsamas lisas Viktor Niitsoo, et suuremaks puudujäägiks majandusministeeriumi senises töös on see, et sealt pole tulnud piisavalt uusi seaduseelnõusid ning needki vähesed – tarbijakaitse seadus ja ettevõtluse seadus – on olnud kehva kvaliteediga. Peale selle on Sildmäe peaaegu igal valitsuse istungil nõudnud mingi objekti erastamiseks eritingimusi.

See põhiseadusliku kriisi mõõtmed võtnud vastasseis Kadrioru ja Toompea vahel kestis nädalapäevad. Lahendus saabus 11. jaanuaril 1994, mil president Meri tuli Riigikogu ette ja kinnitas, et suhtub "valitsusremonti" eitavalt, kuid kinnitab siiski kõik peaministri poolt esitatud ministrikandidaadid.

"Valitsusremondiga" oli peaminister Laar teinud osava taktikalise manöövri ja suutnud vähemalt ajutiselt summutada Isamaa sisevastuolusid. Paraku kujunes see pelgalt üürikeseks hingetõmbeajaks. Suuremad vapustused ootasid Isamaad veel ees.

Vene mereväestaabi piketeerimine

Pärast rahulolematute lahkumist kulges ERSP siseelu suhteliselt stabiilselt. Kärssitumad tegelased olid lahkunud parematele jahimaadele. Erakonna uue esimehe Tunne Kelami ning ministrite autoriteeti ei üritanud enam keegi kõigutada. Aeg-ajalt tuli tõrjuda Ants Ermi juhitud Eduerakonna rünnakuid, mis olid suunatud harjumuspäraselt siseministri vastu ja kujunenud verisulis erakonna peamiseks enesenäitamise võimaluseks. Siiski suudeti selles vaitluses säilitada suhteliselt viisakat tooni.

⁶⁵ Päevaleht 7.I 1994.

⁶⁶ Hommikuleht 4.I 1994.

Kuigi erakonnast oli lahkunud kõigest 30 inimest, oli Riigikogu ERSP fraktsiooni kaotuste osakaal märksa suurem. Saadikurühm oli ilma jäänud 4 liikmest ehk kolmandikust saadikurühma koosseisust, mis samavõrra nõrgestas ERSP mõjujõudu valitsusliidus. Ants Ermi, Avo Kiire, Jaanus Raidali ja Toivo Uustalo lahkumisega ERSP fraktsioonist ning Kalju Põldvere väljaastumisega Isamaa saadikurühmast oli kunagi Riigikogus teerulli taktikat harrastanud enamuskalitsioonist 1993. aasta lõpus saanud vähemusliit. Lahkulõõnud hääletasid solvunutele omaselt enamasti kas või jonnist pärast vastu endiste liitlaste algatustele, vaatamata sellele, mis küsimusega oli parajasti tegemist. Isamaa juhitud vähemuskalitsiooni päästis patiseisust ainult see, et ka opositsiooni ridades olid alanud lagunemisprotsessid.

Siiski ei olnud läbielatud vapustused möödunud jälgi jätmata. Mitte küll ainult sisetulist tingituna, vaid mitmete asjaolude kokkulangemise tõttu oli ERSP tegevuspotentsiaal hakanud ammendumata. Igasugune loovus näis erakonna tegevusest olevat jäljetult haihtunud ning näis, et edasi tegutseti üksnes inertsist. Erakonna esimehe Tunne Kelami mõtted näisid enam olevat seotud Riigikogu aseesimehe turvalise ametikoha kohustuste ja privileegidega, millega kaasnes minimaalne vastutus ning arvukad välisreisid. ERSP juhtimine kujunes selle kõrval tülikaks lisakohustuseks, mida Kelam püüdis siiski kuidagimoodi täita. Tulemuseks olid minnalaskmismeeleolud erakonna juhtimises. Täiesti tüüpiliseks kujunesid juhatuse koosolekud, kus Kelamil ei olnud isegi välja pakkuda mingit päevakorda. Selle asemel ta küsis, mida võiks arutada, lasi teistel rääkida ja piirdus koosoleku lõpus kõneldust kokkuvõtte tegemisega. Ka aseesimees Vello Salum ei suutnud erakonnatööl elu sisse puhuda. Pealegi asus Salumi elukoht Tallinnast kaugel Pilstveres, mistõttu oli tal raske paljude jooksvate küsimustega kursis olla. Initsiatiivi ei näidanud ka üles juhatuse liikmed, rääkimata volikogu või erakonna lihtliikmetest.

Et erakonnaliikmetele siiski mingitki rakendust leida, esitas ERSP juhatuse 8. veebruaril 1994 üleskutse protestida Vene okupatsioonivägede Eestis viibimise vastu. Selle aktsiooni eeskujuks olid 1991. aastal Rootsis Eestis taasiseisvuse taastamise toetuseks korraldatud igasmapäevased meelevaldused, millest võtsid osa palju nimekaid Rootsi poliitikuid ja ühiskonnategelasi. Protestiaktsiooniga tehti august 14. veebruaril kell 13 Tallinnas Toompea tänav 8 Kaitseliidu endises hoones asuva Vene mereväe staabi ees. Pikette kavandati korraldada igal esmaspäeval, kuni võõrvägede lõpliku lahkumiseni. Sellekohases avalduses märgiti: "Oma sihikindlusega näitame Moskvale ja teistele riikidele, et Eesti kodanikud ja organisatsioonid järgivad tähelepanelikult Moskva poolt antud lubaduste täitmist. Kuni seda pole tehtud, ei saa me lõplikult kindlad olla oma iseseisvuses. Seepä-

rast jätkakem igal esmaspäeval samas kohas ja samal ajal. Tehkem seda kuni Eestist pole lahkunud viimane Vene sõdur.”⁶⁷

Kuna ERSP liikmete hulgas oli suur hulk innukaid piketeerijaid, kes meelsasti osalesid mitmesugustel sellelaadsetel üritustel, võeti see algatus erakonnas entusiasmiga vastu. Piketid kestsid kuni 31. augustini 1994, mil Vene väed viimaks Eestist lahkusid.

Isamaa lõhenemine

Kui ERSP-s oli siseolukord 1994. aasta alguseks stabiliseerunud, siis kriisi valitsusliidu juhtliikme Isamaa ridades vindus edasi. Seekord ei nõudnud rahulolematud vähemat kui peaminister Laari tagasiastumist. Reformiajastul paratamatult vastu võetud ebapopulaarsete otsuste, aga samuti mitmete poliitiliste libastumiste tõttu oli Isamaa maine katastroofilise kiirusega langenud. 1993. aasta novembris-detsembris oli see EMOR-i uuringute põhjal 7%, 1994. aasta jaanuaris-vebruaris 6%, märtsis 5% ja aprillis esmakordselt alla Riigikokku pääsemise künnist – 4%. Olukord ei olnud kiita ka koalitsioonikaaslastel, kõikudes 2-3% (Sotsiaaldemokraatlik Partei), 1-3% (Maa-Keskerakond ja ERSP) või olles stabiilselt minimaalse 1% peal (Liberaaldemokraatlik Partei). Samal ajal oli toetus opositsioonierakondadele tunduvalt suurem. Koonderakonda toetas 1994. aasta jaanuaris 19%, veebruaris 18%, märtsis 23% ja aprillis 16% küsitletuist. Keskerakonnal olid need arvud vastavalt 8%, 7%, 9% ja 10%. Isamaast populaarsemad olid veel kuningriiklased ja Tiit Made juhitud Ettevõtjate Erakond.⁶⁸

Katastroofiliselt kahaneva toetuse olukorras otsustas Isamaa Laari-vas-tane seltskond end distantseerida valitsuse ebapopulaarsetest sammudest ja teha selle eest vastutavaks ainuisikuliselt peaministri. Oma osa etendasid siin ka Indrek Kanniku ja Kaido Kama poolt peetavad läbirääkimised Koonderakonna esindajatega võimaliku koostöö teemal, mille kohta lekkis aeg-ajalt infot ajakirjandusse, ent mille toimumist mõlemad pooled ägedalt eitasid. Imselt oli läbirääkijatel ühe variandina kõne all Koonderakonna “mõistliku osa” kaasamine valitsusliitu. Kui aga sellest asja ei saanud, võt-tis Kama ja Kanniku tiib sihi Laari tagandamisele peaministri ametist. Kõr-valt vaadates tundus, et tegutseti stiilis “võtame Laari maha, eks siis paista, mis edasi saab”. Oma plaanide elluviimiseks üritati saavutada valitsuskoa-litsiooni kuuluvate erakondade toetust. 1994. aprillis pöördusid Kama ja välisminister Jüri Luik pinna sondeerimiseks ERSP poole. Tunne Kelami

⁶⁷ Päevaleht 9.II 1999.

⁶⁸ Postimees 6.V 1994.

kabinetis toimunud nõupidamisest võtsid ERSP poolal peale kabinetil pere-mehe osa veel Jüri Adams ja Viktor Niitsoo. Kama ja Luik selgitasid, et peamiselt vabariiklastest ja konservatiividest Isamaa liikmed on võtnud nõuks Isamaast lahku lüüa. Separatistid panid ette moodustada ERSP, liberaaldemokraatide, sotsiaaldemokraatide ja maakeskerakondlaste baasil uus valitsuskoalitsioon. Samas ei olnud neil välja pakkuda tõsiseltvõetavat peaministri kandidaati ega selget tegevusprogrammi, mistõttu ERSP pidas sellist sammu avantüüriks ja jäi äraootavale seisukohale.

ERSP juhtkonna selja taga üritas Kannik veenda ERSP-lastest ministereid ametist lahkuma. Selles osas oli tal teatud edu teede- ja sideminister Andi Meistri juures, kes rahulolematusest Laari poliitikaga talle alluva ministeeriumi suhtes oli meelsasti valmis poolt vahetama. Siseminister Arike ja rahvastikuminister Olesk olid kõhklevad seisukohal, ent eelistasid oma sammud kooskõlastada ERSP juhatausega. Küll aga olid valmis valitsusest lahkuma liberaaldemokraatidest rahandusminister Heiki Kranich ning haridus- ja kultuuriminister Paul-Eerik Rummo.

Vastukäiguna otsustas peaminister Laar valitsuse töövõime ja stabiilsuse säilitamise huvides tagandada ametist kaitseminister Indrek Kanniku, millega Riigikogu Isamaa fraktsioon 18. mail 1994 ka nõustus. Teist meelt oli aga Isamaa eestseisus, kes otsustas samal päeval toimunud erakorralisel koosolekul, et peaministri ettepanek vabastada ametist kaitseminister ei lahenda poliitilisi pingeid ning selles olukorras on õigem, kui valitsus astub tagasi täies koosseisus. Isamaa eestseisus võttis vastu otsuse teha justiitsminister Kamale ja kaitseminister Kannikule ülesandeks tõstatada valitsuse istungil valitsuse tagasiastumine täies koosseisus.⁶⁹ Laar Isamaa eestseisuse ettepanekuga ei nõustunud, vaid tegi omalt poolt ettepaneku siduda oma ametisse jäämine Isamaa suurtkogul tehtava otsusega. Lisaks sellele nõudis Laar Kanniku ja Kama valitsusest lahkumist.

ERSP otsustas samuti ära oodata, kuni Isamaa oma siseküsimused suurtkogul ära klaarib. Ka Andi Meister loobus Kanniku-Kama sepitsustega kaasa mängimast ning kirjutas 19. mail 1994 alla ERSP ministrite ühisavaldusele, milles teatati otsusest jätkata tegevust praeguse valitsuse koosseisus koalitsioonikokkuleppe alusel.⁷⁰

Isamaa sisekriisi aegu hakkas koos käima “väike koalitsioon”, kuhu kuulusid peale Isamaa kõik teised valitsusliidu liikmed. Nende kokkusaamiste arutlusteemaks oli vähemusvalitsuse moodustamine ilma Isamaata, kuhu oleks kaasatud sõltumatuid Riigikogu liikmeid. “Väike

⁶⁹ Postimees 19.V 1994.

⁷⁰ ERAF, f 9601, n 1, s 52.

koalitsioon” arutas ka peaministrikandidaate. Aktiivselt ilmutas valmidust asuda valitsuse etteotsa Isamaast eemaldunud Riigikogu esimees Ülo Nugis, kes oma sõnul oli valmis end riigile kriitilisel hetkel ohverdama, lubades valitsust juhtida kõva käega “nagu suurt tehast”. Ehkki Nugis toetasid maakeskerakondlased, spiiker “väikese koalitsiooni” toetust siiski ei pälvinud. Seejärel otsustati peamiselt liberaaldemokraatide initsiatiivil pakkuda omapoolseks peaministri kandidaadiks ERSP esimees Tunne Kelam. Vaevalt et ettevaatlik Kelam sellest ettepanekust vaimustatud oli. Ent otseseid vastuväiteid ta ka ei esitanud, ilmselt lootes, et eelseisval Isamaa suurokogul tuleb selline lahendus, mille puhul ei pea ta turvalisest Riigikogu aseesimehe ametist loobuma ning võtma enda kanda kogu vastutuse Laari valitsuse poolt tehtu ja tegematajätmatu eest. Seevastu Jüri Adams andis korduvalt mõista, et tal ei ole midagi peaministri portfelli vastu. Kuid tema kandidatuuri ei võetud “väikeses koalitsioonis” isegi kõne alla.

23. mail 1994 vabastas president Meri peaminister Laari ettepanekul ametist justiitsminister Kama ja kaitseminister Kanniku. 2. juunil nimetas president ametisse uue justiitsministri, õigusabifirma Concordia juhataja advokaat Urmas Arumäe.

Traditsiooniliselt tekkis raskusi kaitseministri leidmisega ning seekord oli hädas Isamaa. Ühe kandidaadina kerkis esile enda ERSP-liikmelisuse peatanud kaitseväe leitnant Raul Öpik. Puri- ja mootorlennukitega hobi korras lendamist harrastav Öpik oli lõpetanud TRÜ bioloogia erialal ja töötanud Tallinnas bioloogiaõpetajana. 1993. aastal oli ta Rootsis Södertäljes lõpetanud ÜRO rahuvalvejõudude staabiohvitseride kursused ja läbi teinud õppepraktika ÜRO rahuvalvejõudude koosseisus Horvaatias.

ERSP Öpiku kandidatuuri ei toetanud. Nagu Avo Kiire puhul, peeti ka Öpikut poliitiliselt liiga kogenematuks ja kaheldi tema võimetes juhtida poliitiliselt äärmiselt sensitiivset ministeeriumi, nagu seda oli lühikese aja jooksul kolm ministrit üle elama pidanud kaitseministeerium. Samuti oli ERSP-lastel veel hästi meeles, et ERSP sisekriisi aegu oli Öpiku sümpaatia kuulunud Ermi ja Villi tiivale.

Pärast pikki otsinguid esitati kaitseministri kandidaadiks endine Võru linnapea ja viimase ülemnõukogu riigikaitsekomisjoni esimees Enn Tupp, kelle president Meri nimetas ametisse 28. juunil 1994.

11. juunil 1994 toimunud Isamaa suurokogu lõppes Laarile oponeerivale seltskonnale fiaskoga. Kõigepealt ei suutnud rahulolematud erakonna esimehe valimistel seada Laari vastu üles ühiskandidaati. Ilmselt maksti siin lõivu liigsele enesekindlusele. Oletati, et Laari toetab üksnes käputäis endisi Kristlik-Demokraatliku Erakonna liikmeid eesotsas vendade Toivo ja

Kalle Jürgensoni ning Jaanus Betlemiga. Ometi andis 340 hääletanuist esimeses voorus 191 oma hääle Laarile. Vastaskandidaatidest sai Kaido Kama 86 ja Ülo Nugis, kellel oma sõnul pidid kindlad võiduhääled käes olema – 56 häält. Ülejäänud esimeheks pürgijad Enn Tarto ja Karin Jaani võtsid oma kandidatuuri tagasi. Seega osutus Laar valituks juba esimeses voorus.⁷¹

Suurkogult saadud mandaadiga jäi Laar peaministriks edasi. 14. juunil 1994 tegi Liberaaldemokraatlik Partei avalduse, milles teatas, et lahkub valitsusliidust ja kutsub valitsusest tagasi oma ministrid. Valitsust toetavale seisukohale jäid ERSP ja Maa-Keskerakond. Sotsiaaldemokraadid kõhklesid, ent jäid esialgu siiski veel valitsusse.

Valitsusliidu sisekriisis nägi Ants Erm suurt võimalust oma endise erakonna ründamiseks. Ermi initsiatiivil esitasid 27 Riigikogu liiget 14. juunil 1994 umbusaldusavalduse siseminister Heiki Arikese suhtes. Põhjusena esitati Arikese allkirjad dokumentidel, mille abil aktsiaselts Kalvert oli sooritanud ebaseaduslikke relvamüügitehinguid. Ka kümme Isamaa fraktsiooni liiget tegid samal päeval avalduse, milles nad väljendasid muret jätkuvate seaduserikkumiste pärast vabariigi valitsuse liikmete poolt, pidades silmas Arikese kirjalikku soovitusi politsei ameti peadirektorile Uno Ellenile kirjutada alla seadusega vastuolus olevale relvamüügi sertifikaadile.⁷²

16. juunil 1994 Riigikogus toimunud hääletusel umbusaldas Arikest 43 Riigikogu liiget, vastu oli 13, sealhulgas 8 ERSP-last. Erapooletuks jäi 5 riigikogulast. Kuigi umbusaldushääletus ei kogunud vajalikku Riigikogu koosseisu enamust (51 häält), näitasid Arikesele antud napid toetushääled, et üsna varsti tuleb asuda uut siseministrit otsima.

Isamaa sisekriisi kroonis vabariiklaste ja rahvuslike konservatiivide lahkumine Isamaast, mida Mart Laar kommenteeris kui oskamatust kaotada, lisades, et Isamaas on võtmas võimust surmainstinkt.⁷³

Juulilepped

Kogu 1994. aasta jooksul rahvusvahelisel tasandil toimunud läbirääkimised Vene vägede väljaviimiseks taasühinenud Saksamaa kõrval ka Eestist ja Lätist said Eesti jaoks lõpplahenduse juuli lõpul, mil Eesti president koos välisministriga kutsuti kiires korras Moskvasse. 27. juulil 1994 kirjutasid Vene Föderatsiooni president Boriss Jeltsin ja Eesti president Lennart Meri

⁷¹ Postimees 13.VI 1994.

⁷² Postimees 15. VI 1994.

⁷³ Postimees 27.VI 1994.

alla Eesti ja Venemaa vahelise vägede väljaviimise lepingule ning Eesti-Vene lepingule sõjaväepensionäride sotsiaalsete garantiide kohta. Esimese leppe kohaselt kohustus Venemaa oma väed Eestist välja viima 31. augustiks 1994. Eestile tunduvalt saatuslikuma tähendusega aga oli teine leping, mille kohaselt said Vene sõjaväepensionärid ja nende pereliikmed Eesti Vabariigilt elamisloa. Selleks piisas neil vaid kirjaliku taotluse esitamisest. Lepingu kohaselt võis Eesti valitsus siiski elamisloa andmisest põhjendatult keelduda, kui see ohustab Eesti julgeolekut. Elamislubade väljaandmisega tegeleva valitsuskomisjoni töös nähti ette kutsuda osalema ka OSCE esindajad. Lepingu järgi pidi Venemaa andma 30 päeva jooksul Eestile üle sõjaväepensionäride nimekirja. Veel nägi leping ette garantiid, et sõjaväepensionärid saavad rahvakapitali obligatsioonide väljaandmisel arvestada aastaid sõjaväeteenistuses. See säte läks juba otseselt vastuollu Eesti seadustega.

Need Moskvas sõlmitud lepped, mis said laiemalt tuntuks juulilepete all, olid tegelikult president Meri sooloesinemine, mis toimus täielikus kooskõlastamatuses valitsusega, parlamendist rääkimata. Välisminister Luik ei olnud Moskvas presidendile partneriks, vaid temale jäi sidemehe roll presidendi ja peaministri vahel, keda president siiski vaevus teavitama asjade käigust. 20. juuli 1994 Postimehes oli peaminister Laar pidanud võimatuks, et Eesti sõlmib Venemaaga sarnase lepingu, mille mõni aeg var- em oli sõlminud Läti. Teatavasti jättis Vene-Läti leping mitmeks aastaks Venemaa käsutusse Skrunda radarijaama. Samuti lubas leping jääda Lätisse Vene sõjaväepensionäridel. 26. juuli 1994 Postimehes avaldatud meelde- tuletuse peale, mida president Meri ütles välismaa diplomaatidele Vene sõjaväepensionäride Eestisse jäämise kohta, vastas Laar sama lehe veergu- del, et hiljem öeldi selle kohta selgelt välja Eesti Vabariigi ametlik seis- koht, mis välistas võimaluse, et pärast Moskva kohtumist on kõigil Vene sõjaväepensionäridel vaba luba jääda Eestisse. "Võin valitsuse nimel kinni- tada, et meie seisukoht ei ole muutunud. Vene sõjaväepensionäride küsi- mus tuleb lahendada Eesti olemasolevaist seadustest lähtudes," märkis Laar. Paraku tuli peaministril selgi korral oma sõnu süüa.

Mõnes mõttes meenutab juulilepete sõlmimisega seonduv 1939. aasta baaside lepingu sõlmimise kulgu, kus samuti oli asjasse pühendatud üksnes kitsas ring poliitikuid. Ning nii nagu Stalin ja Molotov olid dikteerinud oma tingimusi välisminister Selterile ning president Pätsile, oli Jeltsinil võrdle- misi lihtne president Meri nurka ajada, et Eestile peale suruda tema riikluse seisukohalt viitsütikuga miini kujutavat sõjaväepensionäride lepingut. Võt- tes arvesse 1992. aasta presidendivalimiste aegu välja toodud süüdistusi president Meri KGB-mineviku kohta, pole välistatud, et tema suhtes võidi

Moskvas kasutada ka sellelaadilisi mõjutusvahendeid.

Teravalt kritiseeris juulileppeid 27. juuli 1994 Postimehe juhtkirjas ajakirjanik Aivar Jarne. Alustuseks tõi ta ära Jeltsini pressiesindaja Kostikovi sõnad, kes ütles ajakirjanikele, et Venemaa presidendil õnnestus Merile selgitada "Venemaa positsioonide õiglust ja humaansust". Ka Jeltsin ise lausus lühikesel improviseeritud pressikonverentsil tähendusrikkalt: "See on meie võit." Edasi jätkas Jarne sama teravas toonis: "Ükskõik, kelle võit see on, kuid Eesti võit see ei ole. Praegu pole küll veel täpselt teada, mis vahenditega Jeltsin Meri nurka surus, kuid nurka ta ometi suruti. Ehk pandi Lennart Georgevitši ette lauale KGB dokumendid, mille olemasolust ta ise pole rääkinud ning millest avalikkus ei söandanud rääkida. /.../ Isegi lepinguid lugemata on selge, et Eestilt kooriti seitse nahka. Kõigepealt kirjutas president alla kahele dokumendile korraga, mille seostamist pole Eesti kunagi lubanud. Teisalt polnud Eesti üldsegi valmis andma allkirja teistele dokumentidele peale vägede väljaviimise."

Juulilepped andsid mitmele opositsioonierakonnale hea võimaluse valitsuse kritiseerimiseks. Valitsusliidu sees väljendas kõige selgemalt oma nõrdimust lepete suhtes ERSP. 28. juulil 1994 tegi erakonna juhatus avalduse, milles kinnitas, et ERSP ei tagane oma seisukohast, et valdav enamik endise Nõukogude armee eruohtitsere peab Eestist lahkuma, kuna nende jätkuv kohalviibimine kujutab endast põhimõttelist ohtu Eesti riigi julgeolekule. Vene vägede väljaviimist käsitleva lepingu kohta öeldi avalduses, et see on nihe ummikseisus, mida saab vaid tervitada ning et Eesti vabamine 1. septembriks võõrriigi mündris relvakandjaist on nii rahvuslike jõudude kui ka meie välismaa sõprade ühine võit. Avalduses rõhutati, et Eesti-Vene suhete täielikuks normaliseerimiseks on vajalik, et Venemaa valitsus annaks oma hinnangu Eesti okupeerimisele 1940. aastal. Selline hinnang koos Tartu rahu põhimõtete tunnustamisega saab olla aluseks edasistele läbirääkimistele.⁷⁴

16. augusti 1994 Päevalehes oli Viktor Niitsoo avaldanud arvamust, et Riigikogul ei tasuks neid leppeid ratifitseerida. Niitsoo märkis, et need lepped ei ole kooskõlas Eesti seadustega ning rahvusvaheliste tavade vastaselt kirjutati alla üksnes ühes keeles koostatud tekstidele. Niitsoo soovitas õpust võtta venelaste sajanditepikkusest taktikast, mille kohaselt kokkulepetesse tuleb alati suhtuda kui ajutistesse ja tulevikus muudetavatesse. Samas nimetas Jüri Adams presidendi tegevust Eesti riigile kahjulikuks ja kutsus väliminister Luike tagasi astuma. Edaspidi näeme, et vaevalt mõni kuu hiljem tuli Adamsil Andres Tarandi "jõulurahu valitsuses" Jüri Luigega käsi-

⁷⁴ Päevaleht 29.VII 1994.

käes töötada.

Juulilepped olid peamiseks kõneaineks ka 20. augustil 1994 Plistveres toimunud ERSP volikogu istungil. Selles küsimuses tegi ettekande Tunne Kelam, kes koos abikaasa Mari-Ann Rikkeniga jäid ainsateks leppeid õigustada püüdvateks volikogu liikmeteks. Kelam mõõnis, et poliitilise parteina need lepingud ERSP-d ei rahulda. Ta püstitas küsimuse, kas see oli kapitulatsioon või mitte, ning väitis, et Meri ja Luik tegid parima, mis nad suutsid. Kelami sõnul oli Eesti poole seisukoht keskenduda põhilisele, st et Vene sõjavägi kuidagi maalt välja saada, et keskmist eestlast Vene sõjaväepensionärid ei häiri ja nende Eestisse jäämise vastu sõdimine võib nõrgendada ERSP positsiooni. Kelam avaldas arvamust, et Riigikogul ei ole vaja ratifitseerimisega kiirustada ja et Vene sõjaväepensionärid peavad ise tõestama oma ohutust Eestile.⁷⁵

Ülejäänud volikogu liikmed Kelami seisukohtadega ei nõustunud. Andres Mäe luges ette Tartu piirkonna poolt koostatud volikogu otsuse eelnõu, milles kutsuti ERSP ministreid ja Riigikogu liikmeid avaldama umbusaldust välisminister Jüri Luigele. Andi Meister ja Andres Mihkels panid ette mitte ratifitseerida juulileppeid Riigikogus. Jüri Adams iseloomustas lepinguid kui küündimatuid ja soovitas Riigikogu ERSP fraktsiooni liikmeil mitte hääletada nende ratifitseerimise poolt. Volikogu võttis Kelami ja Allan Lahi soovitusel vastu otsuse mitte avaldada selget arvamust kuni 31. augustini.⁷⁶

Juulilepete küsimus võeti uuesti päevakorda 22. oktoobril toimunud volikogu istungil. Seekord võeti vastu otsus, mille kohaselt ERSP volikogu soovitas Riigikogu ERSP saadikurühmal hääletada Riigikogus Vene Föderatsiooni relvajõudude Eesti Vabariigi territooriumilt väljaviimise lepingu ja Vene relvajõudude pensionäride sotsiaalsete tagatiste kokkuleppe ratifitseerimise vastu, kuna need on vastuolus Eesti seaduste, riiklike ja rahvuslike huvidega.⁷⁷ Rahvastikuminister Peeter Olesk omakorda ei pooldanud juulilepete tekstide sõna-sõnalist ratifitseerimist, vaid avaldas arvamust, et Riigikogu võiks erusõjaväelaste lepingu ratifitseerida muudatustega.⁷⁸

Umbusaldusavaldus Mart Laarile

Järjekordse valitsuskriisi vallandas nn rublaskandaal. Nädalapäevad enne

⁷⁵ ERAF, f 9601, n 1, s 25.

⁷⁶ Samas.

⁷⁷ Samas.

⁷⁸ Päevaleht 22.VIII 1992.

Vene vägede väljaviimise lõpptärminit lekitati Koonderakonna juhtliikmete kaudu ajakirjandusse info selle kohta, et Laari valitsus oli 1992. aasta raha-reformi käigus kokkukogutud 2,264 miljardi rubla 1,92 miljoni USA dollari eest maha müünud, ehkki tollase peaministri Tiit Vähi poolt Vene ametikaaslase Jegor Gaidariga sõlmitud lepingu kohaselt kuulusid rublad üleandmisele Vene valitsusele. Seejuures ei täitnud Vene pool kohustust korraldada rublamassi äravedu Eestist ning "lepalehed" jäid vedelema Eesti Panga keldrisse, kuni need Isamaaga tihedalt seotud aktsiaselts Maagi omanike Marek Strandbergi ja Agu Kivimägi vahendusel müüdi Tšetšeeniale.

Tähelepanu äratav rublaskandaali käivitamise ajastatus, mille eesmärgiks näis olevat kutsuda esile Venemaa raevukas reaktsioon Eesti suhtes. On alust arvata, et rublaskandaali lõkkelepuhujad arvestasid võimalusega, et Venemaa peatab oma vägede väljaviimise Eestist, mis oleks seadnud valitsuse ja presidendi väga raskesse olukorda. Kui lähtuda küsimusest *qui bene*, ei saa välistada võimalust, et tegutseti Venemaa näpunäidetel ja huvides. Sellises situatsioonis oli peaminister Laar sunnitud rublatingut eitama ning see riiklikest huvidest tingitud hädavale maksis talle peaministri koha.

Õnneks ei sündinud sellest paljastusest Eesti jaoks midagi saatuslikku – Vene väed viidi ikkagi välja. Ent suures osas rublaskandaal siiski täitis selle kavandajate poolt seatud eesmärgid. Nimelt nõudsid valitsusliitu kuuluvad Sotsiaaldemokraatlik Partei ja Maa-Keskerakond 6. septembril 1994 tehtud avalduses, et valitsusel, eesotsas peaminister Mart Laariga, oleks õigem tagasi astuda ning anda Riigikogule võimalus moodustada uus valitsus. Põhjjustena nimetati Riigikogu enamuse toetuse puudumist valitsuse eelnõudele, samuti seda, et Isamaa juhid on võtnud valitsust ja koalitsiooni-partnereid teavitamata vastu otsuseid riigi vara kasutamise kohta.⁷⁹

ERSP selle aktsiooniga kaasa ei läinud ning pidas vajalikuks jätkata koostööd Isamaaga. Kuna erakond oli võtnud sihiks minna 1995. aasta Riigikogu valimistele liidus Isamaaga, oli ERSP jaoks ebamugav end oma tulevasele liitlasele vastandada. ERSP jaoks oli valimisliidu sõlmimine eksistentsiaalne küsimus, kuna üksi kandideerides oleks valimiskünnis jäänud kindlasti ületamata.

Samal ajal ei suudetud "väikese koalitsiooni" seest kuidagi leida sobivat uue peaministri kandidaati. Liberaaldemokraatide poolt välja pakutud Tunne Kelami kandidatuuri ei toetanud ERSP ega soovinud seda ka Kelam ise. Jüri Adamsit, kes oli asunud tegema peaministriks saamiseks tõsist lo-

⁷⁹ Postimees 15.VIII 1994.

bitööd, ei võtnud keegi tõsiselt. Vahepeal kõne all olnud Marju Lauristin aga oli valitsusjuhina ERSP jaoks põhimõtteliselt vastuvõetamatu. Nii nagu teised erakonnad, ei pooldanud ka ERSP Riigikogu erakorraliste valimiste korraldamist, kuna need oleksid tähendanud valitsuskoalitsiooni erakondade jaoks hävitavat kaotust.

ERSP juhatus ja Riigikogu fraktsioon tegid 7. septembril 1994 avalduse, milles pidasid vajalikuks jätkata koostööd Isamaaga valitsuskoalitsioonis. Avalduses rõhutati, et praegune valitsusliit võib edasi töötada sõltumata peaministri isikust. Esmatähtis on jätkata 1992. aasta sügisel alustatud majanduslike ümberkorralduste võimalikult tulemuslikku elluviimist ning kanda endale võetud vastutust kuni järgmiste korraliste valimisteni. Ainult sellel taustal peeti võimalikuks lahendada ka peaministri isiku küsimus. Rublatehinguga seonduvalt oli ERSP seisukohal, et tuleb esitada kõik selle operatsiooniga seotud asjaolud Riigikogu, valitsuse ja Eesti Panga nõukogu liikmetele ning riigikontrollile.⁸⁰

Maa-Keskerakonna ministrid Liia Hänni ja Jaan Leetsaar otsustasid jätkata tööd valitsuses, kuigi EMKE Keskvolikogu leidis, et peaminister peab siiski vahetuma. Sotsiaaldemokraadid aga jäid oma otsusele kindlaks ning 20. septembril 1994 vabastas president Meri ametist sotsiaalminister Marju Lauristini, nimetades samal päeval tema asemele liberaaldemokraat Toomas Vilosiuse. See oli tüüpiliselt Lauristinile omane käitumine, hüpata kriitilisel hetkel teise paati. Mõni aasta varem oli ta analoogiliselt löönud lahku Edgar Savisaarest, kutsudes sellega esile Savisaare valitsuse tagasiastumise. Mart Laar põhjendas 14. septembri 1994 Eesti Aja usutluses Lauristini tagasiastumist sellega, et mõned inimesed peaministri tollasest tagakambriseliskonnast teadsid rublamüügitehingust enam kui valitsusse kuuluv Lauristin. Vaatamata sotsiaaldemokraatide lahkumisele valitsusest jäi nende ridadesse kuuluv riigisekretär Ülo Kaevats ametisse edasi.

Peaminister Laar ise tagasi astuda ei kavatsenud, sest oli sidunud oma võimaliku tagasiastumise küsimuse Isamaa volikogu otsusega. 9. septembril 1994 toimunud volikogu otsustas, et Laar peab jätkama valitsusjuhina. Isamaa volikogu otsuse najal ja ERSP toetusel ametisse jäämine oli Laari jaoks Pyrrhose võit, mis paraku osutus väga lühiajaliseks. Vahepeal oli Riigikogu fraktsioonide vahel (v.a Isamaa ja ERSP, kelle esindajaid sellele ühishõupidamisele ei kutsutud), saavutatud kokkulepe umbusalduse avaldamiseks peaminister Mart Laarile.

Laari tagandamise initsiaatoriks oli Rojalistliku partei "maamarssal" Kalle Kulbok, kes varem oli kuulsaks saanud Tartu linnapea Toomas

⁸⁰ Postimees 8.IX 1994.

Mendelsoni ametist kangutamise algatajana. 22. septembril 1994 tegi Kulbok avalduse, mille kohaselt Laari anti 72 tundi aega tagasiastumiseks. Loomulikult ei saanud Laar anda järele Riigikogu klouni mainega Kulboki nõudmistele. Et umbusaldusavalduse eelnõule oli allkirja andnud 58 Riigikogu liiget nii valitsusliidust kui ka opositsioonist, oli tulemus ette ära otsustatud. Eelnõus põhjendati usalduse kadumist peaministri vastu ebakorrekte riigiasjade ajamise, ebaseaduslikult garanteeritud *Lekto* laenu, Eestile kahjulikuks osutunud relvade ostuga Iisraelilt, Vene rublade mahamüümise ja paljude muude üleastumistega. 26. septembril 1994 Riigikogus toimunud hääletusel oli Laari umbusaldamise poolt 60 riigikogulast. Vastu oli 27 peamiselt ERSP ja Isamaa (v.a Aivar Kala) saadikurühmade liiget ning mõõdukad Jaak Herodes, Toivo Jullinen, Vambo Kaal, Valve Kirsipuu, Uno Mereste ja Aldo Tamm. Veel hääletasid Laari umbusaldamise vastu sõltumatud Kalju Pöldvere, Toivo Uustalo ja Paul-Olev Mõtsküla. Nemad soovisid Laari jätkamist mitte sümpaatiast peaministri vastu, vaid eelkõige kartusest ennetähtaegsete valimiste ees, kuna neil oli vähe väljavaateid osutada Riigikogusse tagasi valituks. Mart Laar oli sunnitud tagasi astuma.

“Jõulurahu valitsuse” moodustamine

Kõigi nende sisepoliitiliste vapustuste krooniks tabas taasiseseisvunud Eesti rahvast õöl vastu 29. septembrit 1994 viimase aja suurim katastroof – uppus reisiparvlaev *Estonia*. Külma haua leidis ligikaudu tuhat selle pardal olnud reisijat ja meeskonnaliiget, sealhulgas üle kolmesaja Eesti elaniku. *Estonia* hukku uuriva komisjoni etteotsa määrati teede- ja sideminister Andi Meister.

Läänemeresel toimunud tragöödiALE vaatamata pidi elu edasi minema. Põhiseadus nägi ette, et umbusaldatud peaministriga astub tagasi kogu valitsus. Umbusaldajad olid põhieesmärgi – Laari tagasiastumine – saavutanud, paraku puudus neil endil jõud uue valitsuse moodustamiseks. Seega võis valitsus ilma Laarita rahulikult edasi ametisse jääda. Ametist tuli lahkuda üksnes end ebaseadusliku relvamüügiga kompromiteerinud siseminister Arikesel, kellel seisis ees kohtutee. Seega tuli kriisis viskleval valitusskoalitsioonil leida Riigikogu enamusele vastuvõetav peaministri kandidaat. Selleks värvati Eesti Panga president Siim Kallas, kellele see oli juba teine üritus asuda peaministri ametisse. Ent nagu 1991. aastal, ei olnud ka seekord Kallasele määratud saada valitsusjuhiks.

13. septembril 1994 esitas Kallas Riigikogus ettekande tulevase valitsuse moodustamise põhimõtetest. Kallas vajas ametisse nimetamiseks lihthäälteenamust, ent ometi vajutas kohalolnud 100-st Riigikogu liikmest 55

punasele nupule. Kallase toetajaid oli 40: Isamaa, ERSP, liberaalidemokraadid, 7 Mõõdukate fraktsiooni liiget (Herodes, Jullinen, Kaal, Kirsipuu, Mereste, Lauristin, Tamm), Ülo Vooglaid Koonderakonna Ühendusest, Avo Kiir, Kalju Põldvere, Jaanus Raidal ja Toivo Uustalo Sõltumatute fraktsioonist, Kalev Kukk Keskfraktsioonist, Ignar Fjuk Vabade Demokraatide fraktsioonist ning saadikurühmaväline Paul-Olev Mõtsküla. Ei hääletanud kuningriiklane Lembits Küüts, spiiker Ülo Nugis ja parempoolne Mart Nutt.

Kallase läbikukkumine tulenes ühelt poolt sellest, et Isamaast suure tüliga minema kõndinud ja Riigikogus Parempoolsete fraktsiooni moodustanud Laarile oponeerijad pidasid Eesti Panga presidenti liialt seotuks Isamaaga. Selliseid plusspunkte oma endisele partnerile ei saanud vastlahutanute kombel kiusu ajavad vabariiklased ja konservatiivid kuidagi anda. Teiselt poolt oli Kallase ülesseadjal olnud kokkulepe Keskfraktsiooniga, et ka nemad toetavad Kallase kandidatuuri. Paraku tuli Savisaarega sobingu sooritanutel järjekordselt veenduda, et Edgaril on tihtilugu kombeks partneritel tool alt ära tõmmata.

Kuna keegi Riigikogus esindatud jõududest ei olnud ennetähtaegsetest valimistest huvitatud, asuti järjekordselt uut valitsusjuhti otsima. Riigikogu teise katsena seati üles keskkonnaminister Andres Tarandi kandidatuur. Et see tõepoolest oli hädalahend, näitab seegi, et Tarandit tituleeriti 28. oktoobri 1993 Eesti Ekspressis kui "viimase häda kandidaati". Siiski näis seni tähelepanematult keskkonnaministrina toimetanud Tarand olevat sobiv persoon "jõulurahu valitsuse" etteotsa asumiseks. Seda kinnitas ka Tarandi väide, et ta ei kavatsenud tulevases valitsuses teha suuri muudatusi. Küll aga esitati mitme poliitilise jõu poolt siseminister Arikese, justiitsminister Arumäe, portfelli reformiministri Hänni ja põllumajandusminister Leetsaare väljavahetamise nõue. "Jõulurahu valitsuse" moodustamist raskendas veel Isamaa ja parempoolsete leppimatu vastasseis. Parempoolsed ajasid aktiivset kuluaaripoliitikat, et jätta Isamaa üldse uuest valitsuskoalitsioonist välja. Vastukaaluks tegid ERSP ja Isamaa avalduse, et valitsuses osaletakse või sellest lahkutakse ühiselt, mispeale parempoolsed pidid selle nõude tagasi võtma, sest ilma ERSP osaluseta poleks valitsusliidu loomisest midagi välja tulnud.

President esitas 20. oktoobril 1994 Tarandi peaministri kandidaadiks. Riigikogus sai Tarand võrdlemisi suure toetuse osaliseks. Poolthääli kogunes 63 ja vastu hääletas mingil isiklikul põhjusel vaid Katrin Linde. Erapooletuks jäi 15 ja 14 riigikogulast ei hääletanud. Tarandi puhul kordus aja-loost tuntud situatsioon, kus esile tõusevad mitte need, kellel on kõige enam poolehoidjaid, vaid need, kellel on kõige vähem vaenlasi. Tavaliselt

seatakse sel juhul etteotsa võrdlemisi tagasihoidlike ambitsioonidega või oma plaane osavalt varjav isik. Sellises valikus nähakse ajutist varianti, ent tihti annavad need valikud pikaajalise tulemuse. Analoogiliselt sai Savisaare tagasiastumise järel üleminekuperioodi peaministriks Tiit Vähi, keda tollal võeti kui ajutist lahendust. Ent peaministriks oleku 8 kuu jooksul kogus Vähi tugeva poliitilise kapitali, millest piisas, et saada pärast 1995. aasta Riigikogu valimisi uuesti peaministriks. Samaviisi pälvis ka Tarand oma lühiajalise valitsusjuhi ametis oldud aja jooksul erakordse populaarsuse, mille tulemuseks oli väga suur tema poolt antud häälte arv 1995. aasta valimistel. Vaid tänu Tarandi poolt antud suurele häälte arvule suutsid Mõõdukad napilt ületada Riigikogu 5%-lise valimiskünnise ja vältida poliitilisse perifeeriasse langemist.

Mitte usaldades suusõnalisi kokkuleppeid, esitasid ERSP ja Isamaa peaministri kandidaadile allkirjastamiseks seisukohad ametisse astuva valitsuse tegevuskava kohta. Selles osutati vajadusele jätkata senist reformikurssi ja tasakaalustatud riigieelarve poliitikat, mitte teha lisakulutusi ebarentaablite ettevõtete ja pankade päästmiseks ning välistada krooni kattevara ohtu sattumine. Edasi rõhutati vajadust võtta vastu kaubandusseadustik, kaubandusregistri seadus ja nende rakendamise seadused. Samuti nõuti, et valitsus võtaks asjaomaste ministrite (majandus, reform) ettepanekul vastu otsused, mis tagavad omandireformi, sh erastamise tasakaalustatud ja kiire arengu. Valitsusk koalitsioonile tehti ülesandeks taotleda Euroopa Liiduga sõlmitud vabakaubanduslepingu kiiret ratifitseerimist veel käesoleva aasta jooksul. Eesti siseturgu reguleerivad seadused pidid olema vastavuses Eesti poolt endale võetud rahvusvaheliste kohustustega. Valitsust kohustati jätkama senist kodakondsuspoliitikat ning kooskõlastama juhtkonnamuudatusi Kodakondsus- ja Migratsiooniametis, samuti teiste riiklike ametite juhtkonnas, kõigi valitsuses olevate poolte vahel. Valitsuse liikmed pidid kandma vastutust, et neile alluvad ametnikud hoiduksid poliitilistest avaldustest ning järgiksid valitsuse poliitikat. Põllumajandusministeeriumi juhtimises ja tööstiilis tuli teha olulisi muudatusi. Valitsust kohustati toetama ka Setu maakonna moodustamist Värska, Mikitamäe ja Meremäe valla baasil. Sotsiaalpoliitika teostamisel nähti ette lähtumist valitsuse käesoleva aasta eelarvest ja järgmise aasta eelarve võimalustest.⁸¹ Nendele ettepanekutele andis Tarand ilma pikemata oma allkirja.

Ministritest kaotasid portfelli siseminister Arike (Tarand: "Vastu tulles Riigikogu fraktsioonide üldisele soovile, on Heiki Arikese jäämine oma praegusele kohale väga ebatõenäoline." – Päevaleht 1.IX 1994), justiitsmi-

⁸¹ Postimees 4.IX 1994.

nister Arumäe ja põllumajandusminister Leetsaar. Siseministritega saadud kibedatest kogemustest hellaks tehtud ERSP oli avaldanud nõusoleku Arikese väljavahetamiseks ja siseministri portfelist loobumiseks, juhul kui koalitsioonipartnerite poolt leitakse vääriline asendus.

Parempoolsed nõudsid ka majandusminister Toivo Jürgensoni ametist lahkumist tema väidetava seotuse pärast Maksumaksjate Ühinguga. Kuid siin oli Tarand kõigutamatu ja Jürgenson jäi ametisse. Oleks olnud võimalik ka justiitsministri ametisse jäämine, ent Arumäe keeldus sellest ja soovitas seda kohta Isamaa usaldusväärsele koalitsioonipartnerile. Nii sai justiitsministriks Riigikogu õiguskaitsse komisjoni esimees Jüri Adams. Portfelli rahvastikuminister Peeter Oleskist sai Paul-Eerik Rummo asemel kultuuri- ja haridusminister.

Isamaa oli kategooriliselt vastu parempoolsete juhtfiguuride Indrek Kanniku, Illar Hallaste ja Kaido Kama valitsusse kaasamisele. Kama suhtes tuli siiski järele anda, sest vastasel korral oleks parempoolsed opositsiooni kolinud ja muutnud sel viisil valitsuse teovõimetuks vähemusvalitsuseks. Kamale pakuti ebapopulaarset ja poliitilise tuleviku suhtes väga riskantset siseministri kohta. Nii mõnigi hellitas salamisi lootusi, et Kama nagu tema eelkäijadki kukub selles ametis läbi. Võimaliku siseministri kandidaadina oli arutlusel ka Jüri Adamsi kandidatuur, ent Adams ütles sellest pakkumisest ära. Kama aga võttis väljakutse vastu ja suutis paljude üllatuseks valitsuse kõige postsovetlikumat ministeeriumi teokalt ohjata. Nagu peaminister Tarand valitsusjuhina, kogus ka Kama siseministrina soliidse poliitilise kapitali, mille realiseeris 1995. aasta Riigikogu valimistel, kogudes üle 8000 hääle. Suuresti aitas Kama populaarsuse tõusule kaasa endise ENSV Ministrite Nõukogu esimehe Indrek Toome trellide taha toimetamine. Toome vahistati 28. novembril 1994 kaitsepolitsei poolt, tabatuna katsel anda ühele kaitsepolitseinikule 30000 krooni altkäemaksu, et see aitaks tagasi saada tema äripartnerilt Mark Rivkinilt konfiskeeritud Eesti passi.

Tarandist vakantseks jäänud keskkonnaministri portfelli päris parempoolne Vootele Hansen. Põllumajandusministriks sai maakeskerakondlane Aldo Tamm. Sotsiaaldemokraatide jaoks "tehti" portfelli regionaalministri koht, mille sai ametiühingute gelane ja Riigikogu asendusliige Eiki Nestor. Nestori toimimine ministrina pälvis tähelepanu üksnes selle poolest, et 7. detsembril 1994 rööviti tema uhiuus ametiauto Mercedes Benz 200E. Kaks venekeelset kurjategijat tõstsid ministri autojuhi autost välja ja sõitsid minema. Autot pole tänase päevani leitud.

Kokkuvõttes ERSP pigem võitis kui kaotas valitsusjuhi vahetuses

nistri oma vastu. Samuti sai ERSP Adamsi ja Oleski näol esmakordselt poliitilised ministrid, kes olid võimelised valitsuse istungil kaasa rääkima liiksaks oma ametkonda puudutavatele probleemidele ka riiklikes ja üldpoliitilistes küsimustes. Ülejäänud ERSP ministrid olid senini piirdunud valitsuses oma ministeeriumi esindamisega, mis eriti Lagle Pareki ja Heiki Arikese puhul jõudis välja isegi ministeeriumi esindamiseni erakonna ees.

Seoses Adamsi lahkumisega Riigikogust kerkis üles asendusliikme küsimus. Valimisnimekirja esimene asendusliige, ERSP endine peasekretär Robert Vill oli erakonnast välja heidetud. Seejärel oli Vill koos Ants Ermiga asutanud Rahvusliku Eduerakonna, ent üsna varsti liitunud Tiit Madissoni asutatud Eesti Rahvuslaste Keskliiduga. Ka pingereas järgmine Eve Pärnaste oli ERSP-st lahkunud ning samuti olnud üks põhitegijatest uue erakonna, Jaanus Raidali juhitud Tuleviku Eesti Erakonna, asutamisel. Alles kolmas asendusliige, Riigikogu ERSP fraktsiooni nõunik Andres Mihkels oli erakonnale truuks jäänud.

Kuna Robert Vill oli Riigikokku kandideerides esitanud oma kodakondsuse kohta valeandmeid, õnnestus teda veenda parlamenti mitte tulema. Riigikogu asendusliikmeks sai Eve Pärnaste, kes liitus Ermi ja Raidali dirigeerimisel tegutseva Sõltumatute fraktsiooniga. Samaaegselt naasis ERSP fraktsiooni sealt vahepeal lahkunud Avo Kiir, kellel olid tekkinud lahkavumused Raidaliga, ja nii säilitas fraktsioon oma suuruse.

Valimisliit Isamaaga

20. augustil 1994 oli ERSP volikogu arutanud valimisliidu sõlmimise võimalust Isamaa ja EMKE-ga ning otsustanud, et erakonna juhatus alustab selleteemalisi läbirääkimisi Isamaaga. Läbirääkimiste alustamise vastu oli 3 ja erapooletuks jäi samuti 3 volikogu liiget. Volikogu nimetas ERSP-poolsed liikmed valimisliidu juhatusse. Nendeks olid Tunne Kelam (valimisliidu juhatuse aseesimees), Viktor Niitsoo, Roman Mugur ja Rein Arjukese (asendusliikmed Jüri Adams, Arvo Pesti ja Andres Mäe).⁸²

Isamaa oli valimisliidu juhatusse delegeerinud Mart Laari (valimisliidu juhatuse esimees) Toivo Jürgensoni, Tiit Arge ja Jaanus Betlemi (asendusliikmed Tiit Sinisaar, Jaanus Reisner ja Lauri Vahtre). Ühisesse valimisprogrammi toimkonda kuulusid ERSP poolt Adams, Niitsoo ja Andres Mihkels ning Isamaast Vahtre, Betlem ja Kalle Jürgenson. Lisaks moodustati ühine finantstoimkond (ERSP – Lagle Parek, Mugur ja Pesti; Isamaa – Reisner ja Ene Olle), pressitoimkond (ERSP – Mihkels ja Ülo Stöör; Isamaa – Andres

⁸² ERAF, f 9601, n 1, s 25.

Herkel, Toomas Haug, Indrek Mustimets ja Järvi Kotkas) ning valimiskampaania toimkond (ERSP – Jüri Ruus, Epp Haabsaar, Rein Arjukese ja Mari-Ann Kelam; Isamaa – Aimar Altosaar, Matti Maasikas ja Kristjan Moora). Valimiskampaania juhiks sai Arge. Veel nimetati usaldusisikuteks finants-toimkonna juurde ERSP poolt Arjukese ja Isamaa poolt Toivo Jürgenson.⁸³

18. novembriks 1994 olid ERSP ja Isamaa töögrupid jõudnud üksmeelele ühinemislepingu teksti osas. Samal päeval kirjutasid ERSP esimees Tunne Kelam ja Isamaa esimees Mart Laar lepingule alla. Lepingu kohaselt loeti ühinemine lõpule viiduks ühise suurkogu järel, mis võtab vastu ühise põhikirja, programmi, moodustab juhtorganid ning otsustab küsimuse erakonna nimest. Lepingu kohaselt pidi ühine suurkogu kokku tulema hiljemalt ühe aasta jooksul pärast lepingu jõustamist mõlema erakonna suurkogude poolt. Kõik Isamaa ja ERSP liikmed, välja arvatud need, kes vastupidi teatavad, loetakse ühinenud erakonna liikmeks. Ühinemisperioodi kestel tuli ühendada erakondade piirkondlikud organisatsioonid.⁸⁴

Eelviimane suurkogu

Erakonna eelviimasele suurkogule oli 1022-st nimekirjas olevast liikmest kohale tulnud ainult 147 delegaati, mis näitas ERSP-lastel poliitilise aktiivsuse jätkuvat kahanemist. Näiteks 1991. aastal, mil liikmeid oli ainult 692, kogunes Tartus toimunud suurkogule 277 delegaati, mis moodustas pea-aegu poole erakonna liikmeid.⁸⁵ Aruandekõnes nimetas erakonna esimees Tunne Kelam eelnenud perioodi kaheks põhiliseks saavutuseks Nõukogude okupatsioonivägede Eestist lahkumist ning Nõukogude süsteemi kokkuvõtmisest ja omandisüsteemi põhjalikust muutumisest tingitud majanduslanguse peatumist. Esimese saavutuse puhul oli ERRSosa väga suur, kuna ERSP oli algusest peale võidelnud võõrvägedest vabanemise eest ja ERSP oli see, kes korraldas selle võitluse lõpuspurdi käesoleva aasta veebruarist kuni augustini toimunud piketi näol Vene mereväe staabi hoone ees. Kelam rõhutas, et eelseisev Riigikogu neljaaastane periood on otsustava tähtsusega, selle aja jooksul tuleb lõpule viia Eesti kujundamine seadusriigiks ja jätkata majanduse arengut senises tempos. Valitsusliidus toimunud kataklüsmidele viidates märkis Kelam, et ERSP ei ole uksepaugutajate erakond: "Meie uksepaugutajad lahkusid 1993. aastal suutmata mõista vabaduse mündi teist poolt – vastutust, millega kaasneb poliitiline professionaalsus,

⁸³ ERAF, f 9601, n 1, s 25.

⁸⁴ Samas, s 168.

⁸⁵ Samas, s 12, l 11.

valmisolek kompromissideks ideaalide ning olemasolevate vahendite ja jõuvahekordade vahel. /.../ ERSP on tõendanud ka valmisolekut kompromissideks rahvusühtsuse ja koostöö nimel.” 18. novembril 1995 Isamaaga sõlmitud valimisliidu lepingu kohta ütles Kelam, et selle aluseks on vastastikune usaldus ja koostöötahe: “Läbirääkimised kulgesid üllatavalt sujuvalt ning see on loomulik: meid lähendas üheskoos tegutsemine valitsuskriiside ajal. ERSP oli ja on usaldusväärne partner. Ta ei hüppa alt ära, ei otsi ainult omakasupüüdlikke lahendusi, vaid on valmis lepitama ja ühendama.” Lõpetuseks rõhutas Kelam, et ERSP ei lähe valimistele kaotama. Eelseisvate valimiste võtmeküsimus on, kas negatiivsed meeolud, mida on tinginud kiired reformid ning sotsiaalse ebavõrdsuse kasv, osutuvad küllaldaseks, et reforme tagasi pöörata.⁸⁶

Revisjonikomisjoni esimehe Õie-Mai Laarmani ERSP endine peasekretär Robert Vill ja Tallinna büroo juhataja Andres Arujärv olid endast maha jätnud suure segaduse erakonna majandusasjades. 20. augustil 1994 oli volikogu otsusega uueks erakonna peasekretäriks kinnitatud Tunne Kelami abi Roman Mugar. Olles varem töötanud Tartus linnavalitsuse ametnikuna ning omades seetõttu administratiivse töö kogemusi, üritas Mugar seda segadust ja võlgu likvideerida. Laarmani aruandest selgus, et 1994. aasta alguseks oli ERSP võlgu kokku 34854.25 krooni, sellest sotsiaalmaksu 3897.65, ravikindlustusmaksu 1236.35 ja telefonivõrgule 29720.20 krooni. Samuti oli segadusi erakonna varade arvelevõtmisega. Aruandest tuli ilmsiks kaks rahalise kuritarvituse juhtumit. Dokumentide kaust sisaldas väljamaksuorderi Andres Arujärve nimele summas 5836 krooni, ent orderi juures puudusid arve ja kviitung makse teostamise kohta. Tallinna büroo sekretär Hela Helinurm oli vastu võtnud telefoniarve maksmiseks 6941.10 krooni, ent jättis selle summa telefonivõrgule maksmata. Mugar saatis revisjonikomisjoni aruande koopia Arujärvele ja Helinurmele, pakudes neile võimalust raha kõrvaldamise süüdistuste tagasilükkamiseks või võlgnevuse likvideerimiseks. Tulemuseks oli Helenurme lahkumisavaldus ERSP-st. ERSP raamatupidaja Laine Tullus pani ameti maha 1. juulil 1994.⁸⁷

ERSP esimeheks valiti seekord ainsana kandideerinud Tunne Kelam. Tema poolt hääletas 135, vastu oli neli delegaati. Erakonna juhatusse valiti Jüri Adams, Mari-Ann Kelam, Andres Mäe, Viktor Niitsoo ja Riina Sui. Põhikirja kohaselt lisandusid juhatusse Riigikogu ERSP fraktsiooni esindajana Epp Haabsaar ja ERSP ministrid.

⁸⁶ *Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei kogumik 1994/1995*, lk 5-10.

⁸⁷ ERAF, f 9601, n 1, s 12, l 18.

ERSP põhikirja tehti muudatused, millega põhikiri viidi kooskõlla kahe suurkogu vahelisel ajal jõustunud mittetulundusühingute seadusega. Suurkogu kiitis heaks ka ERSP esimehe poolt allakirjutatud valimisliidu lepingu Rahvusliku Koonderakonnaga Isamaa.

Suurkogu võttis pärast Peeter Oleski ettekande ärakuulamist vastu ERSP põhiseisukohad noorsooküsimustes. Nendes väljendati erakonna tõsist muret eesti noorsoo pärast, kuna paljudes koolides kommunistlik ideoloogia oli asendunud rahvuslike aadete eitamise ja apoliitilisuse propageerimisega. Avalduses rõhutati, et kuritegevus, jõhkрус ning hoolimatus kaasinimeste ja Eesti suhtes on levinud ka noorte hulgas. Olukorra parandamiseks toodi ära rida ettepanekuid koolihariduse eestimeelsemaks muutmiseks, koolide piirkondlike iseärasuste arvestamiseks, nende osa suurendamiseks eetilise kasvatuse andmisel, rahvuslikke eesmäärke taotlevate noorsoo-organisatsioonide loomiseks, riigi poolt raha eraldamiseks noortetööks ning noorsooprobleemidega tegeleva riigiasutuse loomiseks.⁸⁸

Veel võttis suurkogu vastu Andres Mihkelsi koostatud ERSP seisukohad rahvuspoliitikast. Nendes sõnastati erakonna rahvuspoliitika põhiteesid, milleks olid Nõukogude okupatsiooni tulemusena tekkinud demograafilise situatsiooni parandamine, eestlaste osakaalu suurendamine Eestis, Eestist lahkuda soovivate välismaalaste vabatahtliku repatrieerimise või muudesse riikidesse ümberasumise soodustamine, Eestisse jäävate välismaalaste integreerimine Eesti ühiskonda, ning kirjeldati nende eesmärkide saavutamise vahendeid.

Pärnu piirkonna esimehe Riina Sui poolt esitatud eelnõu oli ainus, mis tekitas suurkogul poleemikat. Eelnõu kohustas Riigikogu ERSP fraktsiooni liikmeid tegutsema selle nimel, et võetaks vastu korruptsioonivastane seadus, nõukogude okupatsiooni ajal Eesti Vabariigi vastu tegutsenud isikute vastutuse ja vastutusest vabastamise seadus ning muudetakс ära ülemnõukogu poolt 1992. aastal vastu võetud ebaõiglane seadus Vabariigi Presidendi ja Riigikogu liikmete ametipalga, pensioni ja muude sotsiaaltagatiste kohta. Selle eelnõu vastu olid erakonna juhatuse ja Riigikogu fraktsiooni liikmed, pidades seda populistlikuks ja neis esitatud nõudmisi (v.a korruptsioonivastase seaduse vastuvõtmine) vähem kui neli kuud ametis oleva "jõulurahu valitsuse" tingimustes saavutamatuks. Ometi võeti see 50 poolt-, 34 vastu- ning 15 erapooletu häälega vastu.⁸⁹

ERSP Saaremaa piirkond väljendas rahulolematust, et fraktsioon ei suutnud läbi suruda Saaremaa maavanema ametisse Kuressaare keskkooli

⁸⁸ Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei kogumik 1994/1995, lk 24.

⁸⁹ ERAF, f 9607, n 1, s 18.

füüsikaõpetajat Indrek Peili. Paraku ei olnud erakonnal siin erilisi võimalusi, kuna tagasihoidlik ja häbeliku loomuga Peil ei suutnud ERSP koalitsioonikaaslaste ning siseminister Kama ees esinedes jätta endast teoka isiku muljet. Lõpptulemusena jätkas maavanemana endine kommunist Jüri Saar.

17. detsembril 1994 tuli kokku suurkogul valitud volikogu. Sellele esimehe valimisel kogusid senine volikogu esimees Viktor Niitsoo ja vastselt ERSP Tallinna piirkonna esimeheks valitud Riigikogu ERSP fraktsiooni nõunik Andres Mihkels võrdse arvu poolthääli. Volikogu otsustas, et Niitsoo ja Mihkels asuvad volikogu istungeid juhatama kordamööda. Volikogu aseesimeheks valiti tartlane Kaido Kalder. Erakonna peasekretäriks kinnitati taas Roman Mugur, laekuriks sai ERSP fraktsiooni juures konsultandina tegutsev Arvo Pesti.

Volikogul tekitas poleemikat ERSP valimistoimkonna poolt koostatud valimisnimekirja pingerida. See oli koostatud võttes arvesse isikute positsiooni erakonnas ja aktiivsust erakonnatöös, mille kohaselt moodustasid esikolmiku erakonnaesimees Tunne Kelam, aseesimees ja justiitsminister Jüri Adams ning teine erakonna aseesimees ja fraktsiooni esimees Viktor Niitsoo. Sellist nimekirja koostamise meetodikat kritiseerisid teravalt ERSP Pärnu piirkonna esimees Riina Sui ja vahetult enne valimisi erakonnatöös aktiivsust ilmutama hakanud Andres Mihkels, kes ei olnud rahul oma positsiooniga nimekirjas. Volikogu kiitis valdava häälteenamusega siiski heaks valimistoimkonna poolt koostatud nimekirja variandi.

Et veidigi leevendada erakonna katastroofilist majanduslikku olukorda, tegi peasekretär Mugur ettepaneku, et ERSP toel riigiametisse pääsenud maksavad erakonna kassasse igakuiselt summa, mis on seotud nende kuupalgaga. See kohustus hõlmas peamiselt Riigikogu liikmeid ja ministreid, kõrvale jäid Riigikogu kantselei töötajad, nagu fraktsiooni nõunikud, konsultant ja sekretär. Ministrid, Riigikogu esimees ja ERSP fraktsiooni esimees pidid kukrut kergendama 300, Riigikogu lihtliikmed aga 200 krooni võrra. Ainsana keeldus raha annetamast Jaak Roosaare, tuues põhjuseks, et talle ei kompenseerita kojusõitu Ühendriikidesse.

Tartu piirkonna aseesimees Kaido Kalder esitas volikogule otsuse eelnõu, mis sätestas, et ERSP valimisnimekirjas ei tohi olla isikuid, kes olnud kompartei liikmeid. Mitme sõnavõtnu arvates oli see eelnõu suunatud paari isiku (Viktor Korrovits, Andres Mihkels) vastu ning läks vastuollu erakonna põhikirjaga. Kuna põhikiri ei teinud piiranguid erakonda vastuvõtmisel endistele kompartei liikmetele, olnuks vääri kitsendada erakonnaliikmete põhikirjalisi õigusi, mille hulka kuulus ka õigus kandideerida era-

konna nimekirjas nii kohalike omavalitsuste kui ka Riigikogu valimistel.⁹⁰

Teede- ja sideminister Andi Meistri lahkumine erakonnast

1995. aasta jaanuari esimesel poolel sai avalikkusele ootamatult teatavaks, et Tarandi valitsuse ERSP-lasest teede- ja sideminister Andi Meister oli 20. detsembril 1994 esitanud avalduse ERSP-st lahkumiseks ning otsustanud Riigikogusse kandideerida parempoolsete valimisnimekirjas. Seal oli ta paigutatud 9-ndale kohale, kuna ERSP pingereas oli Meister 6-ndal, Isamaa ja ERSP Liidu ühisnimekirjas aga 17-ndal positsioonil.

Lahkumisavalduses tõi Meister esile kaks põhjust: isikliku väsimuse ning selle, et eelarve koostamisel ei leidnud tema poolt juhitud ministeeriumi taotlused piisavat toetust. 6. jaanuari 1995 Postimehele antud intervjuus väljendas ERSP esimees Tunne Kelam seda avaldust kommenteerides imestust eelkõige Meistri poolt esitatud teise põhjuse üle: "Teine põhjus tekitab hämmastust. Sest just Parempoolsed hääletasid eelarve koostamisel kõige selgemalt Meistri taotlustele vastu. Kui ta pärast seda pidas võimalikuks ühineda Parempoolsetega, tundub see motiiv kahtlasena." Samas iseloomustas Kelam teede- ja sideministrit järgmiste sõnadega: "Meister on olnud meie kõige raskemini kontakteeruv minister. Temal oli alati väga vähe võimalik tulla kas fraktsiooni või siis erakonna juhatuse koosolekule. Teda võiks iseloomustada ka kui väga selgelt ametkonnakeskset ministrit."

Kõigele vaatamata oli Meister ainuke 1992. aastal ametisse asunud ERSP minister, kes suutis ametis püsida kuni volituste lõppemiseni. Ent ministriameti lõpupäevi ei soovinud Meister enam jätkata erakonnas, mille kaudu ta oli ministriportfelli saanud. Kuigi opositsioon Meistrit eriti ei rünnanud, oli talle osaks langenud hoope valitsuskoalitsiooni seest, eelkõige Isamaa ridadest, kelle esindajad nõudsid korduvalt Meistri tagasiastumist. Huvitaval kombel olid nendeks ründajateks just hiljem Isamaast lahkunud ja Parempoolsete fraktsiooni koondunud poliitikud. Nende peamisteks süüdistusteks oli, et Meister on ekspeaminister Tiit Vähi käepikendus valitsuses ning et suuri infrastruktuuriobjekte käsutav teede- ja sideministeerium tegutseb Koonderakonna näpunäidete järgi. Nendel väidetel oli osaliselt tõepehi all, kuna teede- ja sideministeeriumis platsi puhastamisega praktiliselt ei tegeletud. Nii jätkas ministeeriumis tööd vana ametnikkond, keda halli kardinalina mõjutas pärast 1993. aasta kohalike omavalitsuste valimisi Tallinna volikogu esimeheks saanud Tiit Vähi. Kuna aga Meistril ei olnud oma töös kellelegi muule toetuda kui oma ametnikele, kujuneski välja, et

⁹⁰ ERAF, f 9601, n 1, s 25.

Meister esindas nii valitsuses kui ka erakonnas peamiselt teede- ja sidemisteeriumi seisukohti. Ei saa tähelepanuta jätta ka Meistri ja Vähi isiklikke suhteid. Oli ju ERSP liige Meister tegutsenud Vähi valitsuses peaministri abina.

Miks siis ikkagi otsustas Meister lahkuda tema kaitseks korduvalt viimasei seisnud ERSP-st ja liituda nendega, kes tema tegevust olid pidevalt kritiseerinud? Kui Meister nägi ERSP-s ja Isamaas uppuvat paati, miks ei sooritanud ta oma "meisterlikku ülejooksu" otsejones järgmiste valimiste ilmse favoriidi Koonderakonna rüppe, vaid eelistas parempoolseid, kelle valimisedu väljavaated olid juba sel ajal üsnagi küsitavad? Seletuseks võivad siin olla pikemat aega kestnud salajased läbirääkimised parempoolsete ja Koonderakonna vahel. Need läbirääkimised, mis toimusid ühelt poolt Indrek Kanniku ja Kaido Kama ning teisalt Tiit Vähi vahel, olid alanud veel enne Isamaa lõhenemist. Toona oli kõneluste teemaks Koonderakonna "mõistliku osa" kaasamine valitsusliitu. Nende kontaktide lõpptulemusena saavutati sobimus, et pärast Riigikogu valimisi moodustatakse ühine valitsus. Ilmselt selle sõnumiga ja lubadusega säilitada ministriportfell õnnestus Meister tõmmata oma leeri. ERSP-l midagi sarnast välja pakkuda ei olnud. Hetkeseisu arvestades valmistuti nelja-aastaseks perioodiks opositsioonis. Ilmselt oli ka Meistrile ülekolimine valitsusliitu kuuluvate parempoolsete ridadesse tunduvalt mugavam kui näiteks opositsioonilisse Koonderakonda.

Meister ei olnud ainuke ERSP minister, kellele parempoolsed pakkusid "täis kõhtu ja jõuluks koju" valikut. Intervjuus 9. jaanuari 1995 Postimehele tunnistas kultuuri- ja haridusminister Peeter Olesk, et tallegi tehti ettepanek ERSP-st lahkumiseks, kuid ta ei pidanud seda võimalikuks.

Lisaks Meistri lahkumisele tegi endine kaitseminister Hain Rebas avalduse, et ta ei pea end 1995. aastast alates enam ERSP liikmeks. Erinevalt Meistrist ja Oleskist ei tasu Rebase käitumise motiive otsides näha selle taga parempoolsete sepitsusi. Tunne Kelam iseloomustas Rebase lahkumist kui ERSP jaoks tüüpilist nähtust: "Tüüpilist selles mõttes, et omal ajal astuti ERSP-sse kui protestiparteisse, mis võitles rahvusliku sõltumatus eest, ja kui ERSP on püüdnud muutuda tavaliseks parteiks, on mõnel inimesel sellega kaasnenud teatud loomulik pettumus."⁹¹

Ilmselt analoogiliste küllissidetaguste mahhinatsioonide tulemusena esitas 31. jaanuaril 1995 lahkumisavalduse kaitseminister Enn Tupp, kes ühtlasi teatas oma loobumisest kandideerida Isamaa ja ERSP nimekirjas Riigikogu valimistel. Kuigi parempoolsed proovisid ka Tupe kui Isamaasse kuuluvatest ministritest nõrgima kallal hambaid, üritades teda ministritoo-

⁹¹ Postimees 6.1.1995.

lilt kangutada, jäi ta siiski ametisse kuni oma volituste lõppemiseni. Riigikogu valimistel ta aga ei kandideerinud, vaid otsustas kutselise sõjaväelase karjääri kasuks.

Kuna koalitsioonileppe kohaselt kuulus teede- ja sideministri portfelli ERSP-le, nõudsid selle juhatus ja Riigikogu fraktsioon, et erakonnast lahkunud Meister loobuks ka ministriametist. Eriarvamust väljendas üksnes Peeter Olesk, kes leidis, et see muudatus kaks kuud enne Riigikogu valimisi võiks tekitada üksnes segadust. Meister ise keeldus ministriportfelli loovutamast, väites, et tema edasine osalemine valitsuse töös on tema kolleegide ja ennekõike peaministri otsustada. Pärast seda, kui ERSP juhatus oli saatnud peaminister Tarandile avalduse vabastada Meister teede- ja sideministri ametist, edastas Meister Päevalehele teate, et "aatetruu" ERSP on püüdnud "kantida" Paldiski sadama ning Tallinna Sadama ja Eesti Raudtee kaudu märkimisväärseid summasid riigi rahakoti ja rahvustunde arvelt oma valimiskassasse, millega tema ei saanud kaasa minna.⁹²

ERSP lükkas need süüdistused tagasi. Erakonna peasekretär Mugur kinnitas, et "ERSP liikmetel ei ole olnud sidemeid nende asutustega ja me seisame neist väga kaugel." Ka Tallinna Sadama peadirektor Enn Sarap ütles uudisteagentuurile BNS Meistri vastavasisulist avaldust kommenteerides: "Olen peadirektorina töötanud kaks kuud ja selle aja jooksul ei ole keegi pöördunud minu poole palvega "kantida" raha ERSP valimiskassasse."⁹³

17. jaanuaril 1995 toimunud valitsuse pressikonverentsil tegi peaminister Tarand teatavaks oma seisukohad Andi Meistri ametisse jäämise või mittejäämise kohta: "Pidades silmas valitsuse töövõimet ning peatset Riigikogu struktuuri, mis toetub värsketele valimistulemustele, on ministrite vahetamisega seotud tehnilised kaotused poliitiliste võitudega võrreldes suuremad." 18. jaanuari Päevalehe andmetel olid peaminister ning teede- ja sideminister saavutanud kokkuleppe, et juhul kui Meister kolme nädala jooksul lahendab teatud konkreetset ülesanded oma valitsemisalas, ei pea peaminister tema tagasiastumist vajalikuks. Mis ülesanded need olid, seda Tarand ei täpsustanud.

VIII Riigikogu valimised

1995. aasta algus kulges VIII Riigikogu valimisteks valmistumise tähe all.

⁹² Päevaleht 17.I 1995.

⁹³ Samas.

⁹³ Päevaleht 1.III 1995.

ERSP läks nendele valimistele valimisliidus Isamaaga. Suuri raskusi tekkis valimisliidule nime leidmisega. Pärast piki otsinguid ei suudetud valimisliidu nimetuseks leida paremat kui erakondade nimetusi kajastav Isamaa ja ERSP Liit (I&E Liit).

Mõnda aega hellitati lootust, et valimisliidu kolmandaks osapooleks tuleb Siim Kallase juhitud Reformierakond. Juhtivate majandustegelaste poolt Liberaaldemokraatide erakonna baasil 1994. aasta lõpul moodustatud Reformierakonnast oli lühikese aja jooksul kujunenud tõusev täht Eesti poliitikataevas. 23. detsembril 1994 teatas Reformierakond, et ta ei moodusta valimisliitu Isamaa ja ERSP-ga ning läheb valimistele iseseisvalt. Ilmselt oldi oma jõus sedavõrd kindlad, et ei soovitud end siduda valitsemisega seotud ebapopulaarsete otsuste pärast vastutuse enda kanda võtnud ja see läbi madala maine pärvinud erakondadega.

13.-18. veebruarini 1995 läbi viidud EMOR-i avaliku arvamuse uuringu kohaselt oli I&E Liidu toetus kõigest 6%. Kõige populaarsem oli potentsiaalsete valijate silmis Koonderakonna, Maarahva Erakonna, Maaliidu ning Pensionäride ja Perede Liidu baasil moodustad valimisliit Koonderakonna ja Maarahva Ühendus (KMÜ) 26%-ga, kellele järgnesid Reformierakond 15, Keskerakond 13 ja Mõõdukad 7%-ga. Peale I&E Liidu ületasid napilt valimiskünnise veel parempoolsed 6%-lise toetusega.⁹⁴

Edaspidi näeme, et see enesekindlus jättis poliitiliselt kogenematud reformlased nende rahastajate suureks pettumuseks ilma nii kohast valitsuses kui ka nende liidri Siim Kallase järjekordselt peaministri portfelist. 1995. aasta Riigikogu valimistel pärvisid edu suured valimisliidud ning eelkõige Isamaa valitsuse kriitika najal oma valimiskampaania üles ehitanud KMÜ. Arvatavasti oleks Isamaast, ERSP-st ja Reformierakonnast koosnev kolmikliit suutnud valimistel saavutada suuremat edu kui Reformierakond ning Isamaa ja ERSP eraldi. Liidus esinedes oleks kolmikliidu esinumbriks olnud vaieldamatult reformierakond eesotsas oma populaarse peaministri kandidaadi Siim Kallasega. Samal ajal oleks näiteks liitu kuuluv Isamaa olnud tasakaalustavaks teguriks reformlaste üliberaalsele majanduspoliitikale ning tagatiseks Mart Laari valitsuse reformikursi jätkumisele. ERSP omakorda oleks kandnud hoolt Eesti-keskse rahvus- ja kodakondsuspoliitika jätkumise ning riigielu edasise desovetiseerimise eest.

Valimisliidu lepingu kohaselt koostati valimisnimekiri kahe kolmandiku osas Isamaa ja kolmandikuga ERSP poolt. Üleriigilise valimisnimekirja esikümnesse kuulusid esinumbrina Mart Laar, kellele järgnesid Toivo

⁹⁴ Postimees 4.III 1995

Jürgenson, Tunne Kelam, Tiit Sinissaar, Jüri Adams, Lauri Vahtre, Jaanus Betlem, Viktor Niitsoo, Tõnis Lukas ja Kalle Jürgenson. ERSP-lastest olid piirkondlikeks esinumbriteks Jüri Adams (I Tallinn: Haabersti, Põhja-Tallinn ja Kristiine), Tunne Kelam (III Tallinn: Mustamäe ja Nõmme), Peeter Olesk (Jõgeva- ja Tartumaa) ning Epp Haabsaar (Võru-, Valga- ja Põlva-maa).

Kaks päeva enne valimisi 3. märtsil 1995 avalikustas I&E Liit oma ministrikandidaadid ja pretendendid kõrgetesse riigiametitesse: peaminister – Mart Laar, Riigikogu esimees – Tunne Kelam, välisminister – Jüri Luik või Tunne Kelam, majandusminister – Toivo Jürgenson, rahandusminister – Ardo Hansson, justiitsminister – Jüri Adams või Urmas Arumäe, kultuuri- ja haridusminister – Peeter Olesk või Tõnis Lukas, kaitseminister – Enn Tupp või Jaanus Betlem, siseminister – Viktor Niitsoo või Jüri Tikk, teede- ja sideminister – Riho Sõrmus või Tiit Arge, põllumajandusminister – Kalle Jürgenson või Rein Arjukese, sotsiaalminister – Tõnu Juul või Epp Haabsaar, keskkonnaminister – Lauri Vahtre või Tiit Sinissaar.⁹⁵

Valimiskampania eelarveks planeeriti 1 miljon krooni. Sellest pidi ERSP-poolne sissemakse olema 200000 krooni, 400000 krooni jäi Isamaa kanda. ERSP-l oli suuri raskusi esimese sissemakse summas 50000 krooni kokkusaamisega. Pärast mitmeid tulutuid pingutusi õnnestus see raha siiski saada ERSP liikmetest ettevõtjatelt. Isamaa-poolse panuse suuruse kohta siinkirjutajal andmed puuduvad. Ülejäänud valimiskampania raha hankis valimisliidu majandustoimkond.*

17. jaanuaril alustas I&E Liit Tallinna Lillepaviljonis oma valimiskampaniat. Kampaniapäeva algus ajastati tõnisepäevale, sest vanarahva kalendri kohaselt murdub sel päeval talve selgroog. Valimisloosungiks võeti *Tuli ei kustu*, valimisplakatiks kunstnik Jüri Arraku maali *Püha Jüri võitlus lohega* motiiv. Valimisliidu tunnusmeloodiaks oli ERSP liikme Tõnis Mägi laulu *Koit* meloodia. Valimisprogrammi deviisiks oli *Valik mõtlevale inimesele*. Teleklipp oli retrospektiivne, kujutades must-valgena Vene vägede

⁹⁵ Postimees 4.III 1995.

* I&E Liit deklareeris 11.aprillil 1995 Vabariigi Valimiskomisjonile valimiskampania kuludeks 1227650 krooni. Eestis tegutsevatelt erakapitalil põhinevatelt ettevõtetelt laekus valimisliidu arvele 440000 krooni, kandidaatidelt laekus 187650 krooni. Suurimad toetajad olid AS Norma, AS Autokütus ja AS Alexela. Erasisikutest tegi suurima annetuse Erik Heine. (Postimees 12.IV 1995) Võrdluseks olgu ära toodud ka teiste erakondade valimistulemused. Reformierakonna poolt deklareeritud summa 2319055 krooni ja 65 senti jääb ilmselt tugevalt alla oravapartei suurejooneliseks valimisreklaamiks tehtud tegelikele kulutustele. Samad sõnad kehtivad ilmselt ka Keskerakonna 932500, Mõõdukate 845250, Tuleviku Eesti Erakonna 5906632, Meie Kodu on Eestimaa 576000, KMÜ 476435 krooni ning eriti Vabariiklaste ja Konservatiivide 201144 ja Rahvuslaste Keskliidu 175000 krooni kohta. (Postimees 18.IV 1995)

marssimist ja intrite meelevaldusi ning värvilisena Eesti elu edenemist pärast mõlemast kurjast jõust vabanemist.

On üldtuntud tõde, et järgmiseks sõjaks valmistatakse eelmises sõjas omandatud kogemuste varal. See tarkus kehtis ka I&E Liidu puhul 1995. aasta Riigikogu valimisteks valmistumisel. Vabadusvõitluse motiiv valimisloosungina 1995. aastal enam edu ei toonud. Sama pidi kogema ka Keskerakond, kelle valimiskampaania oli üles ehitatud laulva revolutsiooni aegsete sündmuste kajastamisele, saavutades oodatust tunduvalt nõrgema valimistulemuse. Samal ajal läksid valijatele tunduvalt paremini peale KMÜ kompetentsust, koostööd ja kodurahu kuulutatavad valimislubadused.

I&E Liidu valimiskampaaniale tegi karuteene kultuuri- ja haridusminister Oleski käskkiri 21. jaanuarist 1995, mille toimel asendus lõunaeelstaste telekraanil ETV/RTV pilt Kanal 2 programmiga. Tuhanded andunud Mehhiko teleseriaali *Tahmanägu* austajad jäid ilma võimalusest kaasa elada oma lemmiku tegemistele. Kuigi Olesk peatas mõni päev hiljem kuni kohtuvaidluse lõpuni oma käskkirja toime ja *Tahmanägu* tuli võrukate, valgalaste ja põlvalaste telekraanidele tagasi, oli ERSP ja Isamaa maine sealmail lõplikult rikutud. Asi läks isegi nii kaugele, et ka kohalikud omavalitsused kutsusid elanikke üles mitte hääletama Isamaa ja ERSP poolt. Eriti kannatas selletõttu valimisliidu sealne esinumber Epp Haabsaar.

I&E Liidu nõrga tulemuse põhjuseks oli kindlasti ka see, et majandusreformidest tulenenud ränga elatustaseme languse läbi elanud ja suures tööpuuduses vaevlevad Kagu-Eesti valijad tegid panuse endisele ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehele Arnold Rüütlile. KMÜ nimekirja esi- numbrina kogus Rüütel rekordilise 17189 häält. See oli hämmastav kannapööre, sest eelmistel valimistel oli sealkandis soosik olnud hoopiski USA eestlasest erukolonel Jüri Toomepuu, kelle poolt toona hääletas 16904 valijat. Ei saa aga siiski väita, et kogu Kagu-Eesti valijaskond oleks teinud kannapöörded ja asunud toetama endist kommunistliku nomenklatuuritegelast. Näiteks parempoolne Kaido Kama kogus samas valimisringkonnas 8225 häält ja osutus isikukvoodiga Riigikokku valituks.

Kuigi Isamaa ja ERSP ridades hellitati, vaatamata avaliku arvamuse uuringutest ilmnenule kesisele toetusele, lootust 12-15 mandaadile, kinnitasid valimistulemused EMOR-i uuringuid. 5. märtsi valimised võitis ülekaalukalt KMÜ, kogudes 37,23% häältest ja saades parlamendis 41 kohta. Paremuselt teise tulemuse saavutas Reformierakond (16,19% – 19 kohta), järgnesid Keskerakond (14,17% – 16 kohta), Isamaa ja ERSP Liit (7,86% – 8 kohta), Mõõdukad (5,99% – 6 kohta), vene erakondade valimisliit Meie Kodu on Eestimaa (5,87% – 6 kohta) ning üle noatera valimiskünnise üle-

tanud parempoolsed (5,0033% – 5 kohta).⁹⁶

Valimisringkondadest kogus I&E Liidu nimekiri ringkonnamandaadi üksnes traditsioonilises Isamaa kantsis Tartus, kus Riigikokku osutus valituks Eesti Rahva Muuseumi direktor Tõnis Lukas. Kuna Lukas oli üleriigilises nimekirjas üheksandal positsioonil, tõrjus ta koha võrra tahapoole temast eespool oleva Viktor Niitsoo, kes jäi Riigikogust välja. ERSP-lastest osutusid Riigikokku valituks üksnes Tunne Kelam ja Jüri Adams.

Tiit Vähi valitsuse moodustamine

Kuigi valimised oli ülekaalukalt võitnud KMÜ, ei piisanud 41 häälest veel valitsuse moodustamiseks. KMÜ-ga iga hinna eest liitu otsivad parempoolsed oma 5 häälega olukorda ei lahendanud. Katsed kaasata koalitsiooni Reformierakonda ei andnud tulemusi, sest viimased ihkasid enamat kui nende jaoks maksimumina saadaolevat välisministri portfelli Tiit Vähi valitsuskabinetis. Mõõdukad aga väljendasid selgesõnalist soovimatust minna Vähi valitsusse.

Samal ajal käisid intensiivsed läbirääkimised Reformierakonna, Keskerakonna, I&E Liidu ja Mõõdukate vahel eesmärgiga luua alternatiivse koalitsioon. Selles koalitsioonis pidi 7 ministriportfelli, sh peaministri oma, kuuluma Reformierakonnale, Keskerakond pidi saama 5, I&E Liit 2-3 ja Mõõdukad 1-2 portfelli. Alternatiivsel koalitsioonil oli Riigikogus kokku 49 häält, seega nappis enamusvalitsuse moodustamiseks 2 häält. Et aga ka vastaspoolel oli kõigest 46 häält, võis alternatiivne koalitsioon üritada vähemusvalitsuse moodustamist. Kõik sõltus vene saadikutest, kes pidid saama kaaluks.

ERSP liikmetes tekitas põhimõttelage otsus minna koalitsiooni Savisaarega suurt rahulolematust. Paraku oli selleks ajaks ERSP kui organisatsioon sügavas apaatias. ERSP koosolekud hakkasid üha enam välja nägema kui pensionäride koosviibimised, sest valdava enamiku seal osalejatest moodustasid vanemaealised erakonnaliikmed. Nende tihti sõgeda ja ebakompetentse agaruse tõttu hakkasid koosolekuid vältima nooremad erakonnaliikmed, kes seevastu võtsid meelsasti osa muudest erakonna üritustest, nagu näiteks murumängud. Oma osa selles võõrandumises mängis ka see, et valimiskampania lasus peamiselt noorte isamaalaste õlul. Vanapoolsed ERSP-lased jäeti sellest kõrvale ebapädevuse pärast, ERSP noortetöö aga oli selleks ajaks sisuliselt välja surnud.

⁹⁶ *Keda me valisime?* Toimetajad Jaan Isotamm (Akadeemia) ja Indrek Ude (Akadeemia). Tartu, 1995, lk 5.

Esimene sarveproov valimised võitnud KMÜ ja alternatiivse koalitsiooni vahel toimus Riigikogu esimehe valimistel 21. märtsil 1995. KMÜ ja Parempoolsed seadsid üles endise Riigikogu esimehe Ülo Nugise kandidatuuri. Alternatiivne koalitsioon üllatas, seades tema vastu suures poliitikas suhteliselt tundmatu tartlasest endise tippodaviskaja ja spordiarsti Toomas Savi. Riigikogu esimehe hääletus fikseeris jõuvahekordade hetkeseisu. Savi poolt hääletas 52 ja Nugise poolt 48 vastset riigikogulast. Kolm lisahäält tulid alternatiivsele koalitsioonile nähtavasti vene saadikutelt. Riigikogu aseesimeesteks valiti Edgar Savisaar ja Arnold Rüütel.

Kuigi Riigikogu esimehe valimistest oli näha, et Tiit Vähil läheb valitsuse moodustamine raskeks, kirjutas president 23. märtsil 1995 alla otsusele teha Vähile kui valimised võitnud valimisliidu liidrile ettepanek moodustada valitsus. Alternatiivset koalitsiooni see rahuldas, kuna plaaniti Vähi Riigikogus peaministri volituste andmise hääletusel läbi kukutada, et siis ise valitsus moodustada. Paraku unustati järjekordselt, et üheks osaliseks alternatiivses koalitsioonis oli Keskerakond, kelle esimehe Edgar Savisaarega kokkuleppeid sõlmides olid paljud poliitikud ennegi pika ninaga jäänud. Nii sündis seegi kord. Keskerakond jooksis viimasel hetkel üle KMÜ poolele ja sõlmis viimasega koalitsioonilepingu. Senine KMÜ liitlane parempoolsed heideti kui tarbetu kõrvale.

Vahetult enne KMÜ-ga koalitsioonileppe sõlmimist oli Savisaar alternatiivsele koalitsioonile esitanud koalitsioonileppe eelnõu, mis oli ilmselt sihilikult koostatud mitmele osapoolle vastuvõetamatuna. Eelnõus oli muu hulgas öeldud: "Valitsuskoalitsiooni kuuluvad Reformierakond, Keskerakond, Mõõdukad ning Isamaa ja ERSP Liit, keda Riigikogus esindavad vastavad fraktsioonid 49 häälega. Valitsuskoalitsiooni toetab vastavatel hääletustel valitsusvälise poliitilise rühmitusena Meie Kodu On Eestimaa fraktsioon, millel on Riigikogus 6 häält. Toetus tagatakse Reformierakonna esimehe ja Meie Kodu On Eestimaa vahelise poliitilise leppega, mis kirjutatakse alla eelnevalt käesolevale koalitsioonikokkuleppele." Ka ei olnud alternatiivse koalitsiooni liikmed nõus koalitsioonileppe eelnõus sisalduvate Keskerakonna ettepanekutega vahetada pärast valitsuse moodustamist välja suurem osa ministriumide kantslereid, maavanemaid ja suursaadikuid.⁹⁷

Kuna Keskerakonna eelnõu lükati alternatiivse koalitsiooni liikmete poolt tagasi, andis see Savisaarele vabad käed KMÜ-ga ühise valitsuse moodustamiseks. 5. aprillil 1995 andis Riigikogu 62 poolt-, 34 vastu- ja ühe erapooletu häälega Tiit Vähile volitused valitsuse moodustamiseks.

⁹⁷ Päevaleht 4.IV 1995.

I&E Liit kolis koos Reformierakonna ja Mõõdukatega opositsiooni. Ebamäärasesse olukorda jäid parempoolsed, kelle liider Ülo Nugis liitus pärast kaotust Riigikogu esimehe valimistel Koonderakonnaga.

Lõppvaatus

Kuigi pärast ebaõnnestunud Riigikogu valimisi oli selge, et ees seisab liitumine Isamaaga, jätkus erakonnasisene debatt ERSP oleviku ja tuleviku üle. 18. märtsil 1995 toimunud volikogu istungil tões erakonna aseesimees Jüri Adams, et tulevik on murelik teema. Adams püstitas küsimuse, kas jätkata erakonnana või minna laiali ning kas ja millal võiks kellegagi liituda. Realistlik variant on ühineda Isamaaga, leidis Adams. Erakonna passiiivsust kritiseerides märkis Adams, et viimased kaks ja pool aastat on tegeldud üksnes sellega, millega tegeleb Riigikogu fraktsioon. Vardo Rumessen arvas, et “tegelikult peame tunnistama, et oleme minevikuinimesed, minevikupartei”. See oli ka üks põhjustest, miks Rumessen enda sõnul ei kandideerinud Riigikogu valimistel. Toetades Adamsit, rõhutas Rumessen, et alternatiivi ühinemisele Isamaaga ei ole. Tunne Kelami arvas, et küsimus partei nimes: “ERSP – see on täidetud.” Edasi tões Kelam, et põhiprobleem on selles, et me ei käitu poliitilise parteina: “Kui erakonna volikogu tuleb kokku ja tal ei ole midagi öelda, siis ka see on sõnum, kuid see on halb sõnum. Peab saatma sõnumi /.../, et jätkame koostööd Isamaaga.”⁹⁸

Kohvrimeeleoludest erakonnas andis tunnistust Romani Muguri lahkumine ERSP peasekretäri kohalt. Pikka aega kõhkles end poliitilistelt vaadetelt liberaaldemokraadiks pidav Mugur, kas võtta vastu Riigikogu I&E Liidu fraktsiooni nõuniku koht või asuda ametisse reformierakondlasest Riigikogu esimehe Toomas Savi abina.* ERSP-sse jäi Mugur esialgu edasi, ent liitus varsti pärast Isamaaliidu moodustamist Reformierakonnaga.

1995. aasta mais teatasid oma lahkumisest ERSP juhatusest aseesimees Viktor Niitsoo ja juhatuse liige Riina Sui. Mõlemad jätkasid siiski erakonnatööd kohalikul tasandil – esimene ERSP Tartu piirkonnas, teine Pärnu piirkonna esimehena.

26. augustil 1995 toimus Tallinnas Rahvusraamatukogu saalis ERSP

⁹⁸ ERAF, f 9601, n 1, s 25.

* Otsustades viimase valiku kasuks, sai Mugurist 1997. aasta kevadel pärast Tõnis Lukase kukutamist poolteiseks aastaks Tartu linnapea. Kuid temagi pidi oravapartei-siseste intriigide tõttu sellest ametist tagasi astuma, mis tõi lõpptulemusena kaasa tema lahkumise poliitikast pärast 1999. aasta Riigikogu valimisi.

VIII suurkogu, mis jäi erakonnale viimaseks. Lõpumeeleolu väljendas suurkogul väljajagatud mandaatide arv, mis oli madalaim kõigist seni toimunud suurkogudest, v.a asutav koosolek. Toona liitus ERSP-ga ja sai asutajaliikmeks 104 isikut, ERSP tegevuse lõppvaatust oli vormistama tulnud napilt rohkem – 121 erakonna liiget. Erakonna liikmeskond oli eelmise suurkogu 1022-lt kahanenud 980-le. Äratab tähelepanu, et suurkogust jäid kõrvale ERSP asutajad ja kauaaegsed juhtliikmed Lagle Parek ja Viktor Niitsoo. ERSP esimees Tunne Kelam tegi oma aruandekõnes lühiülevaate erakonna ajaloost ning senisest tegevusest. Ta rõhutas, et kahe erakonna ühinemine on aja nõue, nagu seda oli ERSP loominegi, ning et tugeva erakonna loomine on Eesti poliitika jõudmine uuele tasemele ja kvaliteedile. Kelam andis üle mälestusraamatud ja lilled ERSP moodustamise ettepaneku tegijaile Eve Pärnastele, Kalju Mätikule, Rein Arjukesele, Mati Kiirendile ja Arvo Pestile. Suurkogu päevakorra põhipunktiks kujunes Isamaa ja ERSP ühinemisotsuse langetamine. Ühinemise pooldas 101 delegaati, erapooletuks jäid kaks ERSP liiget, ühinemise vastaseid ei olnud. Ühinemislepingu projekti hääletus nii üksmeelne ei olnud. Selle poolt oli 95, vastu 2 ja erapooletuid 10. Erakonna esimehe kohale kandideeris ainsana Tunne Kelam, kes kogus 100 poolthäält. Juhatusse valiti peale vanade tegijate Jüri Adamsi ja Vello Salumi võrdlemisi vähetuntud ERSP-lased Kaja Tullus, Kaido Kalder, Heli Jürgenson, Taivo Uiibo, Kristiina Märtin ja Indrek Peil.⁹⁹

Ühinemiseks oli ka viimane aeg, sest ERSP oli end igatpidi ammendanud. Seda madalseisu kajastas ka EMORi augustikuus läbi viidud avaliku arvamuse uuring, mille järgi oli ERSP toetajate osa langenud enneolematult madalale. ERSP-d toetas kõigest 1% küsitlenuist. Liitumispartner Isamaa pooldajaid oli enam, ent ikkagi ainult 6%.¹⁰⁰

23. septembril 1995 kiitis ühinemislepingu üksmeelselt heaks ka Isamaa suurkogu, mille järel algas ERSP ja Isamaa piirkondlike organisatsioonide ja büroode ühendamine. Selle tulemusel kolis ERSP Isamaa büroodesse ja jättis oma peakorterid maha. Nii juhtus Tallinnas, Tartus ja Pärnus.

18. novembril 1995 Pärnus toimunud ERSP ja Isamaa ühisel volikogul oli 2. detsembrile 1995 kavandatud ühinemissuurkoguga seonduva kõrval peamiseks arutlusteemaks, millist nime hakkab tulevane erakond kandma. Eelnevalt oli mõlemas erakonnas toimunud arutlustel olnud kaalumisel mitmeid nimevariante, millest mõned olid võrdlemisi eriskummalised:

⁹⁹ ERAF, f 9601, n 1, s 20.

¹⁰⁰ Postimees 1.IX 1995.

Eesti Iseseisvus Partei, Isamaa ja ERSP Liit (Ühendus), Eesti Rahvusliku Sõltumatuse (Koond)Erakond Isamaa (lühendatult ERSKI), Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Erakond Isamaa (ERSEI), Rahvusliku Sõltumatuse Partei (RSP) Isamaa, Eesti Rahvuslik-Konservatiivne Erakond, Eesti Kristlik-Demokraatlik Erakond, Isamaaliit, Eesti Rahvameelne Erakond, Eesti Kodanlik Rahvapartei, Eesti Rahvaerakond, Kolme Lõvi Partei ja Kolme Värvi Partei.¹⁰¹

Volikogul pakuti täiendavalt kaalumiseks välja veel järgmised nimed: Vabariiklaste Erakond, Iseseisvuspartei, Isamaaline Sõltumatuse Partei (inglisekeelse nimega *Patriotic Independence Party*), Iseseisvusliit, Ühtsuspartei, Eesti Evangeelne Erakond ja Eesti Liberaalne Rahvuspartei.¹⁰²

Vaatamata nimevariantide ohtrusele (või just selle tõttu) ei suutnud volikogu sobivat nime välja valida. Suurkogule otsuse langetamiseks otsustati välja pakkuda neli enim poolehoidu pälvinud nime, mis kõik said umbes 25% hääli: Eesti Rahvaerakond, Iseseisvuspartei, Isamaaliit ning Isamaa ja ERSP Liit. Ühisvolikogu nimekomisjoni esimehe Aimar Altosaare sõnul näis esimese nimevariandi taga olevat peamiselt Isamaa, teist pooldasid aga ERSP liikmed. Variant Isamaaliit oli esitatud väljastpoolt ühinevaid erakondi. "Oleme päris rohkelt kuulunud erakondadesse mittekuuluvate ekspertide, meediategelaste, psühholoogide jne arvamusi. Huvitaval kombel on nimi Isamaaliit välja pakutud ekspertide poolt, nad on seda meile korduvalt soovitanud," ütles Altosaar. Altosaare arvates ei saanud olla takistuseks ka asjaolu, et Konstantin Pätsi poolt pärast 12. märtsi 1934. aasta riigipööret asutatud ainus nn vaikival ajastul lubatud poliitiline partei kandis sama nime. "Nendele ekspertidele, kellega suhtlesime, ei läinud ajaloolised taustad üldse korda. Võimalik, et see ei lähe korda ka publikule," oli Altosaar veendunud. Nimevariandi Isamaa ja ERSP Liit eelistamine oleks Altosaare sõnul olnud lihtsalt nimeküsümuse otsustamise edasilükkamine.¹⁰³

2. detsembril 1995 Estonia kontserdisaalis aset leidnud ERSP ja Isamaa ühinemissuurkogul saigi kõige enam toetust nimevariant Isamaaliit. 397-st delegaadist 200 hääletas selle variandi poolt. Ei saa öelda, et nimi Isamaaliit oleks selle pooldajaid täielikult rahuldanud. Seda toetati sellepärast, et kõik teised lahendused tundusid veelgi vastuvõetamatamad, mingi valik aga tuli nii või teisiti ära teha.

Vastliitunud erakonna esimehe valimistel ERSP esimees Tunne Kelam ja Isamaa esimees Mart Laar ei kandideerinud. Esimesel avanes viimaks

¹⁰¹ ERSP Infoleht nr 66/28.IX 1995.

¹⁰² ERSP Infoleht nr. 67/24.X 1995.

¹⁰³ Postimees 20.XI 1995.

võimalus vabaneda tema loomule mitteomasest administreeriva liidri rollist, säilitades samal ajal kõrge positsiooni erakonna hierarhias. Teise puhul oli tegemist hea poliitilise tavaga, kus valimistel ebaõnnestunud erakonna juht astub tagasi.

Tartu isamaalaste poolt seati esimehe kandidaadina üles Eesti Rahva Muuseumi direktor ja Isamaa Tartu piirkonna esimees Tõnis Lukas. Viktor Niitsoo esitas endise majandusministri Toivo Jürgensoni kandidatuuri. Lisaks neile seati üles mitmeid kordi visalt ja lootusetult ERSP esimeheks kandideerinud Pilistvere pastor Vello Salum. Esimeses voorus langes ettearvatult konkurentsist välja Salum, ent kumbki ülejäänud pretendentidest ei saavutanud üle 50%-list tulemust. Teises voorus kogus Jürgenson 185 häält Lukase 169 vastu ja sai Isamaaliidu esimeheks. Vaekausi Jürgensoni ka suks kallutasid Tartu ERSP-laste hääled, kes mõnevõrra ootamatult andsid oma eelistuse mitte kaaslinlasele Lukasele, vaid tallinlasele Jürgensonile. Sellise käitumise põhjused ei tulenenud mitte üksnes Isamaa ja ERSP Tartu piirkonna esimehe Kalle Jürgensoni (Toivo Jürgensoni vend) Lukast ründavast sõnavõtust suurkogu kõnetoolist ja agarast kihutustööst oma venna kasuks. Peamiseks põhjuseks olid siiski Lukase varasem üleolev suhtumine ERSP-sse, mis nüüd valusalt kätte maksis.

Ühinenud erakondade suurkogul võeti vastu programm *Eesti 2000*. 19-liikmelisse juhatusse koopteeriti nii ERSP kui ka Isamaa juhatuse liikmed.

Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei oli saanud ajalooks.

LÕPETUSEKS

Isamaaga ühinemine, millest tegelikult kujunes välja Isamaasse sulandumine, päästis ERSP 1993. aasta sisekriisist alates kestnud agooniast ning potentsiaali ammendanud ja majanduslikult pankrotis erakonna edasisest olesklemisest. Ennustused, mis paljude poolt öeldi välja 1980. aastate lõpul, et iseseisvuse taastamisega saavutab ERSP oma peamise sihi ega suuda end võitlusparteist ümber kujundada majandus- ja sotsiaalküsimustele pühendunud erakonnaks, olid osutunud prohvetlikeks. Võib täielikult nõustuda 30. detsembri 1994 nädalalehes Eesti Aeg väljaöelduga, mis võttis ERSP allakäigu kokku järgmiste sõnadega: "ERSP jäi arengus seisma pärast iseseisvuse taastamist, sest ammendas oma eesmärgi. Ainus erakond, kes läks eelmistele valimistele omaette täisnimekirjaga, kuid edu ei vastanud pingutuste suurusele – ja enam ei suuda sedagi. Kaotanud rahvuslik-konservatiivse näo ja muutunud üha parempoolsemaks, Isamaa satelliit."

Seda arvamust toetas ka üks ERSP asutajatest ja kauaaegne juhtliige Eve Pärnaste: "Ma astusin ERSP-st välja 1993. aastal. Augustikuus. Mulle tundus, et ERSP oli oma rolli täitnud. Päris alguses rääkisime, et loogiline oleks, kui vabariik on taastatud, siis ei ole teda enam tarvis. /.../ Sisuliselt oli ERSP sihtotstarbeline erakond. Kui vabariik oli taastatud, jäi tal sisemist impulssi vähemaks. Oleks pidanud midagi muutma. Aga seda muutust ei tulnud sealt enam ja siis ma arvasin, et kui üks asi on ennast ammendanud... Mingiks reetmiseks ma seda küll ei pidanud, et ma välja astusin. Võib-olla mõni pidas, mõni mitte. Iga asi stagneerub aja jooksul. Ja kui ei tule uut impulssi, tuleb proovida teise kandi pealt."¹⁰⁴

Teine ERSP asutajaliige Jüri Adams on avaldanud arvamust, et ERSP tegevuse kõrgpunkt oli 1989. aasta jaanuaris, kui erakond korraldas Tartus mõttevahetuse teemal *Kuidas taastada Eesti iseseisvus*. "Ma usun, et meie kandvaim ideoloogiline asi oli mõttevahetus teemal "Kuidas taastada Eesti iseseisvus". Pärast seda hakkas ERSP roll vähenema, kuna leiti Eesti Kongressi ettevalmistustöö vormid ja ERSP ei saavutanud loodetud edu. Mõttes me kunagi olime pöranda alla postuleerinud, et Eestis on vaja leida tõine ühendus niitelda dissidentlusele, kiriku ja haritlaste ärksamatele ringkondadele ja ühendus Välis-Eestiga. See osalt realiseerus ERSP-s, aga osalt ei realiseerunud. Nimelt käivitus selline psühholoogiline mehhanism, et väga paljud inimesed, kes niitelda küpsesid avalikule tegutsemisele peale 1988. aasta augustit, nendel oli hulk psühholoogilisi probleeme ja eelistati asutada oma ringkondades oma organisatsioone ja mitte ühineda juba teiste meeste

¹⁰⁴ Laar, Ott, Endre. *Teine Eesti*. Eeslava 1996, lk 248.

tehtud asjaga. /.../ Peale asutamist olulist vaimsete jõudude juurdevoolu ERSP-sse ei tulnud, välja arvatud Välis-Eesti”, leidis Adams.¹⁰⁵

Protestipartei maine ning endiste dissidentidest poliitvangide juhtroll (v.a Tunne Kelam, Jüri Adams ja Eve Pärnaste, ent ka nemad olid aktiivselt osalenud vastupanuliikumises), peletasid eemale neid isikuid, kes olid Nõukogude korra ajal mõningast karjääri teinud, ent kelle liitumine oleks tunduvalt juurde andnud nii ERSP programmiliste seisukohtade väljatöötamisel kui ka erakonna poliitiliste sihtide teostamisel riigi ja omavalitsuse tasandil. Eriti valusalt andis ajude nappus tunda pärast 1992. aasta Riigikogu valimisi, mil ERSP-l tuli järsu üleminekuna igavese opositsionääri staatusest asuda valitsuskoalitsiooni liikmena praktiliste riigielu ülesannete lahendamise juurde. Sellegi nähtuse paremaks iseloomustamiseks tuleb laenata Pärnaste sõnu: “Ka lootus, et hästi palju hakkajaid inimesi ja intelligentsi ja vaimuvärsket seltskonda astub ERSP-sse – see lootus ei täitunud, sest mingis mõttes põlati ERSP-d. Ah, need on ju need dissidendid! /.../ Ühelt poolt tuli see võõristusest. Osa ütles: ma ei ole väärt sinna parteisse astuma, ma ei ole kinni istunud. Ma ütlesin, et mina ka ei ole – see ei saa mingi kriteerium olla. Osa tundis süümepiinu, et nad istusid omal ajal põõsas ja ainult lugesid seda, mida teised kirjutasid. /.../ Oli ka selliseid, kes võib-olla igaks juhuks ei tahtnud ennast siduda, et mine tea. Ja osa inimesi kindlasti põlgab ja alavääristab seda seltskonda. Ma olen lõpmatuseni kuulnud, et ah, tänavapoliitikud! Eks tänaval sai muidugi ka käidud.”¹⁰⁶

ERSP viimane esimees Tunne Kelam, vastates intervjuueerija Urmas Otti küsimusele, miks ERSP areng on olnud suur vindumine ja temast ei saanud suurt monoliitset parteid, leidis järgmise seletuse: “Üks põhjus on see: liikumisi määrab ka neis kätkev positiivse karjääri või eneserealiseerimise potentsiaal. ERSP alustas tegevust tingimustes, kus oli selge, et just need inimesed karjääri ei tee. See oli karjerismi või edevuse seisukohalt väga hea, kuid kainestav õppetund. ERSP-le järgnes väga kiiresti Rahvarinde süünd ja kuna nõukogude ajakirjandus häälestas ärkava, poliitikaline virguva Eesti avalikkuse algusest peale umbusuga ERSP-taoliste liikumiste suhtes, siis see andis rohelise tee Rahvarindele. Ja see määras just selle, millest ma just rääkisin: poliitilise liikumise tuleviku otsustavad inimesed, kes tahavad karjääri teha ja kel on ajusid. Kes midagi niisugust omasid, läksid meelsasti kaasa suunaga, kus tundus olevat perspektiivi ja mis ei olnud nii ohtlik. /.../ sõnum ERSP osas oli: Lagle Parek, üks hirmus inimene, kes on loll, teiseks ohtlik, kolmandaks auahne, sest ta tahab olla midagi väga tähtsat, mis kuu-

¹⁰⁵ Laar, Ott, Endre. *Teine Eesti. Eeslava* 1996, lk 35-36.

¹⁰⁶ Samas, lk 249.

lub – vaadake, siin tuleb see – mis kuulub valitutele ja seatutele, kes on õigel ajal komparteisse läinud ja keda saab seetõttu usaldada. Pareki taolisi vabadusvõitlejaid serveeriti kui kahtlasi isehakanuid. Selles avaldus minu meelest pikaagese võõrvõimu koletuslik mõju: ebanimliku okupatsiooni vastu väljaastujaid tajus avalikkus mitte positiivsete kangelastena, nagu oleks normaalne, vaid “normaalse” elu rikkujaina; võõrvõimu kaasajooksi- kuid aga nähti valdavalt usaldusväärseid rahvajuhte. Nõukogude Eesti meedia roll selle ebanormaalse olukorra võimendamisel on kahetsusväärne.”¹⁰⁷

Kolm aastat hiljem oma elulooaamatus sama usutleja küsimustele vastates peab Kelam põhjuseks, miks ERSP end päriselt ei realiseerinud, seda, et “ta ei oleks saanudki rohkemat realiseerida, kuna ta oli rahvaliiikumine. ERSP võttis endale esimesena Nõukogude impeeriumis poliitilise partei nime, see oli suur julgus ja ettenägelikkus. /.../ Ma ütleksin, et ERSP realiseeris ennast mitusada protsenti rohkem kui oleks võinud oodata. Ta ajastas oma loomise maksimaalselt õigele ajale ning esitas täie selguse ja juriidilise põhjendatusega alternatiivi nõukogulikele arusaamadele poliitika- st. /.../ ERSP alternatiiv seisnes selles, et kõigi majanduslike, rahvuslike, keskkonna ja muude küsimuste lahendamine sõltub riiklikust, poliitilisest iseseisvusest. /.../ Samas oli ERSP mingis mõttes erandlik partei. Ta koon- das 1988. aastast alates vägagi erinevaid inimesi, keda ühendas nende selge opositsioon nõukogude võimule – see, et nad ei olnud lasknud nõukogude võimul ennast assimileerida, vaid tahtsid sellest lahti saada. /.../ Hakkas avalduma ERSP liikmeskonna erilaadne taust. Ühte parteisse olid ühinenud inimesed, kes võinuksid olla igapäevases elus sootuks eri arvamusel. Neid oli ühendanud ühine vastasseis Nõukogude Liidule ja ühine taotlus taastada Eesti Vabariik. Aga üks suuremaid pingeallikaid oli see, et liikmeskond ootas ERSP-lt nõukogude korra jäänuste likvideerimist, riigiparaadi radi- kaalset puhastamist endistest ametnikest. Olles Riigikogus esindatud kahe- teistkümne kohaga, ERSP seda ei suutnud.”¹⁰⁸

Suured raskused tekkisid juba ERSP-le koalitsioonilepinguga kuuluvate ministrikohtade täitmisega. Ükski ERSP minister ei suutnud olla oma üles- annete kõrgusel, mõne tegevus aga lõppes täieliku läbikukkumisega. Välja arvatud Tarandi “jõulurahuvalitsuses” neli kuud justiitsministri ametis ol- nud Jüri Adams ning teatud määral ka rahvastikuminister ja hilisem hari- dus- ja kultuuriminister Peeter Olesk, ei suutnud ERSP ministrid olla valit- suses kaasaraäkijad üldpoliitilistes küsimustes, vaid piirdusid valitsuska-

¹⁰⁷ Laar, Ott, Endre. *Teine Eesti* 1996, lk 711-712.

¹⁰⁸ *Tunne Kelam. Eluloointervjuu. Valik artikleid ja esinemisi.* [intervjuu: Urmas Ott] Tallinn, 1999, lk 142-144.

bineti istungil oma ministeeriumi probleemide ettekandmisega. Nii viisi esindasid nad pigem oma ametkonda valitsuses (ja ka erakonnas), mitte aga ei viinud seal ellu valitsuse poliitikat.

Võimekate inimeste nappus paistis eriti silma kohalike valimiste ajal, kus, vaatamata üle-Eestilisele piirkondlikule struktuurile, suudeti vaid väga vähestes piirkondades leida inimesi, kes oleksid olnud võimelised edukalt kandideerima kohalike omavalitsuste valimistel.

Eri aegadel astus ERSP-sse väga erinevate poliitiliste vaadetega inimesi, kellest enamikku ahvatles võimalus kaasa lüüa mitmesugustes protestiaktisioonides. Nii kujunes ERSP tugevaimaks küljeks mitmesuguste meelevaalduste ja pikettide korraldamine. Teatud hulk ERSP-lasi kujunes nn elukutselisteks piketeerijateks, kes osalesid oma plakatitega kõikvõimalikel pikettidel. Samal ajal oli enamikul neist parlamentaarse demokraatia toimimisest vaid udune ettekujutus. Kõik katsed erakonna liikmeid poliitiliselt harida andsid kesiseid tulemusi. Kuigi pidevalt tegutses näiteks TPI aulas ERSP Arenduskeskus ja Tartus peeti TÜ Füüsikahoones regulaarselt ERSP loenguid, ei andnud need soovitud tulemusi.

Vilja ei kandnud ka ERSP noortetöö. Kuigi aastaid tegutses erakonna noortetoimkond, ei kasvanud selle ridadest ühtegi võimekat noorpoliitikut, kes oleks olnud võimeline asendama vanu tegijaid. Üksnes Kaitsevägi ja Kaitseliit said ERSP liikmete näol tõhusat täiendust. Siingi ei saa läbi ilma negatiivsete eranditeta, kui meenutada näiteks endiste ERSP liikmete Asso Kommeri ja Lembit Tõnse tegevust.

Suur osa inimesi oli ERSP-sse astunud sooviga välja elada neile okupatsioonivõimu ajal osaks langenud alandusi ja lootusega korvata realiseerimata jäänud karjääri võimalusi. Eriti just need inimesed ei suutnud kuidagi aru saada, et valitsuses tegutsedes tuleb teha ka teatud ebapopulaarseid otsuseid ja et positiivsed muutused ei saabu üleöö. Mitmed ambitsioonikamad aga protesteerisid selle vastu, et neid ei ole rakendatud riiklikesse ametitesse, ega tahtnud kuidagi aru saada, et need ametid nõuavad mitte ainult parteilist ustavust, vaid eelkõige professionaalset oskust ja õppimisvõimet. Paraku oli neid omadusi endistel tegelastel rohkem kui enamikul ERSP-lastest. Seejärel hakati erakonna juhtkonda kritiseerima selle eest, et "platsi ei ole puhtaks löödud". Kuigi see loosung oli olnud mitte ERSP, vaid Isamaa valimiskampaania moto, nõuti just ERSP ministritelt, et nad oma ametkonnas puhastuse läbi viiksid. Samas ei antud endale aru, mis juhtub siis, kui kõik komparteisse kuulunud või eesti keelt mitteoskavad politseinikud ja vangivalvurid päevapealt lahti lastakse. See rahulolematu katalüüserus mõne ambitsioonika, ent vähete võimetega tegelase eestvedamisel lauskriitikani ERSP ministrite suhtes ning kulmineerus Tunne

Kelami ja Vardo Rumesseni väljaheitmisega erakonnast. Lõpptulemusena olid rahulolematud küll ise sunnitud erakonnast lahkuma, ent nende põhjustatud sisekriisi jättis sügavad jäljed, millest erakond ei suutnud enam toibuda.

Ühinemine Isamaaga tuli viimasel hetkel, kui ERSP oli kõik oma ressursid ammendanud. Tänu valimisliidule Isamaaga õnnestus kahel ERSP-lasel pääseda Riigikogusse, oma nimekirjaga kandideerides ei oleks päris kindlasti suudetud ületada 5%-list valimiskünnist. Ühinemisest võitis ERSP kindlasti rohkem kui Isamaa. ERSP liidrid Tunne Kelam ja Jüri Adams (pärast 1999. aasta Riigikogu valimisi ka Vardo Rumessen) säilitasid võimaluse jätkata suures poliitikas. Samas ei ole tähtsusetu, et ERSP mõjul muutus kahe erakonna baasil tekkinud Isamaaliit tunduvalt rahvuskeskemaks ja sotsiaalpoliitikalembelisemaks, kui oli olnud senine Isamaa. Positiivne on ka see, et selle tulemusel on Riigikogus jätkuvalt esindatud poliitiline jõud, kellest võiks loota, et see suudab vastu seista katsetele anda tagasikäik senistele saavutustele keele- ja kodakondsuseküsimustes. Vastasel korral jääks eesti keele ja eesti rahva esmaste huvide kaitse parlamendiväliste äärrühmituste pärusmaaks.

KIRJANDUS

- Arter, David.** *Parties and Democracy in the post-Soviet Republics. The Case of Estonia.* Dartmouth, Aldershot-Brockfield, USA—Singapore—Sydney, 1996.
- Ausalt & Avameelselt. Eesti parteidest II.** Koostanud Ene Hion. Tallinn, 1990.
- EDL vihik.** Musta Kassi Fond. Tallinn, 2000.
- Eesti Komitee dokumendid 1990-1991.** Tallinn, 1991.
- Eesti Kongress siis ja praegu.** Koostaja ja toimetaja Eve Pärnaste. Tallinn, 2000.
- Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei kogumik 1991.** Tallinn, 1991.
- Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei kogumik 1992.** Tallinn, 1992.
- Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei kogumik 1994/1995.** Tallinn, 1995.
- Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei. Põhikirj & Programm.** Tallinn, 1989.
- Ermel, Merle.** *Mitteformaalsed liikumised ja nõukogude võim Võrus 1987. a. oktoobrist 1988. a. oktoobrini.* TÜ Filosoofia teaduskonna ajaloo osakonna lõputöö. Tartu 2000.
- ERSP loomine.** Tallinn, 1988.
- ERSP Toimetised 2/1989. ERSP dokumendid ja materjalid 20.VIII 1988 – 31.XII 1988.**
- ERSP Toimetised 4/1989. Mõttevahetuse Kuidas taastada Eesti iseseisvus materjalid (Tartu, 21.I 1989).**
- Heinakuu 5/1988.
- Heinakuu 6/1988.
- Heinakuu 9/1989.
- Heinakuu 1/1990.
- Heinakuu 3/1990.
- Keda me valisime?** Toimetajad Jaan Kelder ja Indrek Mustimets. Tartu, 1993
- Keda me valisime 1995?** Toimetajad Jaan Isotamm (*Akadeemia*) ja Indrek Ude (*Akadeemia*). Tartu, 1995.
- Kogumik MRP-AEG Infobülletään 1987-1988.** Tallinn, 1998.
- Kõrgemad võimu vahendajad ENSV-s.** Koostanud Olev Liivik, Külli Niidassoo, Valdur Ohmann ja Peep Pillak. Toimetanud Enn Tarvel. Tallinn, 2000.
- Laar, Mart; Ott, Urmas; Endre, Sirje.** *Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986-1991.* Tallinn, 1996.
- Laar, Mart; Ott, Urmas; Endre, Sirje.** *Teine Eesti. Eeslava. Eesti iseseisvuse taassünd 1986-1991.* Tallinn, 1996.
- Lieven, Anatol.** *The Baltic Revolution.* New Haven and London, 1993.
- Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis.** Kogud XIV-XIX. Stockholm, 1986.
- Lukkari, Matti.** *Viron itsenäistyminen. Kerran me voitamme kuitenkin.* Helsinki, 1996.
- Madisson, Tiit.** *Vastasseis. Mälestusi ning olupilte ikestatud Eestist, Gulagi laagrist ja Kolõmalt.* Tallinn, 1996.
- Niitsoo, Viktor.** *Vastupanu 1955-1985.* Tartu, 1997.
- Põhiseaduse tulek. Kogumik.** Koostaja ja toimetaja Eve Pärnaste. Tallinn, 2002.
- Põhiseadus ja Põhiseaduse Assamblee. Koguteos.** Tallinn, 1997.
- Raitviir, Tiina.** *Eesti üleminekuperioodi valimiste (1989-1993) võrdlev uurimine.* Tallinn, 1996.
- Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post Communist Transition.** Edited with Marju Lauristin & Peeter Vihalemm with Karl Erik Rosengren & Lennart Weibull. Tartu, 1997.
- Rindelin Võru. Võrumaa aastatel 1987-1988.** 1997. aasta 21. oktoobri konverentsi materjalid. Toimetanud Mika Raudvassar. Võro, 1999.

Saar, Ain. *Aksioonide aeg*. Võru, 1998.

Taagepera, Rein. *Estonia: Return to Independence*. Boulder • San Francisco • Oxford, 1993.

Toomla, Rein. *Eesti erakonnad*. Tallinn, 1999.

Tunne Kelam. *Eluloointervjuu. Valik artikleid ja esinemisi*. [intervjuu: Urmas Ott] Tallinn, 1999.

Vabariigi Presidendi ja Riigikogu valimised 1992. *Dokumente ja materjale*. Tallinn, 1992.

Vahtre, Lauri. *Vabanemine. Eesti 1987-1992*. Tallinn, 1996.

Vastupanu kommunistlikule režiimile – eeldus vabanemiseks. Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei 10. aastapäeva konverentsi materjalid. Toimetaja Ott Raun. Tallinn, 1999.

Грушко, Владимир. *Судьба разведчика. Книга воспоминаний*. Москва 1997.

LÜHENDID

- AS – aktsiaselts
(b) – (bolševike)
ATK – Agrotööstuskoondis
DV – Demokraatlik Vabariik
EELK – Eesti Evangeelne Luterlik Kirik
EKDE – Eesti Kristlik-Demokraatlik Erakond
EKDL – Eesti Kristlik-Demokraatlik Liit
EKE – Eesti Kolhoosiehitus
EKP – Eestimaa Kommunistlik Partei
EKRE – Eesti Konservatiivne Rahvaerakond
ELKNÜ – Eestimaa Leninlik Kommunistlik Noorsooühing
EMEX – Eesti Metalliekspordikeskuse Liit
EMKE – Eesti Maa-Keskerakond
ENSV – Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik
EPA – Eesti Põllumajanduse Akadeemia
ERAF – Eesti Riigiarhiivi filiaal
ERSEI – Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Erakond Isamaa
ERSKI – Eesti Rahvusliku Sõltumatuse (Koond)Erakond Isamaa
ERSP – Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei
ETA – Eesti Telegraafiagentuur
ETV – Eesti Televisioon
EV – Eesti Vabariik
EVTV/RTV – Eesti Videotelevisioon/Reklaamitelevisioon
EVVA – Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskus
f – fond
I&E – Isamaa ja ERSP
IME – isemajandav Eesti
KGB – *Комитет Государственной Безопасности* (Riiklik Julgeoleku Komitee)
KK – keskkomitee
KrK – kriminaalkodeks
l – leht
MRP – Molotovi-Ribbentropi Pakt
MRP-AEG – Molotov-Ribbentropi Pakti Avalikustamise Eesti Grupp
n – nimistu
nim – nimeline
NLKP – Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei
NSVL – Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit
OMON – *Отряд милиции особого назначения* (Eriülesannetega miilitsarühm)
OSCE – *Organisation for Security and Co-operation in Europe* (Euroopa Julgeoleku- ja Koostööorganisatsioon)
OVIR – *Отдел виз и регистраций* (Viisade ja registreerimise osakond)
RKE – Rahvuslik Koonderakond
RSN – Rahvasaadikute Nõukogu
RSP – Rahvusliku Sõltumatuse Partei
RÜV – rahvusliku ühtsuse valitsus
s – säilik

SAO – siseasjade osakond
SAV – siseasjade valitsus
SLV – Saksamaa Liitvabariik
SRÜ – Sõltumatute Riikide Ühendus
sünd – sündinud
ZBI – Zoologia Botaanika Instituut
TA – Teaduste Akadeemia
TK – täitevkomitee
TPI – Tallinna Polütehniline Instituut
TRÜ – Tartu Riiklik Ülikool
TÜ – Tartu Ülikool
USA – *United States of America* (Ameerika Ühendriigid)
ÜKK – Ühiskondlik Korrakaitse
ÜLKNÜ – Üleliiduline Leninlik Kommunistlik Noorsooühing
ÜN – ülemnõukogu
ÜRO – Ühinenud Rahvaste Organisatsioon
ÜTÜ – Üliõpilaste Teaduslik Ühing

ISIKUNIMEDE REGISTER

- Aak, Raul 170
Aasmäe, Hardo 120, 151
Aasmäe, Valter 170
Abdulkalparov, Abdulmukmin 33
Absalon, Endel 98
Adams, Jüri 11, 18, 27, 29, 46, 50-51, 54-55, 69-70, 73, 78, 84, 90, 94, 96, 98-99, 101-102, 107-108, 116, 118-119, 121, 123-126, 135, 138-142, 153-156, 161, 166, 167, 171, 177, 180-181, 184-186, 191-192, 194, 196, 200-202, 203, 205-206, 209-211, 213
Afanasjev, Juri 66
Afanasjev, Platon 14
Ahonon, Heiki 18, 27-28, 44, 46, 50, 56, 61, 68
Aigro, Kalju 170
Albi, Peeter 101
Alhazova, I. M. 58
Alijev, Heidar 159
Aljohhin, miilitsa videosalvestaja 33
Aljošin, Georgi 31
Aller, Vaike 55, 170
Allik, Jaak 107, 110-111
Allikvere, Peeter 120
Allingu, Lembit 32
Almann, Arno 16
Altsaar, Aimar 193, 207
Alvik, Ain 120
Andre, Vello 32
Annuk, Tiit 160, 167
Annus, Lembit 131
Anton, Tõnu 26-27, 30, 69, 123, 131
Arge, Tiit 192-193, 201
Arike, Heiki 149, 174, 180, 182, 188-192
Arjukese, Rein 44, 98, 121, 125, 135-136, 139-140, 161, 192-193, 201, 206
Arrak, Henno 11, 51, 167
Arrak, Karl-Hans 12, 59
Arrak, Jüri 201
Arter, David 52, 214
Arujärv, Andres 152-153, 155, 160, 163, 165-167, 171, 194
Arumäe, Heino 43
Arumäe, Urmas 181, 189-191, 201
Aruvald, Priit 18
Astaire, Fred 133
Aunapuu, Argo 172-173
Avi, Madis 170
Beekman, Vladimir 18
Benno, Tiina 141
Betlem, Jaanus 130, 137, 147, 181, 192, 200-201
Bode, Roman 14
Boizov, Pavel 62
Born, Mehis 85
Brežnev, Leonid 74, 116
Brize, R. K. 58
Bötker, Peeter 36, 50
Castro, Fidel 45
Cuéllar, Pérez de 74
Dembovski, Roman 33
Dubov, Jüri 68
Eek, Arvo 133
Ehin, Andres 19
Eigi, Aado 18
Eilart, Jaan 36
Einer, Lauri 175
Einseln, Aleksander 160
Ellen, Uno 182
Eller, Kalle 105, 108, 157
Endre, Sirje 10, 19, 38, 45, 48, 69, 72, 97, 101-102, 111, 117, 121, 125, 209-211, 214
Erm, Ants 89, 116, 118, 121, 124-125, 130, 135, 138-141, 146, 148, 152, 155-156, 159-169, 171, 173, 177-178, 181-182, 192
Ermel, Merle 23, 214
Estam, Jüri 18, 119, 130
Fjuk, Ignar 38, 76, 130, 189
Gaidar, Jegor 186
Gamzahurdia, Zviad 159
Ganjušov, Nikolai 16, 31
Golitsõn, Svjatoslav 33
Gorbatšov, Mihhail 7, 12, 21, 45, 56, 66, 75, 113, 116
Graf, Mati 36
Grigorjants, Sergei 62
Gruško, Vladimir 119-120, 214
Gräzin, Igor 125
Haabsaar, Epp 139-140, 173, 193-194, 201-202
Haamer, Valter 30
Haiba, Mai 55

Hallaste, Illar 73, 101, 123, 130, 171, 191
 Hallik, Klara 36
 Hallik, Tiina 18, 41, 50, 76, 106-107
 Hansen, Vootele 191
 Hanson, Raimu 67
 Hansson, Ardo 18, 138, 201
 Hazak, Gabriel 36
 Haug, Toomas 121, 193
 Heide, Aarne 61
 Heine, Erik 201
 Heinsalu, Ilse 10
 Heinsalu, Priit 148
 Heinsalu, Sven 18
 Helinurm, Hela 194
 Helme, Rein 148
 Henn, Harri 87, 98, 105, 119
 Herkel, Andres 58, 113
 Herodes, Jaak 188-189
 Hess, Markus 18
 Himma, Tiito 86
 Hitler, Adolf 11, 92
 Hint, Johannes 109
 Hion, Ene 52, 214
 Holm, Voldemar 34
 Holvandus, Juune 86
 Honecker, Erich 45
 Hood, Robin 172
 Hurt, Jakob 64
 Husseinov, Suret 159
 Hänni, Liia 128, 131, 144, 187, 189
 Iljaševitš, Vladimir 70
 Ilves, KGB major 28
 Inno, Karin 18, 26, 44, 51
 Inno, Urmas 18, 26-27, 44, 50-51, 65, 68
 Isotamm, Jaan 46, 100, 214
 Israelijan, Genik 131
 Irval, Matti 33
 Jaani, Karin 176, 182
 Jaanson, Kaido 29
 Jaaska, Arved 23, 33
 Jackson, Michael 71
 Jakobs, Hubert 45
 Jantson, Tiina 47
 Jarovoi, Vladimir 99
 Jarne, Aivar 184
 Jeltsin, Boriss 113, 182-184
 Jepifanov, Vitali 33
 Jefremov, V 119
 Joala, Jaak 41
 Juhanson, Nikolai 16
 Jullinen, Toivo 188-189
 Juskevitiš, Artjom 15
 Juul, Tõnu 201
 Jõgeda, Tiina 132
 Järlik, Rein 49, 128
 Järve, Tiit 36
 Jääger, Merle 14
 Jürgen, Madis 93
 Jürgenson, Heli 206
 Jürgenson, Kalle 176, 182, 201, 208
 Jürgenson, Toivo 176, 191-193, 200-201, 208
 Jüriado, Jaak 138
 Kaal, Vambo 188
 Kadastik, Mart 11, 27, 34-35, 48, 88
 Kaevats, Ülo 187
 Kala, Aivar 188
 Kalder, Kaido 162, 196, 206
 Kallas, Siim 21, 110, 111, 175, 188, 189, 200
 Kaljo, Dmitri 41
 Kalju, Jaak = Kadastik, Mart 11
 Kaljuvee, Jüri 32, 125
 Kaljuvee, Lembit 101
 Kalmõkov, Pavel 172-173
 Kama, Kaido 79-80, 101, 103, 108, 110-111, 123, 140, 157, 179-182, 191, 196, 198, 202
 Kannik, Indrek 146, 175, 179, 180-181, 191, 198
 Kari, Peeter 55, 87
 Kari, René 68
 Karjahärm, Toomas 36
 Kartau, Gero 149, 174
 Kaschan, Roland 70
 Kask, Helga 55
 Kask, OVIR-i töötaja 11
 Kask, Peet 127
 Kask, Üllar 98
 Kaska, Valev 170
 Kass, Aarne 59
 Kass, Johannes 130
 Kaup, Erich 36
 Keel, miilitse helisalvestaja 33
 Kelam, Mari-Ann 12, 193
 Kelam, Tunne 52, 54, 63-65, 67, 70, 77, 79, 83, 87-90, 92, 101-102, 107-112, 115, 117, 121, 123, 132, 135-136, 138-141, 143, 148-149, 154-156, 161-162, 165-167, 171-172, 177-179, 181, 185-186, 192-194, 196-198,

- 200-201, 203, 205-207, 210-211, 213, 215
 Kelder, Jaan 214
 Kelder, Priit 173
 Kelk, Helli-Taevola 55
 Kender, Gunnar 32
 Kerner, Jüri 155, 171
 Kessler, Adolf 22
 Kiir, Avo 65, 94, 102, 107-108, 118, 135-136,
 139-140, 161-163, 165, 169, 173, 178, 181,
 189, 192
 Kiirend, Malle 36
 Kiirend, Mati 8, 10, 15, 19, 34-36, 41, 44, 51-
 54, 58-59, 65, 58-59, 68, 70, 83, 86, 89-90,
 94-96, 107-108, 110, 118, 206
 Kiisa, Endel 109
 Kippar, Ants 7, 8, 34
 Kirikal, Jaak 41
 Kirsipuu, Siim 22
 Kirsipuu, Valve 188-189
 Kitovani, Tengiz 159
 Kivi, Ado 69
 Kivimägi, Agu 186
 Kogan, Jevgeni 71
 Koha, Kalju 128
 Kokin, Aleksandr = Siss, Sander 62
 Kommer, Asso 98, 157, 159, 172-173, 212
 Konks, Jaan 36
 Kolk, Tiit 35
 Kool, Ott 101
 Koovit, miilitsa fotograaf 33
 Kork, Andres 136, 138
 Korrovits, Viktor 119, 121, 125, 170, 196
 Kortelainen, Karl 16, 31
 Kostikov, Vjatšeslav 184
 Kozlov, Viktor 8
 Kotkas, Järvi 193
 Kraas, Andres 144
 Kranich, Heiki 175-176, 180
 Krjutšihin, Valeri 120
 Kruusalu, Valev 40-41, 50
 Kruuser, KGB vanemleitnant 28
 Kukk, Jüri 40
 Kukk, Kalev 189
 Kuklane, Kristi 25
 Kulbok, Kalle 125, 197-188
 Kuldkepp, Terje 85,
 Kuldsepp, Toivo 110-111
 Kullaste, Allan 38
 Kull, Ene 68
 Kumm, Boris 87
 Kumm, Viktor 87
 Kuperjanov, Julius 37
 Kuzmin, Dmitri 35
 Kuusalu, Rein 33
 Kuusk, miilitsamajor 33
 Kõdar, Valdur 33
 Kõrb, Jan 7, 10, 17, 56
 Kõrda, Tõnu 36
 Käbin, Tiit 41, 176
 Kūūts, Lembit 189
 Laanoja, Ülo 173
 Laar, Joosep 40
 Laar, Mart 4, 10, 19, 38, 45, 48, 69, 72-73,
 90, 97, 101-102, 122-123, 130, 140, 146-149,
 161, 163-164, 172, 174, 176-177, 179-183,
 185-189, 192-193, 200-201, 207, 209-211,
 214
 Laarman, Õie-Mai 19, 30, 84, 194
 Labassov, Aleksandr 131
 Lahi, Allan 101, 141, 185
 Lahtvee, Valdur 170
 Laja, Hans-Heiki 55
 Lang, Evald 22
 Lang, Rein 125
 Laretei, Ants 120
 Lauristin, Marju 50, 69, 72, 92, 96, 127-128,
 131, 144, 187, 189, 214
 Leetsaar, Jaan 144, 187, 189, 191
 Lebbin, Armin 41
 Leito, Toomas 19
 Lembinen, Viljam-Viktor 33
 Lenk, Heimar 137
 Lepp, Ülemnõukogu Presiidiumi töötaja 62
 Levin, Mark 17
 Liebert, Kalle 108, 116, 136
 Lieven, Anatol 143, 214
 Liinat, Aet 62
 Liiv, Daimar 176
 Liiv, Peeter 42
 Liiv, Valeri 31, 35
 Liivik, Olev 214
 Lillemaa, Jüri 32
 Lina, Jüri 8
 Linde, Katrin 189
 Lindi, Kalle 152-153
 Lipp, Jüri 45
 Lippmaa, Endel 42, 99
 Loonurm, Enno 32

- Lorents, Peeter 157-158
 Loskit, Eva 55
 Loskit, Virge 55
 Lugna, Leho
 Luik, Erkki 92-93, 98
 Luik, Jüri 164, 174, 176, 179-180, 183-185, 201
 Luik, Lembit 98
 Lukas, Tõnis 201, 203, 205, 208
 Lukkari, Matti 158, 214
 Luman, Toomas 176
 Lumi, Harri 35-36
 Lust, Olga 55
 Maasikas, Matti 193
 Made, Tiit 21, 42, 146, 158, 179
 Madisson, Tiit 8-14, 16-19, 22, 26, 34, 44-45, 50, 62, 85, 102, 105, 107-108, 110, 117-118, 120-121, 130, 136, 138, 143-144, 169, 192, 214
 Maidla, miilitsamajor 33
 Maidre, Tiit 32
 Maigre, Riho-Robert 160
 Maimets, Olav 120
 Majakovski, Vladimir 130
 Makejev, miilitsa fotograaf 33
 Mandre, Andres 101
 Manitski, Jaan 129, 138
 Marx, Karl 104
 Meister, Andi 129, 140, 148-149, 159, 161, 171, 174, 180, 185, 188, 197-199
 Melnišuk, Anatoli 40
 Mendelson, Toomas 26-27, 188
 Mereste, Uno 188-189
 Mesilane, Aarne 32
 Mets, Leo 35
 Mets, Margus 48, 66, 88
 Mets, Rein 45
 Metsaalt, Lehti 54, 62
 Mikhels, Andres 135-136, 141, 163, 185, 192, 195-196
 Miil, Olev = Iljaševitš, Vladimir 70
 Mikk, Jüri 10, 13-14, 20-21, 31, 41, 62, 70, 96
 Mikson, Evald 161
 Miilder, Meelis 175
 Molotov, Vjatšeslav 3, 5, 7, 9-10, 12-13, 43, 67, 183, 216
 Moora, Kristjan 193
 Mosin, Jaak 118
 Mugur, Roman 170, 192, 194, 196, 199, 205
 Mustimets, Indrek 156, 193, 214
 Mõtsküla, Paul-Olev 188-189
 Mäe Andres 6, 27, 49-50, 55, 58, 69-70, 84, 95, 99, 106, 131-132, 141-142, 155, 168, 185, 192, 194
 Mäevere, Andres 170
 Mägi, Krista 155
 Mägi, Tõnis 46, 201
 Mäll, Linnart 121, 125, 141, 147-148, 155
 Mänd, Urmas 170
 Männimets, Argo 23-24
 Männiste, Aare 24
 Märtin, Kristiina 206
 Mätik, Kalju 15, 18, 41, 44, 51, 83, 97-98, 206
 Nassar, Riho 25, 79, 96
 Neljas, Aap 176
 Nestor, Eiki 191
 Niidassoo, Külli 214
 Niklus, Mart 3, 7, 11, 13, 18, 20, 55-60, 69, 97, 131
 Niitsoo, Viktor 6-7, 11, 18-19, 21, 26-30, 46, 50-51, 62, 70, 79, 84-85, 92, 94, 102-103, 107-108, 110, 118-119, 121, 125, 128-129, 133, 135-136, 138-141, 147, 155, 161, 165, 169, 171, 175, 177, 180, 184, 192, 194, 196, 201, 203, 205-206, 208, 214
 "Nikolajev" = Lennart Meri 137
 Nobel, Alfred 7
 Noorits, Tõnu 133
 Norman, Heino 32
 Nugis, Ülo 96, 99-100, 181-182, 189, 204-205
 Nurm, Asso 120
 Nurme, Jüri 32
 Nutt, Mart 189
 Nõmm, Eke-Pärt 28-30, 44-48, 50
 "Nõrguke" = Pärnaste, Eve 45
 Ohmann, Valdur 214
 Oja, Kaino 160
 Oja, Kalju 70, 85-86, 89-90, 94, 107-109
 Olle, Ene 192
 Olesk, Peeter 85, 138, 164-164, 171, 173, 180, 185, 191-192, 195, 198-199, 201-202, 211
 Onk, Aksel 41, 60
 Orula, Ärvi 44-48, 50
 Ots, Anto 8
 Ott, Urmas 10, 19, 38, 45, 48, 69, 72-73, 97, 102, 209-211, 214-215

Paas, Hugo 157
 Paas, Raivo 25
 Paalandi, Arvi 103
 Paddar, Valdo 69, 98
 Palias, Ilmar 106-107
 Palusaar, Enno 33
 Parek, Karl 22
 Parek, Lagle 4, 7, 10-11, 13-14, 20-22, 24,
 26-30, 37, 39, 40, 46, 50-51, 59-61, 65, 67,
 70, 72, 76, 87-90, 107-109, 117-119, 129-
 130, 136-144, 146, 149-157, 159-160, 171-
 174, 192, 206, 210, 211
 Peetsman, Valdur 170
 Pedosk, Väino 32
 Peil, Indrek 196, 206
 Pesti, Arvo 7, 41, 44, 51, 56, 65, 70, 76, 89,
 94-96, 108, 192, 196, 206
 Petermann, Laine = Tullus, Laine 109
 Piirak, Raivo 65, 94
 Pikaro, Koit 172-173
 Pillak, Peep 214
 Pillesaar, Valve 55
 Pindis, Ants 47, 56, 65
 Pohl, Rene 172
 Pohla, Vello 42
 Pollimann, Rein 33
 Prihhodko, Grigori 60
 Pruuli, Tiit 81, 164, 175
 Puskar, Jaan 32
 Pöder, Tõnu 148
 Pöld, Jüri 176
 Pöldroos, Enn 18, 35
 Pöldvere, Kalju 137, 147, 176, 178, 188-189
 Pärt-Lõhmus, Maarja 17, 49
 Pärnaste, Eve 18-20, 28-29, 41, 44-46, 48,
 51, 58-59, 65, 67-68, 70-71, 83, 86, 90, 92,
 95-96, 101-102, 107, 117-118, 121, 124-125,
 135-136, 139, 141, 145, 155, 169, 192, 206,
 209-210, 214
 Pärn, Jõgeva miilits 62
 Pärnoja, Mihkel 127
 Päss, Tarmo 170-171
 Päts, Konstantin 72, 85, 183, 207
 Raave, Raivo 14
 Raidal, Jaanus 136, 139-141, 155, 169, 173,
 178, 192
 Raidla, Jüri 125
 Raidma, Merle 35
 Raig, Ivar 144, 170
 Raitviir, Tiina 214
 Rajasaar, Priit 87
 Randalu, Kaido 106
 Randmaa, Toomas 32
 Rannamäe, Veiko 33
 Ratas, Artur 39, 40, 59, 65
 Ratas, Endel 18, 30-31, 41, 44, 51, 94, 124
 Raudpuu, Enna 25
 Raudvassar, Mika 47, 79, 214
 Raun, Mait 7, 9, 58, 111
 Raun, Ott 70, 214
 Reagan, Ronald 35
 Rebane, Karl 35
 Rebas, Hain 121, 136, 138-140, 143, 146,
 148, 152-153, 157, 159-161, 165, 198
 Rebase, Mati 155
 Reemets, Margus 18-19
 Reino, Üllar 149
 Reisner, Jaanus 192
 Reitelmann, Urmas 16
 Repše, Einars 64
 Rikken, Mari-Ann = Kelam, Mari-Ann 18, 185
 Ristlaan, Rein 31
 Ristsoo, Juta 18
 Rivkin, Mark 191
 Rooda, Villu 13-14, 18
 Roone, Heldur 32
 Roosaaere, Jaak K. 117, 139-140, 174, 196
 Roots, Ülo 57
 Rosengren, Karl Erik 50, 214
 Rozalko, major 33
 Rumessen, Vardo 52, 76, 87, 101, 107-108,
 110-112, 117-118, 121, 123-125, 135-136,
 139-140, 149-150, 155, 161, 164-167, 171,
 205, 213
 Rummo, Paul-Erik 180, 191
 Rumvolt, Hellat 33
 Runnel, Hando 125
 Ruus, Jüri 131-132, 136, 141, 143, 143, 103
 Ruusmann, Ants 41
 Ruutsoo, Rein 52
 Rästa, Lembit 28
 Rätsep, Jüri 141
 Rääts, Jaan 18
 Rüütel, Arnold 16, 31, 75, 115, 124, 139, 202,
 204
 Saar, Ain 23-25, 46, 215
 Saar, Mia-Ly 25
 Saarman, Ain 145

Saarniit, Jaak 36, 59-60
 Saatpalu, Vello 96
 Sahharov, Andrei 7
 Sakarias, Arvo 69
 Salum, Vello 52-54, 64-65, 70, 78, 88, 102,
 118, 121, 123, 125, 136, 141, 155-156, 170-
 171, 178, 206, 208
 Sarap, Enn 199
 Sarnet, Väino
 Sarri, Andres
 Sarv, Maris 18-19, 58-59, 65, 84-86, 94, 107-
 108
 Sarv-Kaasik, Maris = Sarv, Maris 18
 Saul, Bruno 20, 31
 Saunanen, Albert 34
 Savisaar, Edgar 21, 50, 69, 72, 82, 85, 101,
 110-112, 117, 119, 125, 127-129, 137-138,
 150, 159, 187, 189-190, 203-204
 Schasmin, Ilmar 170
 Selgal, Evald 34
 Selter, Karl 183
 Seppa, Ülo 85, 98, 121, 124-125
 Seppel, Enn 149-150, 158
 Sergij, Klavdia 131
 Siibak, Andrus 26
 Siilivask, Karl 36
 Sikkenberg, miilitsa alampolkovnik 33
 Sildmäe, Toomas 145-146, 175-177
 Sillar, Rein 120
 Sillari, Enn-Arno 16
 Simm, Hermann 32
 Sinissaar, Tiit 176, 201
 Sirel, Johannes 31
 Siss, Sander = Kokin, Aleksandr 62, 68, 70,
 71, 94
 Soe, Piret 25
 Soidla, Ain 16, 31
 Soldatov, Sergei 7-8, 15
 Sonn, Ville 87-97
 Soosaar, Mark 18
 Sprüit, Edgar 127
 Stalin, Jossif 11, 15, 66-67, 74, 92, 183
 Steinfeldt, Joel 46
 Strandberg, Marek 82, 186
 Stöör, Ülo 192
 Sui, Riina 141, 155, 173, 194-196, 205
 Susi, Arno 78
 Susi, Heli 39, 52
 Suurkask, Allan-Fritz 149
 Sõna, Epp 24
 Sõrmus, Riho 149
 Sülla, Alge 106-107
 Šarankov, miilitsakindral 20
 Šein, Hagi 49
 Ševardnadze, Eduard 159
 Ziilinsky, Lembit 18
 Ziemelis, Jüris 64
 Zupsman, Leonid 33
 Zuroff, Efraim 161
 Žoldin, Sivert 28, 34, 40-41, 57-61, 61
 Taagepera, Rein 52, 87, 100, 127, 138-139,
 214
 Taal, Olari 175
 Taidur, Jüri 32
 Talts, Jaan 35
 Talur, Anti 21, 119
 Talvik, Edgar 125
 Talvik, Mati 35-36, 38, 72
 Tamjärv, Hannes 175-176
 Tamm, Aldo 188-189, 191
 Tammer, Enno 120
 Tammistu, Kalev 36
 Tammsaare, Anton Hansen 33, 35-37, 39,
 41-43, 72
 Tammsalu, Jaan 98, 136
 Tarand, Andres 82, 96, 104, 184, 189-191,
 197, 199, 211
 Tarand, Indrek 104-105, 175
 Tarand, Kaarel 104
 "Tarmo" = Enno Tammer 104
 Tarre, Peep 34
 Tarto, Enn 3, 7-8, 13, 18, 55-61, 68-69, 72,
 97, 108, 110, 117, 125, 131, 146-147, 157,
 176, 182
 Tarto, Erna 8, 61
 Tauk, Helju 52, 89
 Teder, Arvo 59-60
 Teder, Juhan 170
 Teder, Tarmo 70
 Teeäär, Ivar 32
 Tens, Tiit 56
 Tepp, Peeter 153-160, 162
 Teterin, Igor 71
 Tibar, Marko 32-33
 Tihhomirov, R. G. 57
 Tikk, Jüri 201
 Titma, Mik 21, 36
 Tolk, Voldemar 29-30

- Toome, Indrek 16, 31, 110-111, 115, 191
 Toomepuu, Jüri 105, 139, 147-148, 157-158, 160, 202
 Toomla, Rein 51, 215
 Treiman, Jaak 18
 Tšerevaško, Eduard 37
 Tšuklova, Svetlana 12
 Tubalkain, Toomas 18
 Tullus, Kaja 25, 109, 206
 Tullus, Laine = Petermann, Laine 109, 194
 Tupits, Harald 32
 Tupp, Enn 181, 198, 201
 Tõnismägi, Heino 41, 56
 Tõniste, Jüri 33
 Tõnnisson, Nathan 161-163
 Tõns, Lembit 212
 Täheste, Marika 106-107
 Ubakivi, Roman 141, 155, 171
 Udam, Erik 13, 18, 30-31, 36, 41, 44-46, 51-52, 63, 65-67, 76, 88-90, 95-96
 Udam, Haljand 52
 Udam, Helve 36
 Ude, Indrek
 Uibo, Aleks 21
 Uibo, Taivo 130, 149, 206
 Uluots, Ülo 123, 130-131
 Unt, Urmas 32
 Upsi, Artur-Bernhard 31
 Urb, Tarmo 45
 Urge, Leo 59
 Urvaste, Heino 33
 Uuk, Iiris 11
 Uustalo, Toivo 141, 169, 178, 188-189
 Uustalu, Kalev 32
 Vaher, P. 62
 Vahing, miilitsaohvitser 24
 Vahtre, Lauri 15, 74, 121, 123, 192, 201, 215
 Vahtre, Silver 133
 Vahtre, Sulev 133
 Vaidla, Jaan 119
 Vaino, Karl 16, 31, 71
 Vaitmaa, Robert 59
 Valk, Heinz 82
 Valton, Arvo 52
 Vammus, Ludvig 35
 Vananurm, Olavi 33
 Vanja, Rein 31
 Vares, Ain 65, 69
 Varik, Maidu 120
 Varik, Üllar 56, 65, 98
 Varrak, Toomas 136
 Varul, Paul 29
 Veering, Uno 36
 Veesaar, Ants 33
 Veetõusme, Ants 128
 Veldre, Ülo 80
 Velliste, Trivimi 20, 36, 72, 101, 110, 176
 Vidinš, Jüris 64
 Vilba, Priit 175-176
 Vill, Robert 118, 130, 135-136, 144-145, 148, 152-156, 162-163, 165-167, 169, 181, 192, 194
 Villik, Väino-Rein 136
 Villo, Silvi-Aire 17, 37
 Vilms, Jüri 54
 Vilosius, Toomas 187
 Vilu, Mati 44, 47, 51, 56, 88
 Vint, Tõnis 68
 Vooglaid, Ülo 189
 Vähi, Tiit 4, 128, 129, 136, 138, 140, 149, 186, 190, 197-198, 203-204
 Väljas, Vaino 75
 Väärtnõu, Vello 28, 44-48, 50, 61
 Waldheim, Kurt 10, 52, 67
 Walter, Hannes 157
 Weibull, Lennart 157
 Wiesenthal, Simon 161
 Öpik, Raul 181
 Öovel, Andrus 150, 152, 158
 Üürike, Madis 176

1-03-00044

Okupatsiooniar mee vastane protestidemonstratsioon
Patarei vangla ees.

